

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 40

Кам'янець-Подільський
2023

Н16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 8 від 29 червня 2023 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

О. Безаров – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Р. Конта – доктор історичних наук, професор, професор кафедри етнології та крає-
знавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Редакційна колегія тому:

В. Магась, доктор історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, акаде-
мік НАН України, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історич-
них наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;
А. Глушковецький, кандидат історичних наук, доцент; **О. Голівко**, доктор історичних наук,
професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кан-
дидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, канди-
дат історичних наук, старший науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних
наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина);
І. Коляда, доктор історичних наук, професор; **О. Комарницький**, доктор історичних
наук, професор (*відповідальний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, профе-
сор (*заступник відповідального редактора*); **М. Круляк**, кандидат історичних наук, до-
цент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук,
професор; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, док-
тор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок,
Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська
Республіка); **О. Рябенко**, доктор історичних наук, професор; **І. Собков'як-Табак**, доктор
абілітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історич-
них наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, про-
фесор; **А. Філіпчук**, доктор історичних наук, професор.

**Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету іме-
ні Івана Огієнка: історичні науки.** Кам'янець-Подільський: Кам'янець-По-
дільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Т. 40. 264 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національ-
ний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»
переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»
(Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці
видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 40

Kamianets-Podilskyi
2023

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus**,
OUCI, **Google Scholar**

Reviewers:

O. Bezarov – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of World History of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University;

R. Konta – Doctor of Historical Science, Professor, Professor of the Department of ethnology and local history of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Editorial college:

V. Mahas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*);
V. Smoliy, academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor;
I. Borovets, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow; **A. Hlushkovetskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy editor-in-chief*);
A. Diachenko, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow; **O. Zavalniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **I. Koliada**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Komarnitskyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **V. Lozovyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melnychuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania); **O. Ryabchenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab, Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **A. Filiniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University. History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2023. Vol. 40. 264 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14, Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, 32301*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Марина Михайлюк. ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ОПУБЛІКОВАНИХ ДЖЕРЕЛАХ (1991-2022 рр.)	9
Марія Гайсенюк. УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ПОДІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У 1434-1572 рр.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОРОННОЇ МЕТРИКИ.....	28
Марія Рогожа. ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР ОЛЕКСАНДР РОГОЗА: ЗАКОНО- ТА НОРМОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	45
Олександр Комарніцький. ДОКУМЕНТИ Ф. П. 292 ДЕРЖАРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ВІННИЦЬКИЙ ПЕДІНСТІТУТ: ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ НАПРЯМІВ ДІЯЛЬНОСТІ (1953-1964 рр.).....	63

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Олександра Коломієць. КОНСТРУКТИВНЕ РІШЕННЯ ВІКОННИХ РАМ ТА ВИКОРИСТАННЯ СКЛА У СЕРЕДНЬО- ТА ПІЗНЬОВІЗАНТІЙСЬКІЙ ХРАМОВІЙ АРХІТЕКТУРІ.....	77
Сюзанна Мотрук. ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914-1918) НА ВИБОРЧЕ ПРАВО ЖІНОК У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ	86
Богдан Глінка. НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ У 1919-1938 рр.	100
Вікторія Кіреєва, Анжела Іржавська. КРИЗА ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА СПРОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ У 1924-1926 рр.	117
Микола Концур. ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ У ТРЕТЬОМУ РАЙХУ: НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬЩІ	134
Володимир Дубінський, Лариса Лисиця. РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК У ВНУТРІШНІЙ ТА ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ТУРЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.: ПРАКТИКИ ВПЛИВУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	146

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Віталій Дмитренко. СВЯЩЕНИКИ СЕЛА КУЛАЖИНЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.....	159
Андрій Чуткий. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА ТА ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОЇ КОРПОРАЦІЇ ВИШІВ КИЄВА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОСИЛЕННЯ ЗЛОВЖИВАНЬ ВЛАДИ.....	168
Павло Кліщинський, Анатолій Глушковецький. РОЗРОБКА ПЛАНУ ЕВАКУАЦІЇ МІСТА КИЄВА ВОСЕНИ 1915 р.....	184
Олександр Завальнюк, Сергій Олійник. БІЙ ПІД СИДОРОВИМ 25 ЛИПНЯ 1920 РОКУ: ЗАБУТА ЗВИТЯГА АРМІЇ УНР.....	195
Лариса Підгірна. МИКОЛА ЗАБЕЛЛО (1892-1967 рр.): ПЕРСОНАЛЬНА БІОГРАФІЯ АГЕНТА ОДПУ «НАДІЯ»	205
Микола Кабачинський, Олег Ананьїн. БОЙОВІ РЕЗЕРВИ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В БОЙОВИХ ДІЯХ НА ДОНБАСІ (ВЕСНА – ЛІТО 2014 р.).....	221
Віталій Лозовий. ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЩОДО УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА НЕОІМПЕРСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ РОСІЇ.....	235

РЕЦЕНЗІЇ

Сергій Копилов, Володимир Газін. ІСТОРИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ГАЗІНА: рецензія на книгу Газін В. П. Історія в дзеркалі журналістики. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 312 с.	246
Анатолій Філінюк, Роман Григор'єв. ХУДОЖНІЙ ТЕАТР НА ПОДІЛЛІ В 1864-1921 рр. У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА: рецензія на книгу Кушка Н. Музична Вінниця. Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2020. 480 с.	255

CONTENTS

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Maryna Mykhailiuk. REPRESENTATION OF THE TRAGEDY OF BABYN YAR IN NATIONWIDE HISTORIOGRAPHY AND PUBLISHED SOURCES (1991-2022).....	9
Mariia Haiseniuk. URBANIZATION PROCESSES IN PODOLIAN VOIVODESHIP (1434-1572) ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE CROWN METRIC.....	28
Mariya Rohozha. MILITARY MINISTER OLEKSANDR ROHOZA: LEGISLATIVE AND REGULATORY ACTIVITIES	45
Oleksandr Komarnitskyi. DOCUMENTS F.P. 292 OF THE STATE ARCHIVES OF VINNYTSIA REGION ON THE VINNYTSIA PEDAGOGICAL INSTITUTE: CHARACTERISTICS OF THE MAIN AREAS OF ACTIVITY (1953-1964).....	63

WORLD HISTORY

Oleksandra Kolomijets. CONSTRUCTIVE SOLUTION OF WINDOW FRAMES AND THE USE OF GLASS IN MIDDLE AND LATE BYZANTINE TEMPLE ARCHITECTURE	77
Siuzanna Motruk. THE IMPACT OF THE GREAT WAR (1914-1918) ON WOMEN'S SUFFRAGE IN GREAT BRITAIN.....	86
Bohdan Hlinka. NATIONAL COMPOSITION OF THE POPULATION OF SUBCARPATHIAN RUSSIA IN 1919-1938	100
Victoria Kirieieva, Anzhela Irzhavska. CRISIS OF PARLIAMENTARY DEMOCRACY AND ITS ATTEMPTS OVERCOME IN THE SECOND REPUBLIC IN 1924-1926	117
Mykola Kontsur. THE ORIGINS AND ESTABLISHMENT OF THE FORCED LABOR SYSTEM IN THE THIRD REICH: ON THE MATERIALS OF POLAND	134
Volodymyr Dubinsky, Larysa Lysytsya. THE RELIGIOUS FACTOR IN TURKEY'S DOMESTIC AND FOREIGN POLICIES AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: FACTORS OF INFLUENCE AND PROSPECTS	146

HISTORY OF UKRAINE

Vitalii Dmytrenko. PRIESTS OF KULAZHYNTSI VILLAGE OF THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY	159
Andrii Chutkyi. DAILY LIFE OF THE STUDENTS AND TEACHING CORPORATION OF KYIV HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE YEARS OF THE FIRST WORLD WAR: INCREASING ABUSE OF AUTHORITY	168
Pavlo Klishchynskyi, Anatolii Hlushkovetskyi. DEVELOPMENT OF KYIV CITY EVACUATION PLAN IN AUTUMN 1915	184
Olexandr Zavalniuk, Serhiy Oliinyk. THE BATTLE OF SYDORIV, JULY 25, 1920: THE FORGOTTEN VICTORY OF THE UPR ARMY	195
Larysa Pidhirna. MYKOLA ZABELLO (1892-1967): PERSONAL BIOGRAPHY OF THE OGPU AGENT “NADIIA”	205
Mykola Kabachinsky, Oleh Ananin. COMBAT RESERVES OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE IN COMBAT OPERATIONS IN DONBAS (SPRING – SUMMER 2014).....	221
Vitalii Lozovyi. THE HISTORICAL POLICY OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH ON UKRAINE AS A COMPONENT OF THE NEO-IMPERIAL GEOPOLITICS OF RUSSIA	235

REVIEWS

Sergiy Kopylov, Volodymyr Hazin. HISTORICAL JOURNALISM OF PROFESSOR VOLODYMYR HAZIN: a review of the book by Hazin V. P. History in the Mirror of Journalism. Kamianets-Podilskyi: “Printing House «Ruta»” LLC, 2019. 312 p.	246
Anatolii Filinyuk, Roman Hryhoriev. THE ART THEATER IN PODILLIA IN 1864-1921 IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF MUSICAL ART: a review of the book by Kushka N. Musical Vinnytsia. Vinnytsia: “Vinnytsia city printing house” LLC, 2020. 480 p.	255

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.9-28
УДК 930(477):341.485(=411.16)(477-25)

МИХАЙЛЮК Марина – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток української культури, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (m.mykhayluk77@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>

МУКНАЙЛЮК Maryna – Candidate of Historical Sciences, researcher, department of monuments of Ukrainian culture, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies NAS of Ukraine, 4, Tryokhsviatyvska Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (m.mykhayluk77@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Михайлюк, М. (2023). Відображення трагедії Бабиного Яру у вітчизняній історіографії та опублікованих джерелах (1991-2022 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 9–28.

ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ОПУБЛІКОВАНИХ ДЖЕРЕЛАХ (1991-2022 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* полягає у висвітленні та аналізі джерельної бази, наукових праць вітчизняних істориків, опублікованих у період незалежності України (1991-2022). **Методологія** дослідження базується на принципах науковості, об'єктивності, історизму. Застосовані проблемно-хронологічний, пошуковий, аналітичний методи, а також метод узагальнення та систематизації матеріалу. **Наукова новизна** статті полягає в аналізі напрацювань вітчизняних дослідників, які займаються вивченням історії Бабиного Яру. **Висновки.** Короткий історіографічний огляд, який не претендує на абсолютно вичерпну добірку праць, демонструє основні напрями наукового пошуку: краєзнавчий (вивчення історії місцевості і місць розстрілів), архівний (публікація німецьких і радянських архівних документів), усно-історичний (аналіз і публікація інтерв'ю), его-документальний (публікація спогадів), статистичний (підрахунок жертв), комеморативний (меморіалізація Голокосту). Усі напрями продовжують розвиватися, тому крапку в дослідженнях історії Бабиного Яру ще ставити зарано. Найбільшим «камнем спотикання» залишаються статистичний та комеморативний, оскільки до нині серед українських дослідників Голокосту та Другої світової війни точаться дискусії щодо кількості єврейських жертв Бабиного Яру, політики вшанування пам'яті. Колишнє уро-

чище «Бабин Яр» залишається «полем битви» між прихильниками державної та приватної концепції меморіалізації Голокосту. Серед перспектив подальших досліджень, які поки що не знайшли серйозної наукової реалізації у вигляді окремо виданих книжок, можна виділити аналіз спогадів та показів колишніх представників окупаційних структур про розстріли та спалення трупів у Бабиному Яру; матеріали післявоєнних судових процесів у справі нацистських злочинців, особливо тих з них, хто був безпосередньо учасником «зондерацій» в окупованому Києві.

Ключові слова: історіографія, Бабин Яр, джерела, література, огляд та аналіз праць.

REPRESENTATION OF THE TRAGEDY OF BABYN YAR IN NATIONWIDE HISTORIOGRAPHY AND PUBLISHED SOURCES (1991-2022)

Abstract. *The purpose of the research is to highlight and analyze the source base, scientific works of domestic historians published during the period of independence of Ukraine (1991-2022). The research methodology is based on the principles of scientificity, objectivity, and historicism. Problem-chronological, search, analytical methods, as well as the method of generalization and systematization of the material are applied. The scientific novelty of the article lies in the analysis of the work of domestic researchers studying the history of Babi Yar. Conclusions.* A brief historiographic review, which does not pretend to be an absolutely exhaustive selection of works, demonstrates the main directions of scientific research: local history (study of the history of the area and places of executions), archival (publication of German and Soviet archival documents), oral history (analysis and publication of interviews), ego-documentary (publication of memoirs), statistical (counting victims), commemorative (commemoration of the Holocaust). All directions continue to develop, therefore it is too early to put an end to the research of the history of Babi Yar. The biggest «stumbling block» remains the statistical and commemorative areas, as there are still discussions among Ukrainian Holocaust and World War II researchers about the number of Jewish victims of Babi Yar, the politics of commemoration. The former «Babi Yar» tract remains a «battlefield» between supporters of the state and private concept of Holocaust memorialization. Among the prospects for further research, which have not yet found serious scientific implementation in the form of separately published books, it is possible to single out the analysis of the memories and testimonies of former representatives of the occupation structures about the shootings and burning of corpses in Babi Yar; materials of post-war trials in the case of Nazi criminals, especially those of them who were directly involved in destruction actions in occupied Kyiv.

Key words: *Historiography, Babi Yar, sources, literature, review and analysis of works*

Постановка проблеми. Бабин Яр давно став в українському інтелектуальному середовищі не лише об'єктом пам'яті, але й предметом роздумів, спогадів, наукових досліджень. Місце масового знищення київських євреїв відоме було ще в роки Другої світової війни. Перші відомості про жертви з'явилися у радянській пресі в листопаді 1941 р. Тоді мова йшла про понад 50 тис. вбитих. У 1943, 1945 рр. у Пензі, Москві та Києві видали праці історика К. Дубіни про німецькі злочини в Києві. Саме тоді вперше на науковому рівні розглядалася тема розстрілів у Бабиному Яру з покликаннями на покази свідків. У 1944, 1946 рр. в опублікованих матеріалах Надзвичайної дер-

жавної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників (НДК) значилася загальна кількість жертв в окупованому Києві – понад 195 тис. вбитих «радянських громадян», з них у Бабиному Яру – понад 100 тис. осіб. Кількість знищених євреїв окремо не виділялося.

У світі про місцевість дізналися у післявоєнний період. Цьому сприяли покази киян на Київському процесі (1946); зібрані матеріали і проза письменника, публіциста, фронтового кореспондента І. Еренбурга, частина з яких увійшла у «Чорну книгу», що не раз перевидавалася, наприклад у Києві (Чорна книга, 2020); матеріали НДК, озвучені на Нюрнберзькому процесі (1945-1946). У 1960-ті рр. тема Бабиного Яру була піднята в поезії Є. Євтушенко («Бабий Яр», 1961), вірші котрого поклав на музику Д. Шостакович (13-та симфонія, 1962); в документальній повісті свідка подій А. Кузнецова («Бабий Яр», 1966), котра неодноразово перевидавалася, в тому числі в Києві 1991 р. (Кузнецов, 1991). Свої покази та інтерв'ю часто давала київська артистка Діна Пронічева (у дівочтві – Мстиславська), яка вижила у вересневій розстрільній акції 1941 р., зокрема на судовому процесі в ФРН (1967) і на українському радіо.

До кінця 1980-х рр. єврейська трагедія замовчувалася. Радянські історики займалися підрахунком загальної кількості загиблих «мирних громадян», а «єврейське питання» довгі роки ігнорувалося фундаментальною наукою, на державному рівні. Лише напередодні розвалу СРСР історики, журналісти, суспільні діячі, особливо єврейського походження, отримали можливість «голосно» заявити про трагедію співгромадян у роки нацистської окупації.

У 1990 р. виходить книжка колишнього військового прокурора Ю. Шувльмейстера, де вказувалося, що Бабин Яр – колишнє військове стрільбище з глибокими rovami – був обраний німцями не випадково, оскільки зміг вмістити сотні тисяч трупів. 29-30 вересня 1941 р. окупанти знищили близько 35 тис. осіб. Усього в Яру загинуло 150 тис. євреїв (Шувльмейстер, 1990, с. 133–135). Згодом цифри непрофесійного історика були дещо відкориговані професійними дослідженнями. На сьогодні кількість єврейських жертв Бабиного Яру коливається від 39-45 до 70 тис. осіб. Розрив у цифрах обумовлений різними методологічними підходами у підрахунках, переважно базується на окремих «акціях» 1941 р., або заснований на показах свідків.

Аналіз джерел та останні дослідження. Темі історіографічного аналізу розстрілів євреїв у Бабиному Яру присвячено не так багато публікацій. Переважно збором, обробкою та аналізом бібліографії займаються київські історики А. Подольський, В. Нахманович, Ф. Левітас. Зокрема, громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру (Київ) (відповідальний секретар – В. Нахманович) зосереджує увагу на стратегії розвитку території урочища «Бабин Яр», публікує полемічні матеріали щодо забудови заповідника та прилеглих територій (Громадський комітет). Ґрунтовну наукову роботу проводить Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» (Київ), в онлайн-

архіві якого зібрані тисячі оцифрованих документів за ХХ ст., у тому числі щодо подій в окупованому Києві (Бабин Яр. Архів).

Кілька спеціалізованих статей з цього питання, зокрема в Києві, опублікувала М. Михайлюк (Михайлюк, 2016). Серед українських науковців, яких продовжує цікавити трагічна історія Бабиного Яру та увіковічення пам'яті, можна назвати статті Ю. Радченко (Radchenko, 2016, pp. 160–171), М. Боровика (Боровик, 2018, с. 5–8), В. Гриневича (Hrynevych, 2021, p. 63). З іноземних дослідників, які вивчали різноманітні аспекти історичних, культурологічних, ідеологічних нашарувань навколо пам'яті про Бабин Яр виділяються публікації Дж. Манкоф (Mankoff, 2004, pp. 393–415), Е. Кловс (Clowes, 2005, pp. 153–182), В. Лauer (Lower, 2007), Дж. Петерсон (Peterson, 2011, pp. 585–598), К. Беркгофа (Berckhoff, 2011, 2012, 2015); Г. Гаусмана (Hausmann, 2016), Н. Ноймарка (Naimark, 2017, p. 176), Б. Мартін (Martin, 2018, pp. 67–79), Ф. Девіс (Davies, 2021, p. 23), Й. Петровського-Штерна (Petrovsky-Shtern, 2021, p. 87), Г. Альтаєри (Altares, 2022, pp. 68–69) та ін.

Мета статті полягає у висвітленні та аналізі джерельної бази, наукових праць вітчизняних істориків, опублікованих у період незалежності України (1991–2022 рр.).

Виклад основного матеріалу. Усі відомі докази злочинів у Бабиному Яру умовно можна поділити на декілька видів: 1) матеріали судових процесів; 2) збірники німецьких документів і матеріалів про події в Україні, в тому числі й у Бабиному Яру; 3) звіти представників радянських органів держбезпеки про ситуацію в окупованому Києві; 4) протоколи допитів виживших жертв розстрільних акцій, свідків знищення євреїв, учасників спалення трупів; 5) збірники спогадів осіб, які пережили нацистську окупацію в Києві.

Розповіді свідків стали записуватися відразу після деокупації столиці УРСР. Перші матеріали опублікувала радянська преса. На початку 1990-х рр. спеціалізовані статті стали з'являтися в газетах і журналах, таких як «Єврейские вести», «Київ». За час незалежності України історіографія Бабиного Яру суттєво поповнилася документами періодів націонал-соціалізму і радянської системи управління, а також збірниками спогадів. В Україні перші збірники радянських документів і спогадів киян почали виходити в період з 1995 до 2001 рр.: укладачі Л. Абраменко (Київський процес, 1995), І. Левітас (Память Бабьего Яра, 2001). За ними прослідували публікації документів істориків-краєзнавців В. Нахмановича та Т. Євстаф'євої (Бабий Яр, 2004). Важливу, кропітку, потрібну роботу зі збору, обробки і публікації німецьких документів періоду націонал-соціалізму провів харківський дослідник О. Круглов. Історик та філософ випустив декілька збірників документів, котрі на даний час є одними з основних джерел з вивчення розстрілів євреїв у Бабиному Яру (Сборник документов и материалов, 2002; Трагедия Бабьего Яра в немецких документах, 2011; Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи, 2019).

З мемуарів можна виділити працю А. Кравчука (уривок з книжки «Спогади Кравчука»). В невеличкій брошурці його дід, який у роки війни мешкав неподалік Яру, розповідав про долю деяких євреїв Києва і Проскурова (тепер м. Хмельницький) (Кравчук, 2004). В цілому окремо виданих спогадів про розстріли євреїв у Бабиному Яру не так багато.

У 2012 р. побачила світ книжка журналістки єврейського походження О. Рибіної-Косової, котрій в 1941 р. виповнилося близько 9 років. Вона з батьками мешкала у центрі Києва, однак з наступом німецьких військ евакуювалася у Куйбишев (нині Самара). Після звільнення столиці України повернулася додому. У 1975 р. їй було доручено написати нарис про єврейську трагедію в рідному місті. О. Рибіна розшукала виживших після розстрілів київських євреїв і уцілілих в'язнів Сирецького табору, взяла в них інтерв'ю. У виданні розміщені уривки з книжки К. Дубіни «В роки важких випробувань», наведені спогади Д. Пронічевої та її сина, інші свідчення (Рыбина-Косова, 2012). У 2015 р. вийшло друге видання, доповнене власними спогадами киянки в нарисі «Нас усіх могло не бути» (Рыбина-Косова, 2015).

Довгі роки зібранням свідчень про Голокост в Україні займається історик Б. Забарко. Під його редакцією вийшло кілька збірників спогадів євреїв та неєвреїв. Серед опублікованих історій порятунку є й ті, що відносяться до окупованого Києва. Перед цим частина спогадів вже публікувалася в єврейських та інших газетах, після чого увійшли в перші збірки (Забарко, 1999-2000, 2006-2007, 2013-2014).

Окремим напрямом досліджень залишається усна історія. Харківський історик Г. Грінченко проаналізувала деякі спогади сучасників довоєнного та воєнного Києва, котрі зберігаються в різноманітних відеофондах США. Серед них інтерв'ю В. Березина і В. Сукало про чутки, які повзли містом про розстріли у Бабиному Яру (Грінченко, 2016, с. 83–91), покази виживших євреїв: К. Мирошника, Г. Баташової, М. Грінберг (Пальти), Р. Штейна, М. Ситка (Грінченко, 2016, с. 191–216). З останніх опублікованих джерел можна вказати книжку історика С. Кота, котрий зібрав і опублікував декілька спогадів киян про розстріли у Бабиному Яру (Київ 1941. Бабин Яр, 2019).

Розпад СРСР і поступовий відхід від партійно-номенклатурного впливу на методологію і тематику наукових досліджень сприяли тому, що Бабин Яр став місцем постійної уваги з боку наукових співробітників, релігійних і суспільних організацій. Наукові публікації, що з'явилися після 1991 р., відкрили нові горизонти для подальшого вивчення теми. Вийшли перші книжки з питань коменорації Голокосту, стали вивчатися місця розстрілів, вестись підрахунки кількості жертв.

Про проект членів Спільки художників УРСР А. Рибачук і В. Мельниченко (працювали в жанрі скульптури, живопису, графіки, архітектури) було відомо ще з 1965 р. Через 25 років після трагедії планувалося створити пам'ятник «Жертвам фашизму у Шевченківському районі Києва» (Бабин Яр: книга-реквієм – книга-пам'ятник, 1991). Натомість у 1976 р. перший всесвітньо відомий монумент

«Пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської армії, розстріляним німецькими фашистами у Бабиному Яру» з'явився не завдяки результатам конкурсу, а за замовним проектом.

Навколо встановлених в урочищі «Бабин Яр» понад 30 пам'ятників, з котрих 5-6 відносяться безпосередньо до теми знищення євреїв (останніми стали «Кришталева стіна плачу», «Символічна синагога» біля Менори, не враховуючи встановлені пам'ятні знаки поза межами заповідника), незаконної й хаотичної забудови території колишніх кладовищ у Бабиному Яру в останні декілька років йшли дебати серед учених, релігійних, державних, суспільних діячів. Найбільш нейтральною ситуація про українську політику пам'яті Голокосту, в тому числі на прикладі Бабиного Яру, відображена у статтях Я. Примаченко (Примаченко, 2018, с. 280–297; Prymachenko, 2021, p. 27).

З останніх опублікованих праць можна виділити концепцію меморіалізації ландшафтного простору в Бабиному Яру, підготовлену Інститутом історії України НАН України у співпраці з різними київськими дослідниками Голокосту. У Концепції представлено цілісне бачення меморіалізації Бабиного Яру, як особливого місця пам'яті. Запропоновано створення меморіального парку та музейного комплексу, який складатиметься з Меморіального музею Бабиного Яру та Українського музею Голокосту. Викладено пропозиції щодо розв'язання юридично-правових, адміністративно-фінансових та містобудівних проблем. Подано пропозиції щодо тематичної структури майбутніх музейних експозицій, тематичні карти меморіального простору Бабиного Яру та роз'яснення ключових термінів (Концепція комплексного розвитку, 2021).

З професійних українських істориків одним з перших про київську трагедію став писати Ф. Левітас. З-під його пера вийшло декілька книжок і статей, присвячених місцям розстрілів, підрахунку кількості єврейських жертв (Левітас, 1991, 1997, 1999, с. 88–117). Остання велика праця автора заснована на матеріалах з сімейного архіву, спогадах близьких родичів (батька, тітки, власних), документах з архіву Ради національних об'єднань України і Музею історії Нюрнберзького процесу. Також у виданні використані фрагменти з авторських та співавторських робіт «Бабин Яр. Сторінки трагедії», «Євреї України в роки Другої світової війни», «Історія Голокосту» (Левітас, 2016).

У 2022 р. вийшла нова стаття Ф. Левітаса (у співавторстві) про радянську державну політику пам'яті, що характеризувалася забороною висвітлення подій Голокосту. В ній зосереджена увага на боротьбі сталінської системи зі спогадами людей, пам'яттю суспільства, яку тоталітарна влада намагалася викривити за допомогою замовчування, творення ідеологічних шаблонів та стереотипів. Лише з проголошенням незалежності України стали можливими об'єктивні наукові розвідки з історії Голокосту, злочинів тоталітаризму, нацизму в Бабиному Яру (Рамазанов, Левітас, 2022, с. 113).

Темі розстрілів у Бабиному Яру та замовчуванні єврейської трагедії присвятив ряд спеціалізованих статей історик М. Коваль (Коваль, 1991, 9, с. 80–86; 12, с. 53–62; 1998, 2001, с. 25–35).

До кінця 1980-х рр. зібрав значний матеріал про події у Бабиному Яру єврейський публіцист і кінорежисер, член Міжнародного антифашистського комітету О. Шлаєн. Дослідник вивчив покази виживших євреїв. Проте його праця побачила світ лише у 1995 р. В цей же час під його редакцією вийшов один з мартирологів жертв нацистського геноциду (Шлаєн, 1995; Шлаєн А., Малицкая А, 1995).

Значний внесок у розвиток історіографії Бабиного Яру зробили І. Левітас, В. Нахманович, Т. Євстаф'єва, Д. Малаков, Н. Берник, С. Карамаш та інші київські історики, архівісти, краєзнавці. Праці більшості з них (публіцистичного, наукового, краєзнавчого, історико-архівного змісту) об'єднує цілеспрямоване вивчення місцевості, як місця єврейської трагедії часів окупації, комеморативні практики.

Колишній президент Єврейської ради України і голова Фонду «Пам'ять Бабиного Яру» філолог-краєзнавець І. Левітас присвятив цій темі значну частину свого життя, адже проводив громадську, науково-публіцистичну і просвітницьку роботу. Очолований ним Фонд, у співпраці з різноманітними організаціями, видав велику кількість узагальнених матеріалів, пов'язаних з цими подіями. Будучи школярем, І. Левітас почав збирати речі знищених євреїв. З часом зібрана ним колекція лягла в основу створеного музею «Бабин Яр» при Єврейській раді України. Частина експонатів була передана в «Музей історії України в роки Другої світової війни» та інші установи.

Окремо можна виділити книжки пам'яті про загиблих у Бабиному Яру, що вийшли під редакцією І. Левітаса. Фондом встановлено прізвища понад 23 тис. жертв геноциду. Крім того, Фонд опублікував багато зібраних матеріалів про врятованих євреїв та їх рятівників. Кількість «Праведників Бабиного Яру» (звання з 1989 р. присуджує Єврейська рада України) складає понад 600 осіб. У 2007 р. засновано ще одне звання «Діти Праведників», для осіб, які народилися до 1943 р. і теж підлягали ризику бути знищеними (Левітас, 1999, 2001, 2005, 2008, 2011). Ще у 1991 р. вийшла збірка пам'яті під редакцією І. Заславського, заснована на матеріалах І. Левітаса (Книга пам'яті, 1991).

О. Круглов на основі німецьких документів декілька разів проводив реконструкцію подій і підрахунок кількості єврейських жертв в Києві (Круглов, 2001, с. 36–42). За його останніми даними, у столиці УРСР наприкінці вересня – початку жовтня 1941 р. загинуло 37-38 тис. євреїв, а за весь період окупації – 39-40 тисяч. Решту відомих цифр (від 50-55 до 150 тис. осіб) дослідник вважає завищеними і нереальними.

Велика кількість публікацій з історії Бабиного Яру належить науковим співробітникам Музею історії Києва. Краєзнавець Д. Малаков неодноразово описував роботу німецьких, радянських, американських і британських кореспондентів у Києві часів війни (Малаков, 2004, с. 164–170; 2007, с. 279–283), опублікувавши частину їхніх матеріалів. Т. Євстаф'єва, на основі архівних матеріалів, довгі роки вивчає історію місцевості, єврейську трагедію. Результатом цього став ряд статей (Євстаф'єва, 2004, с. 354–386; 2007,

с. 263–278; 2011, с. 137–158). В. Нахманович постійно аналізує військові події, скрупульозно досліджує історію місцевості, місця розстрілів, біографію учасників і очевидців, підраховує кількість жертв, порівнює покази свідків, надані в різні роки, ініціює проекти з увіковічення пам'яті жертв Голокосту (Нахманович, 2004, с. 21–65; 2004, с. 84–163; 2007, с. 227–262; 2007 (3), с. 76–97; 2011, с. 105–121; 2017; 2021, с. 223–228).

Місце розстрілів, комеморативні практики стали «каменем спотикання» в публікаціях Л. Дроб'язко. Дослідник запропонував створити загальнонаціональний меморіал в Бабиному Яру, при цьому стверджуючи, що місце розташування Сирецького табору, і відповідно, місце розстрілів і поховань євреїв визначено невірною. Розкритикував О. Шлаєна за створення міфу про розстріли на Єврейському цвинтарі, а І. Левітаса – за неправдивість розташування урочища Бабин Яр (Дроб'язко, 2009).

У 2012 р. до 70-ї річниці розстрілів побачив світ збірник матеріалів міжнародної конференції, організованої київським центром вивчення історії Голокосту (УЦВІГ). У нього увійшли статті відомих українських вчених: Т. Євстаф'євої, С. Кота, О. Круглова, Д. Малакова. Усі опубліковані матеріали так чи інакше пов'язані з історією Бабиного Яру. Лише декілька статей присвячені відображенню єврейської трагедії в літературі (Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього, 2012). У 2017 г. Центр перевидав матеріали конференції, доповнивши їх публікаціями В. Нахмановича (Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього, 2017, с. 221–244, 245–280).

У 2013 р. вийшла книжка Н. Берник про Київ в роки війни, в котрій один з розділів присвячено масовому знищенню євреїв у Бабиному Яру. Там автор називає імена тих представників окупаційних структур, які були причетні до «зондерацій» в Києві (Берник, 2013). Паралельно була опублікована праця (перевидана у 2017 р.) відомого українського вченого Ю. Шаповала під назвою «Торкнутись історії». Робота написана в науково-публіцистичному стилі і охоплює різноманітні аспекти української історії ХХ ст. Один з її розділів присвячено Бабиному Яру, проблемі замовчування Голокосту в радянський період, витісненню спогадів про єврейські жертви на маргінес суспільної свідомості, а також колективної пам'яті про трагедію. У роботі аналізується практика роздільної пам'яті, її розрізненості, що призвело до «змагання жертв», конкуренції «пам'ятей» і пам'ятників (Шаповал, 2013, с. 13–17; 2017, с. 13–24). Аналогічний матеріал на тему комеморації Голокосту містить стаття О. Колесник (Колесник, 2014, с. 146–167).

Краєзнавець С. Карамаш у своїй роботі називає загальну цифру – 39–40 тис. вбитих євреїв, покликаючись на радянські архівні документи та опубліковані німецькі дані. Описує ліквідацію євреїв в різних місцях Києва, при цьому вважає усіх вбитих жертвами Бабиного Яру. Автор розповідає історію встановлення усіх існуючих пам'ятників жертвам нацистського терору (Карамаш, 2014).

29–30 вересня 2016 р. Україна на державному рівні відзначила 75-ті роковини масових розстрілів у Бабиному Яру. До цієї дати в Києві вийшли

публікації, присвячені єврейській трагедії. Одна з книжок «Бабин Яр: історія і пам'ять» видана у вигляді колективної монографії українською та англійською мовою, хоча більше нагадує збірник статей, об'єднаних однією темою. В написанні монографії взяли участь не лише дослідники з України, але й закордону. У науковій роботі прослідковується історія Бабиного Яру від найдавніших часів до сучасності, особливості державної політики пам'яті в радянський і пострадянський періоди. Серед усіх статей найбільший науковий інтерес представляють матеріали В. Нахмановича («Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни», «Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього») (Бабин Яр: історія і пам'ять, 2016).

Деякі статті, присвячені єврейській трагедії і проблемі збереження пам'яті про Бабин Яр, опублікував директор Інституту Голокосту «Ткума» І. Щупак. Історик відмітив, що державна політика пам'яті про геноцид євреїв пройшла серйозну перевірку на усвідомлення: від замовчування теми і термінології «Голокост» до відкритої дискусії про покаяння (Щупак, 2016, 4, с. 152–172; 5, с. 176–201). Подібна еволюція пам'яті аналізується в дисертації А. Медведовської, де автор стверджує, що відображення єврейської трагедії радянською творчою інтелігенцією в літературі, музиці, кінематографі, більше діяло на західну аудиторію, адже там відкрито обговорювалося, а не заборонялося чи підлягало цензурі (Медведовська, 2016).

З 2022 р. Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» (Київ) став випускати електронний англомовний журнал «Eastern European Holocaust Studies», в якому тема Бабиного Яру займає особливе місце. Поки що в журналі публікуються статті та рецензії іноземних вчених, дослідження яких пов'язані з Україною у воєнний та післявоєнний періоди.

Висновки. Короткий джерелознавчий та історіографічний огляд, демонструє основні напрями наукового пошуку: краєзнавчий (вивчення історії місцевості і місць розстрілів), архівний (публікація німецьких і радянських архівних документів), усно-історичний (аналіз і публікація інтерв'ю), егодокументальний (публікація спогадів), статистичний (підрахунок єврейських жертв), комеморативний (меморіалізація Голокосту). Усі напрямки продовжують розвиватися, тому крапку в дослідженнях історії Бабиного Яру ще ставити зарано. Найбільшим «камнем спотикання» залишаються статистичний та комеморативний напрями, оскільки до нині серед українських дослідників Голокосту та Другої світової війни точаться дискусії щодо кількості єврейських жертв Бабиного Яру, політики вшанування пам'яті. Колишнє урочище «Бабин Яр» довгий час залишалося «полем битви» між прихильниками державної та приватної концепції меморіалізації Голокосту.

Серед перспектив подальших досліджень, які поки що не знайшли серйозної наукової реалізації у вигляді окремо виданих книжок, можна виділити аналіз спогадів та показів колишніх представників окупаційних структур про розстріли та спалення трупів у Бабиному Яру; матеріали післявоєн-

них судових процесів у справі нацистських злочинців, особливо тих з них, хто був безпосередньо учасником «зондерацій» в окупованому Києві.

Список використаних джерел і літератури:

Абраменко, Л. (Упорядн.). (1995). *Київський процес. Документи і матеріали*. Київ: Либідь, 208 с.

Бабин Яр. Архів. URL: <https://babynyar.org/ua/archive> (дата звернення: 05.05.2023).

Беркгоф, К. (2011). *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. Київ: Критика, 455 с.

Беркгоф, К. (2012). Голокост в Україні. *Сучасні дискусії про Другу світову війну*: зб. наук. пр. та виступів українських і зарубіжних істориків. Львів: ЗУКЦ, 66–81.

Беркгоф, К. (2012). Бабин Яр у західній кінематографії. *Матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд»* (Вінниця, 21-22 листопада 2009 р.). Київ: УЦВІГ, 101–106.

Беркгоф, К. (2012). Бабин Яр: місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього*: матеріали міжнарод. наук. конф. (Київ, 24-25 жовтня 2011 р.). Київ: УЦВІГ, 8–20.

Беркгоф, К. (2015). Історія Діни Пронічевої, яка пережила Бабин Яр: німецькі, єврейські, радянські, російські та українські документи. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 397–432.

Берник, Н. (2013). *Київ у Великій Вітчизняній війні*. Київ: Всесвіт, 800 с.

Боровик, М. (2018). «Наша Голгофа»: Трагедія Бабиного Яру у «київських записках» Ірини Хорошунової. *Вісник КНУ, серія: Історія*, (137), 5–8.

Боряк, Г., Лисенко, О., Нахманович, В. & Подольський, А. (Упорядн.). (2021). *Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»*. Київ: Інститут історії України, 200 с.

Грінченко, Г. (2016). Усні історії про Голокост в Україні та особливості їхніх інтерпретацій. *Усна історія (не) подоланого минулого: подія – нарратив – інтерпретація*: матеріали міжнародної наукової конференції (Одеса, 8-11 жовтня 2015 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 83–91.

Грінченко, Г. (2016). Бабин Яр в усній історії. *Бабин Яр: історія і пам'ять / за ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія*. Київ: Дух і Літера, 191–216.

Гриневич, В. & Магочій, П.-Р. (Ред.). (2016). *Бабин Яр: історія і пам'ять*. Київ: Дух і Літера, 352 с.

Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. URL: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua> (дата звернення: 05.05.2023).

Гросман, В. & Еренбург І. (Ред.). (2020). *Чорна книга: про злочинне повсюдне знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та таборах знищення в Польщі під час війни 1941-1945 років*. Київ: Дух і Літера, 520 с.

Дроб'язко, Л. (2009). *Бабин Яр. Що? Де? Коли?* Київ: Кий, 55 с.

Забарко, Б. (Сост.) (1999-2000). *Живими остались тільки ми...: Свідчення і документи*. Київ: Задруга, 578 с.

Забарко, Б. (Сост.) (2006-2007). *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы*: в 3-х кн. Київ: Дух и Литера. Кн. 1, 523 с.; Кн. 2, 539 с.; Кн. 3, 699 с.

Забарко, Б. (Сост.) (2013-2014). *Мы хотели жить. Свидетельства и документы: в 2-х кн.* Киев: Дух и Литера, 592 с.; Кн. 2, 792 с.

Заславский, И. (Сост.) (1991). *Книга памяти. Посвящается жертвам Бабьего Яра.* Киев: Обериг, 226 с.

Евстафьева, Т. (2007). Трагедия Бабьего Яра (1941-1945). *Друга світова війна і доля народів України: матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції* (Київ, 30–31 жовтня 2006). Київ: Зовнішторгвидав, 263–278.

Евстафьева, Т. & Нахманович, В. (Сост.). (2004). *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы* (Кн.1: Историческая топография. Хроника событий). Киев: Внешторгиздат, 597 с.

Евстаф'єва, Т. (2004). Трагедія Бабиного Яру у 1941-1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву СБУ). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1/2 (22/23), 354–386.

Евстаф'єва, Т. (2011). Трагедія Бабиного Яру крізь призму архівних документів Служби безпеки України. *Архіви України*, (5), 137–158.

Карамаш, С. (2014). *Бабин Яр – у трагічних подіях 1941-1943 років. Історія і сучасність: історико-архівне дослідження.* Київ: КММ, 256 с.

Коваль, М. (1991). Бабин Яр (вересень 1941 – вересень 1943). *Укр. іст. журн.*, 9, 80–86; 12, 53–62.

Коваль, М. (1998). Трагедия Бабьего Яра: история и современность. *Новая и новейшая история*, 4.

Коваль, М. (2001). Боль не утихает. *Память Бабьего Яра: Воспоминания, документи.* Киев: Еврейский совет Украины, Фонд «Память Бабьего Яра», 25–35.

Колесник, О. (2014). Бабин Яр як місце пам'яті: огляд комеморативних практик і пам'ятних знаків. *Acta studiosa historica: зб. наук. пр.* (Ч.4). Львів: Український католицький університет, 146–167.

Кот, С. (Упорядн.). (2019). *Київ 1941 р. Бабин Яр: Спогади сучасників.* Київ: Інститут історії України, 53 с.

Кравчук, А. (2004). *Бабий Яр.* Киев: Вета-кописервис, 38 с.

Круглов, А. (2001). *Энциклопедия Холокоста.* Киев. *Память Бабьего Яра: Воспоминания, документы.* Киев: Еврейский совет Украины, 36–42.

Круглов, А. (2011). *Трагедия Бабьего Яра в немецких документах.* Днепропетровск: Ткума, 140 с.

Круглов, А. (Сост.) (2002). *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 гг.* Киев: Институт иудаики, 486 с.

Круглов, А. & Уманский, А. (2019). *Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи.* Днепро: Ткума; Лира ЛТД, 280 с.

Кузнецов, А. (1991). *Бабин Яр: Роман-документ.* Київ: Радянський письменник, 352 с.

Левитас, И. (Сост.). (1999). *Книга памяти. Бабий Яр.* Киев: Еврейский совет Украины, Фонд «Память Бабьего Яра», 300 с.

Левитас, И. (Сост.). (2001). *Память Бабьего Яра: Воспоминания, документы.* Киев: Еврейский совет Украины, 256 с.

Левитас, И. (Сост.). (2001). *Праведники Бабьего Яра.* Киев: Еврейский совет Украины, 256 с.

Левитас, И. (Сост.). (2005). *Бабий Яр. Книга памяти.* Киев: Сталь, 570 с.

Левитас, И. (Сост.). (2005). *Бабий Яр. Спасители и спасенные.* Киев: Сталь, 576 с.

Левитас, И. (Упорядн.). (2008). *Праведники Бабиного Яру.* Київ: Етнос, 368 с.

Левитас, И. (Сост.). (2008). *Дети Бабьего Яра*. Киев: Еврейский совет Украины, Фонд «Память Бабьего Яра», 67 с.

Левитас, И. (Сост.). (2011). *Бабий Яр: Трагедия, история, память (1941-2011)*. Киев: Национальный историко-мемориальный заповедник «Бабий Яр», 617 с.

Левитас, Ф. & Шимановский, М. (1991). *Бабий Яр: страницы трагедии*. Киев: След, 54 с.

Левитас, Ф. (2016). *Бабий Яр. Судьбы и память*. Киев: Наш час, 144 с.

Левитас, Ф. (1999). *Бабин Яр (1941-1943). Катастрофа та опір українського єврейства (1941-1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 88–117.

Левитас, Ф. (1997). *Євреї України в роки Другої світової війни*. Київ: Вирій, 272 с.

Малаков, Д. (2004). Киев и Бабий Яр на немецкой фотопленке осени 1941 г. *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы* (Кн. 1: Историческая топография. Хроника событий). Киев: Внешторгиздат, 164–170

Малаков, Д. (2007). Ще раз про Бабин Яр на фотознімках. *Друга світова війна і доля народів України: матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції* (Київ, 30–31 жовтня 2006). Київ: Зовнішторгвидав, 279–283.

Медведовська, А. (2016). *Голокост в Україні в суспільній думці кінця ХХ – початку ХХІ ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Дніпро, 20 с.

Михайлюк, М. (2016). Бабин Яр як мемуарно-дослідницьке поле західної історіографії (до 75-ї річниці єврейської трагедії). *Військово-історичний меридіан: електронний науковий журнал*, 3 (13), URL: http://vim.gov.ua/images/sbor/VIM_13_2016_5-18.pdf

Нахманович, В. (2011). Бабин Яр: Історія, сучасність, майбутнє? (роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.). *Укр. іст. журн.*, 6, 105–121.

Нахманович, В. (2016). Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього. *Бабин Яр: історія і пам'ять*. Київ: Дух і Літера, 313–335.

Нахманович, В. (2021). Бабин Яр: проблеми формування міського простору. *Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції*, (Вип. 13). Київ: Інститут історії України НАН України, 223–228.

Нахманович, В. (2016). Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни. *Бабин Яр: історія і пам'ять*. Київ: Дух і Літера, 67–108.

Нахманович, В. (2007). Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. *Укр. іст. журн.*, 3, 76–97.

Нахманович, В. (2007). До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941-1943). *Друга світова війна і доля народів України: матеріали Другої Всеукраїнської наукової конференції* (Київ, 30-31 жовтня 2006 р.). Київ: Зовнішторгвидав, 227–262.

Нахманович, В. (2017). Історія. Сучасність. Майбутнє? (роздуми до 70-річчя київської масакри 29-30 вересня 1941 р.). *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 24-25 жовтня 2011 р.). Київ: УЦВІГ, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 221-244.

Нахманович, В. (2017). Каталог охоронних та інформаційних дощок, пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з історією Бабиного Яру (станом на 1 червня 2017 р.). *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 24-25 жовтня 2011 р.). Київ: УЦВІГ, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 245–280.

Нахманович, В. (2004). Источники и литература. Проблемы систематизации и особенности изучения. *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы* (Кн. 1: Историческая топография. Хроника событий). Киев: Внешторгиздат, 21–65.

Нахманович, В. (2004). Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации Киева 1941-1943 гг. Проблемы хронологи и топографи. *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы* (Кн. 1: Историческая топография. Хроника событий). Киев: Внешторгиздат, 84–163.

Нахманович, В. (Сост.). (2017). *Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-річчя трагедії Бабиного Яру*. Київ: Laurus, 252 с.

Подольський, А. & Тяглий, М. (Упорядн.). (2012). *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 24-25 жовтня 2011 р.). Київ: УЦВІГ, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 256 с.

Подольський, А., Тяглий, М. & Нахманович, В. (Упорядн.). (2017). *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 24-25 жовтня 2011 р.) (2-ге вид.). Київ: УЦВІГ, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, 288 с.

Примаченко, Я. (2018). Украинская историческая политика и Холокост: проблемы исторического осмысления. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры (Русское издание)*, (1-2), 280–297.

Рамазанов, Ш. & Левігас, Ф. (2022). Бабин Яр. Голокост – табуйовані теми радянської історіографії. *Сторінки історії*, 53, 113–130.

Рибачук, А. & Мельниченко, В. (Ред.). (1991). *Бабин Яр: книга-реквієм – книга-пам'ятник (до 50-річчя трагедії)*. Київ, 79 с.

Рыбина-Косова, Е. (2012). *Нас всех могло не быть! Бабий Яр. Очерк. Свидетельства очевидцев. Документы*. Киев: Поэзия, 112 с.

Рыбина-Косова, Е. (2015). *Нас всех могло не быть! Бабий Яр: очерк, свидетельства очевидцев, документы* (2-е изд.). Киев: Поэзия, 2015. 127 с.

Шаповал, Ю. (2013). Бабин Яр: життя і смерть поруч. *Торкнутись історії*. Київ-Дніпропетровськ: Парламентське видавництво, Ліра, Ткума, 13–17.

Шаповал, Ю. (2017). Бабин Яр: життя і смерть поруч. *Торкнутись історії* (2-е вид.). Київ, 13–24.

Шлаен, А. (1995). *Бабий Яр: Художественная публицистика*. Киев: Абрикос, 414 с.

Шлаен, А. & Малицкая, А. (1995). *Навеки в памяти: Мартиролог жертв нацистского геноцида в Бабьем Яру*. Киев: Абрикос, 168 с.

Шульмейстер, Ю. (1990). *Гитлеризм в истории евреев*. Киев: Политиздат, 133–135.

Щупак, І. (2016). Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру). *Укр. іст. журн.*, 4, 152–172; 5, 176–201.

Altare, G. (2022). La matanza de Babi Yar, el momento en que el Holocausto avanzó hacia el exterminio total. *Raíces: revista judía de cultura*, (131), 68–69.

Clowes, E. (2005). Constructing the Memory of the Holocaust: The Ambiguous Treatment of Babii Yar in Soviet Literature. *Partial Answers*, 3(2), 153–182.

Davies, F. (2021). Babi Yar in court: A legal perspective in the USSR and Germany. *Osteuropa (Stuttgart)*, 1(2), 23.

Hausmann, G. (2016). 75 Jahre Babyn Jar: Sowjetische und postsowjetische Kontroversen um einen Gedenkort in Kiew von 1945 bis heute. *Erinnerungskulturen: Erinnerung und*

Geschichtspolitik im östlichen und südöstlichen Europa. URL: <https://erinnerung.hypotheses.org/647> (дата доступу: 11.03.2023).

Hrynevych, V. (2021). Umkämpftes Geschichtsgelände: Babyn Jar als ukrainischer Erinnerungsort. Babi Yar as a Ukrainian memorial landscape. *Osteuropa (Stuttgart)*, 1(2), 63.

Lower, W. (2007). From Berlin to Babi Yar: The Nazi War against the Jews, 1941-1944. *Journal of religion & society*, (Vol. 9).

Mankoff, J. (2004). Babi Yar and the Struggle for Memory, 1944-2004. *Ab imperio*, (Vol. 2), 393-415.

Martin, B. (2018). Babi Yar. *Emulations (Imprimé)*, (12), 67-79.

Naimark, N. (2017). The many lives of Babi Yar: one of the blackest chapters of World War II: the German massacre of Kyiv's Jews. The horror of Babi Yar, suppressed in the Soviet era, may be finding its proper place in European memory at last. *Hoover digest*, 176.

Peterson, J. (2011). Literations of Babi Yar. *Journal of Ecumenical Studies*, 46(4), 585-598.

Petrovsky-Shtern, Y. (2021). Ein Tag, der die Welt veränderte: Ukrainer, Juden und der 25. Jahrestag von Babyn Jar. Ukrainians, Jews and the 25th anniversary of Babi Yar. *Osteuropa (Stuttgart)*, 1(2), 87.

Prymachenko, Y. (2021). Babyn Yar Holocaust Memorial between third memory boom and hybrid war. *Baltic Rim Economies Review*, (2), 27.

Radchenko, Iu. (2016). Babyn Yar: a site of massacres, (dis)remembrance and instrumentalisation. *New Eastern Europe*, (1), 160-171.

References:

Abramenko, L. (Comps.). (1995). *Kyivskiy proses. Dokumenty i materialy* [The Kyiv process. Documents and materials]. Kyiv: Lybid, 208 s. [in Ukrainian].

Babyn Yar. Archive [Babin Yar. Archive]. Retrieved from <https://babynyar.org/ua/archive> [in Ukrainian].

Berkhoff, K. (2011). *Zhnyva rozpachu. Zhyttya i smert v Ukraini pid natsystskou vladou* [Harvest of despair. Life and death in Ukraine under Nazi rule]. Kyiv: Kritika, 455 p. [in Ukrainian].

Berkhoff, K. (2012). Holokost v Ukraini [The Holocaust in Ukraine]. *Modern discussions about the Second World War: a collection of scientific works and speeches of Ukrainian and foreign historians*. Lviv: ZUKTS, 66-81. [in Ukrainian].

Berkhoff, K. (2012). Babyn Yar u zakhidnyy kinematohrafiy [Babin Yar in Western cinematography]. *Materials of the international conference «Crimes of totalitarian regimes in Ukraine: Scientific and educational perspective»* (Vinnytsia, November 21-22, 2009). Kyiv: UCVIG, 101-106. [in Ukrainian].

Berkhoff, K. (2012). Babyn Yar: mistse nymasshtabnishoho rozstrilu evreiv natsystamy v Radyanskomu Soyuzi [Babin Yar: the site of the largest mass shooting of Jews by the Nazis in the Soviet Union]. *Babyn Yar: mass murder and its memory: materials of the international scientific conference* (Kyiv, October 24-25, 2011). Kyiv: UCVIG, 8-20. [in Ukrainian].

Berkhoff, K. (2015). Istoria Diny Pronichevoi, yaka perezhyla Babyn Yar: nimetski, evreyski, radyanski, rosiyski ta ukrayinski dokumenty [The story of Dina Pronicheva, who survived Babyn Yar: German, Jewish, Soviet, Russian and Ukrainian documents]. *The Shoah in Ukraine: history, testimony, perpetuation*. Kyiv: Dukh i Litera, 397-432. [in Ukrainian].

Bernyk, N. (2013). *Kyiv u Velykiy Vitchyznyaniy viyni* [Kyiv in the Great Patriotic War]. Kyiv: Universe, 800 s. [in Ukrainian].

Borovyk, M. (2018). «Nasha Holhofa»: Trahedia Babynoho Yaru u «kyivskyyh zapyskakh» Iryny Khoroshunovoi [«Our Golgotha»: The tragedy of Babi Yar in the «Kyiv notes» of Iryna Khoroshunova]. *Bulletin of KNU, series: History*, (137), 5–8. [in Ukrainian].

Boryak, G., Lysenko, O., Nahmanovych, V. & Podolsky, A. (Comps.). (2021). *Kontseptsiya kompleksnoho rozvytku (memorializatsii) Babynoho Yaru z rozshyrennyam mezh Natsionalnoho istoriko-memorialnoho zapovidnyka «Babyn Yar»* [The concept of comprehensive development (memorialization) of Babi Yar with the expansion of the boundaries of the National Historical and Memorial Reserve «Babyn Yar»]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 200 s. [in Ukrainian]

Grinchenko, G. (2016). Usni istorii pro Holokost v Ukraini ta osoblyvosti ysnih interpretatsiy [Oral stories about the Holocaust in Ukraine and peculiarities of their interpretations]. *Oral history of the (un)overcome past: event – narrative – interpretation: proceedings of the international scientific conference* (Odesa, October 8-11, 2015). Kharkiv: KhNU named after V. N. Karazina, 83–91. [in Ukrainian].

Grinchenko, G. (2016). Babyn Yar v usnii istorii [Babi Yar in oral history]. *Babyn Yar: history and memory*; V. Hrynevych, Magochii P-R (Ed.). Kyiv: Spirit and Letter, 191–216. [in Ukrainian].

Hrynevych, V. & Magochi, P.-R. (Ed.). (2016). *Babyn Yar: istoria i pamyat* [Babi Yar: history and memory]. Kyiv: Spirit and Letter, 352 s. [in Ukrainian].

Hromads'kyi komitet dlya vshanuvannya pam'yati zhertv Babynoho Yaru [Public committee to honor the memory of the victims of Babyn Yar]. Retrieved from <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua> [in Ukrainian].

Grossman, V. & Erenburg, I. (Ed.). (2020). *Chorna knyha: pro zlochynne povsyudne znyshchennya evreiv nimetsko-fashytskymy zaharbnykamy v tymchasovo okupovanykh rayonah Radianskoho Souzu ta taborah znyshchennya v Polshchi pid chas vyny 1941-1945 rokiv* [The Black Book: About the Criminal Mass Extermination of Jews by German-Fascist Invaders in the Temporarily Occupied Areas of the Soviet Union and Extermination Camps in Poland During the War of 1941-1945]. Kyiv: Spirit and Letter, 520 s. [in Ukrainian].

Drobyazko, L. (2009). *Babyn Yar. Shcho? De? Koly?* [Babin Yar. What? Where? When?]. Kyiv: Kiy, 55 s. [in Ukrainian].

Zabarko, B. (Comps.). (1999-2000). *Zhivymi ostalis tolko my...: Svidetelstva i dokumenty* [Only we remained alive...: Evidence and documents]. Kyiv: Zadruga, 578 s.; 2nd ed., 578 s. [in Russian].

Zabarko, B. (Comps.). (2006-2007). *Zhizn i smert v epokhu Kholokosta. Svidetelstva i dokumenty* [Life and Death in the Age of the Holocaust. Certificates and documents]. In 3 books. Kyiv: Spirit and Litera. Book 1, 523 s.; Book 2, 539 s.; Book 3, 699 s. [in Russian].

Zabarko, B. (Comps.). (2013-2014). *My khoteli zhit. Svidetelstva i dokumenty* [We wanted to live. Certificates and documents]. In 2 books. Kyiv: Spirit and Litera, 592 s.; Book 2, 792 s. [in Russian].

Zaslavsky, I. (Comps.). (1991). *Kniga pamyati. Posvyashchayetsya zhytym Babynoho Yaru* [Memory book. Dedicated to the victims of Babi Yar]. Kyiv: Oberig, 226 s. [in Russian].

Evstafieva, T. (2007). Trahedia Babieho Yaru [The tragedy of Babi Yar (1941-1945)]. *The Second World War and the Fate of the Peoples of Ukraine: materials of the Second All-Ukrainian Scientific Conference* (Kyiv, October 30–31, 2006). Kyiv: Zovnishtorgvydav, 263–278. [in Russian].

Evstafieva, T. & Nahmanovich, V. (Comp.). (2004). *Babyn Yar: chelovek, vlast, istoriya: Dokumenty i materialy* (Kn. 1: Istoricheskaya topografiya. Khronika sobyttyi) [Babi Yar:

man, power, history: Documents and materials. Book 1: Historical topography. Chronicle of events]. Kyiv: Vneshtorgizdat, 597 s. [in Russian].

Evstafieva, T. (2004). Tragediya Babynoho Yaru u 1941-1943 rr. (za dokumentamy Haluzevoho derzhavnogo arkhivu SBU) [The tragedy of Babi Yar in 1941–1943 (according to the documents of the Branch State Archive of the SBU)]. *From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB, 1/2 (22/23)*, 354–386. [in Ukrainian].

Evstafieva, T. (2011). Tragediya Babynoho Yaru kriz pryzmu arhivnyh dokumentiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [The tragedy of Babi Yar through the prism of archival documents of the Security Service of Ukraine]. *Archives of Ukraine*, (5), 137–158. [in Ukrainian].

Karamash, S. (2014). *Babyn Yar – u trahichnyh podiyah 1941-1943 rokiv. Istoria i suchasnist: istoryko-arkhivne doslidzhennya* [Babi Yar – in the tragic events of 1941-1943. History and modernity: historical and archival research]. Kyiv: KMM, 256 s. [in Ukrainian].

Koval, M. (1991). Babyn Yar (veresen 1941 – veresen 1943) [Babi Yar (September 1941 – September 1943)]. *Ukrainian Historical Journal*, 9, 80–86; 12, 53–62. [in Ukrainian].

Koval, M. (1998). Tragedia Babyego Yara: istoriya i sovremennost [The tragedy of Babi Yar: history and modernity]. *New and Recent History*, 4. [in Russian].

Koval, M. (2001). *Bol ne utikhaet. Pamyat Babyego Yara: Vospominaniya, dokumenty* [The pain does not subside. Memory of Babi Yar: Memoirs, Documents]. Kyiv: Jewish Council of Ukraine, Babi Yar Memory Foundation, 25–35. [in Russian].

Kolesnyk, O. (2014). Babyn Yar yak mistse pamyati: ohlyad komemoratyvnyh praktyk i pamyatnyh znakiv [Babi Yar as a place of remembrance: an overview of commemorative practices and memorials]. *Acta studiosa historica: collection of scientific works (Part 4)*. Lviv: Ukrainian Catholic University, 146–167. [in Ukrainian].

Kot, S. (Comps.). (2019). *Kyiv 1941 r. Babyn Yar: Spohady suchasnykiv* [Kyiv, 1941. Babi Yar: Memories of contemporaries]. Kyiv: Institute of History of Ukraine, 53 s. [in Ukrainian].

Kravchuk, A. (2004). *Babiy Yar* [Babi Yar]. Kyiv: Veta-copyservice, 38 s. [in Russian].

Kruglov, A. (2001). *Entsiklopediya Holokosta. Kyev* [Encyclopedia of the Holocaust. Kyiv]. Memory of Babi Yar: Memoirs, Documents. Kyiv: Jewish Council of Ukraine, 36–42. [in Russian].

Kruglov, A. (2011). *Tragedia Babyego Yara v nemetskih dokumentah* [The tragedy of Babi Yar in German documents]. Dnepropetrovsk: Tkuma, 140 s. [in Russian].

Kruglov, A. (Comps.) (2002). *Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii natsistami evreev Ukrainy v 1941-1944 gg.* [Collection of documents and materials about the destruction of the Jews of Ukraine by the Nazis in 1941-1944]. Kyiv: Institute of Jewish Studies, 486 s. [in Russian].

Kruglov, A. & Umansky, A. (2019). *Babiy Yar: zhertvy, spasiteli, palachi* [Babi Yar: Victims, Saviors, Executioners]. Dnipro: Tkuma; Lira LTD, 280 s. [in Russian].

Kuznetsov, A. (1991). *Babyn Yar: Roman-dokument* [Babyn Yar: Novel-document]. Kyiv: Soviet Writer, 352 s. [in Ukrainian].

Levitas, I. (Comps.) (1999). *Kniga pamyati. Babiy Yar* [Memory book. Babi Yar]. Kyiv: Jewish Council of Ukraine, Babi Yar Memory Foundation, 300 s. [in Russian].

Levitas, I. (Comps.). (2001). *Pamyat Babyego Yara: Vospominaniya, dokumenty* [Memory of Babi Yar: Memoirs, Documents]. Kyiv: Jewish Council of Ukraine, 256 s. [in Russian].

Levitas, I. (Comps.). (2001). *Pravedniki Babyego Yara* [The Righteous of Babi Yar]. Kyiv: Jewish Council of Ukraine, 256 s. [in Russian].

Levitas, I. (Comps.). (2005). *Babiy Yar. Kniga pamyati* [Babi Yar. Memory book]. Kyiv: Steel, 570 s. [in Russian].

Levitas, I. (Comps.). (2005). *Babiy Yar. Spasiteli i spasennye* [Babi Yar. Saviors and salvation]. Kyiv: Steel, 576 s. [in Russian].

Levitas, I. (Comps.). (2008). *Pravedniki Babinogo Yaru* [The Righteous of Babi Yar]. Kyiv: Ethnos, 368 s. [in Ukrainian].

Levitas, I. (Comps.). (2008). *Deti Babyego Yara* [Children of Babi Yar]. Kyiv: Jewish Council of Ukraine, Babi Yar Memory Foundation, 67 s. [in Russian].

Levitas, I. (Comps.). (2011). *Babiy Yar: Tragediya, istoriya, pamyat* [Babi Yar: Tragedy, History, Memory (1941-2011)]. Kyiv: National Historical and Memorial Reserve «Babi Yar», 617 s. [in Russian].

Levitas, F. & Shimanovsky, M. (1991). *Babiy Yar: stranitsy tragedii* [Babi Yar: pages of tragedy]. Kyiv: Sled, 54 s. [in Russian].

Levitas, F. (2016). *Babiy Yar. Sudby i pamyat* [Babi Yar. Fate and memory]. Kyiv: Our hour, 144 s. [in Russian].

Levitas, F. (1999). Babyn Yar [Babi Yar (1941-1943)]. *The Catastrophe and Resistance of Ukrainian Jewry (1941-1944): Essays on the History of the Holocaust and Resistance in Ukraine*. Kyiv: Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 88–117. [in Ukrainian].

Levitas, F. (1997). *Evrei Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viyny* [Jews of Ukraine during the Second World War]. Kyiv: Vyryy, 272 s. [in Ukrainian].

Malakov, D. (2004). *Kyev i Babiy Yar na nemetskoj fotoplenke oseni 1941 g.* [Kyiv and Babi Yar on German photographic film in autumn 1941]. Babi Yar: man, power, history: Documents and materials (Book 1: Historical topography. Chronicle of events). Kyiv: Vneshtorgizdat, 164–170 [in Russian].

Malakov, D. (2007). Shche raz pro Babyn Yar na fotoznimkah [Once again about Babi Yar in photographs]. *The Second World War and the Fate of the Peoples of Ukraine: materials of the Second All-Ukrainian Scientific Conference* (Kyiv, October 30–31, 2006). Kyiv: Zovnishtorgvydav, 279–283. [in Ukrainian].

Medvedovska, A. (2016). *Holokost v Ukraini v suspilnyi dumtsi kintsya XX – pochatku XXI st.* [The Holocaust in Ukraine in public opinion of the late 20th – early 21st centuries] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Dnipro, 20 s. [in Ukrainian].

Mykhailiuk, M. (2016). *Babyn Yar yak memuarно-doslidnytske pole zakhidnoi istoriohrafii (do 75-i richnytsi yevreyskoi trahedii)* [Babi Yar as a memoir-research field of Western historiography (to the 75th anniversary of the Jewish tragedy)]. *Military-historical meridian: electronic scientific journal*, 3(13), Retrieved from http://vim.gov.ua/images/sbor/VIM_13_2016_5-18.pdf [in Ukrainian].

Nahmanovych, V. (2011). Babyn Yar: Istoriya, suchasnist, maybutnye? (rozdumy do 70-richchya kyivskoyi masakry 29-30 veresnya 1941 r.) [Babi Yar: History, modernity, future? (reflections on the 70th anniversary of the Kyiv massacre of September 29–30, 1941)]. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 105–121. [in Ukrainian].

Nahmanovych, V. (2016). Babyn Yar: mistse pamyati u poshukah maybutnoho [Babyn Yar: a place of memory in search of the future]. *Babin Yar: history and memory*. Kyiv: Spirit and Litera, 313–335. [in Ukrainian].

Nahmanovych, V. (2021). Babyn Yar: problemy formuvannya miskoho prostoru [Babi Yar: problems of urban space formation]. *Kyiv and Kyivans: materials of the annual scientific and practical conference*. (Vol. 13). Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS, 223–228. [in Ukrainian].

Nahmanovych, V. (2016). Babyn Yar yak symbol Holokostu ta inshyh trahediy chasiv Druhoi svitovoi viyny [Babin Yar as a symbol of the Holocaust and other tragedies of

the Second World War]. *Babin Yar: history and memory*. Kyiv: Spirit and Litera, 67–108. [in Ukrainian].

Nahmanovych, V. (2007). Bukovynsky kurin i masovi rozstrily evreiv Kyeva voseny 1941 r. [Bukovynsky kurin and mass executions of Kyiv Jews in the fall of 1941]. *Ukrainian Historical Journal*, 3, 76–97. [in Ukrainian].

Nahmanovych, V. (2007). Do pytannya pro sklad uchasnykiv karalnyh aktsiy v okupovanomu Kyevi [To the question of the composition of the participants of punitive actions in occupied Kyiv (1941–1943)]. *The Second World War and the Fate of the Peoples of Ukraine: materials of the Second All-Ukrainian Scientific Conference* (Kyiv, October 30–31, 2006). Kyiv: Zovnishtorgvydav, 227–262. [in Ukrainian].

Nahmanovych, V. (2017). Istoriya. Suchasnist. Maybutne? (rozдумы do 70-richchya kyivskoi masakry 29–30 veresnya 1941 r.) [History. Modernity. Future? (reflections on the 70th anniversary of the Kyiv massacre of September 29–30, 1941)]. *Babi Yar: mass murder and its memory: proceedings of the international scientific conference* (Kyiv, October 24–25, 2011). Kyiv: UCVI, Gromad. to honor the memory of the victims of Babi Yar, 221–244. [in Ukrainian].

Nahmanovych, V. (2017). Kataloh ohoronnyh ta informatsiynyh doshchok, pamyatnykiv i pamyatnyh znakov, povyazanyh z istoriyeu Babynoho Yaru (stanom na 1 chervnya 2017 r.) [Catalog of security and information boards, monuments and memorial signs related to the history of Babi Yar (as of June 1, 2017)]. *Babi Yar: mass murder and its memory: proceedings of the international scientific conference* (Kyiv, October 24–25, 2011). Kyiv: UCVI, Gromad. to honor the memory of the victims of Babyny Yar, 245–280. [in Ukrainian].

Nachmanovich, V. (2004). *Istochniki i literatura. Problemy sistematzatsii i osobenosti izucheniya* [Sources and literature. Problems of systematization and features of the study]. Babi Yar: man, power, history: Documents and materials (Book 1: Historical topography. Chronicle of events). Kyiv: Vneshtorgizdat, 21–65. [in Russian].

Nachmanovich, V. (2004). *Rasstrely i zakhoroneniya v rayone Babyego Yara vo vremya nemetskoj okkupatsii Kieva 1941–1943 gg. Problemy khronologii i topografii* [Executions and burials in the area of Babi Yar during the German occupation of Kyiv in 1941–1943. Problems of chronology and topography]. Babi Yar: man, power, history: Documents and materials (Book 1: Historical topography. Chronicle of events). Kyiv: Vneshtorgizdat, 84–163. [in Russian].

Nahmanovych, V. (Comps.). (2017). *Babyn Yar: pamyat na tli istorii. Albom-kataloh multymediynoi vystavky do 75-richchya trahedii Babynoho Yaru* [Babi Yar: memory against the background of history. Album-catalogue of the multimedia exhibition for the 75th anniversary of the Babi Yar tragedy]. Kyiv: Laurus, 252 s. [in Ukrainian].

Podolskyi, A. & Tyaglyi, M. (Comps.). (2012). *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamyat pro noho: materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii* (Kyiv, 24–25 zhovtnya 2011 r.) [Babi Yar: mass murder and its memory: Proceedings of the international scientific conference (Kyiv, October 24–25, 2011)]. Kyiv: UCVI, Gromad. to honor the memory of the victims of Babi Yar, 256 s. [in Ukrainian].

Podolskyi, A., Tyaglyi, M. & Nakhmanovych, V. (Comps.). (2017). *Babyn Yar: masove ubyvstvo i pamyat pro noho: Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii* (Kyiv, 24–25 zhovtnya 2011 r.) [Babi Yar: mass murder and its memory: Proceedings of the international scientific conference (Kyiv, October 24–25, 2011)]. (2th ed.). Kyiv: UCVI, Gromad. to honor the memory of the victims of Babyny Yar, 288 c. [in Ukrainian].

Primachenko, I. (2018). Ukrainskaya istoricheskaya politika i Holokost: problemy istoricheskogo osmysleniya [Ukrainian historical politics and the Holocaust: problems of

historical understanding]. *Forum of Recent Eastern European History and Culture (Russian Edition)*, (1-2), 280–297. [in Russian].

Ramazanov, Sh. & Levitas, F. (2022). Babyn Yar. Holokost – tabuyovani temy radyanskoï istoriohrafii [Babin Yar. The Holocaust is a taboo topic in Soviet historiography]. *Pages of history*, 53, 113–130.

Rybachuk, A. & Melnychenko, V. (Ed.). (1991). *Babyn Yar: knyha-rekviyem – knyha-pamyatnyk (do 50-richchya trahedii)* [Babi Yar: book-requiem – book-monument (for the 50th anniversary of the tragedy)]. Kyiv, 79 s. [in Ukrainian].

Rybina-Kosova, E. (2012). *Nas vsekh moglo ne byt! Babiy Yar. Ocherk. Svidetelstva ochevidtsev. Dokumenty* [We might not all be! Babi Yar. Feature article. Eyewitness accounts. Documents]. Kyiv: Poetry, 112 s. [in Russian].

Rybina-Kosova, E. (2015). *Nas vsekh moglo ne byt! Babiy Yar. Ocherk. Svidetelstva ochevidtsev. Dokumenty* [We might not all be! Babi Yar: essay, eyewitness accounts, documents]. (2th ed.). Kyiv: Poetry, 2015. 127 s. [in Russian].

Shapoval, Yu. (2013). Babyn Yar: zhyttya i smert poruch [Babi Yar: life and death nearby]. *Touch history*. Kyiv-Dnipropetrovsk: Parliament Publishing House, Lira, Tkuma, 13–17. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2017). Babyn Yar: zhyttya i smert poruch [Babi Yar: life and death nearby]. *Touch history* (2th ed.). Kyiv, 13–24. [in Ukrainian].

Schlaen, A. (1995). *Babiy Yar: Hudozhestvennaya publitsistika* [Babi Yar: Artistic journalism]. Kyiv: Apricos, 414 s. [in Russian].

Schlaen, A. & Malicka, A. (1995). *Naveki v pamyati: Martirolog zhertv natsistskogo genotsida v Babyem Yaru* [Forever in memory: Martyrology of the victims of the Nazi genocide at Babi Yar]. Kyiv: Apricos, 168 s. [in Russian].

Schulmeister, Y. (1990). *Gitlerizm v istorii evreev* [Hitlerism in Jewish History]. Kyiv: Politizdat, 133–135. [in Russian].

Shchupak, I. (2016). Uroky Holokostu v ukraïniskiy istorichniy nauitsi ta osviti: vid naratyvu do osmyslennya y postanovky suspilnoho pytannya pro pokayannya (do 75-yi richnytsi trahediyi Babynoho Yaru) [Lessons of the Holocaust in Ukrainian historical science and education: from narrative to understanding and raising the public question of repentance (to the 75th anniversary of the Babyn Yar tragedy)]. *Ukrainian Historical Journal*, 4, 152–172; 5, 176–201. [in Ukrainian].

Altares, G. (2022). La matanza de Babi Yar, el momento en que el Holocausto avanzó hacia el exterminio total. *Raíces: revista judía de cultura*, (131), 68–69. [in English].

Clowes, E. (2005). Constructing the Memory of the Holocaust: The Ambiguous Treatment of Babi Yar in Soviet Literature. *Partial Answers*, 3(2), 153–182. [in English].

Davies, F. (2021). Babi Yar in court: A legal perspective in the USSR and Germany. *Osteuropa (Stuttgart)*, 1(2), 23. [in German].

Hausmann, G. (2016). 75 Jahre Babyn Jar: Sowjetische und postsowjetische Kontroversen um einen Gedenkort in Kiew von 1945 bis heute. *Erinnerungskulturen: Erinnerung und Geschichtspolitik im östlichen und südöstlichen Europa*. URL: <https://erinnerung.hypotheses.org/647> (дата доступу: 11.03.2023). [in German].

Hrynevych, V. (2021). Umkämpftes Geschichtsgelände: Babyn Jar als ukrainischer Erinnerungsort. Babi Yar as a Ukrainian memorial landscape. *Osteuropa (Stuttgart)*, 1(2), 63. [in German].

Lower, W. (2007). From Berlin to Babi Yar: The Nazi War against the Jews, 1941–1944. *Journal of religion & society*, (Vol. 9). [in English].

Mankoff, J. (2004). Babi Yar and the Struggle for Memory, 1944-2004. *Ab imperio*, (Vol. 2), 393–415. [in English].

Martin, B. (2018). Babi Yar. *Emulations (Imprimé)*, (12), 67–79. [in English].

Naimark, N. (2017). The many lives of Babi Yar: one of the blackest chapters of World War II: the German massacre of Kyiv's Jews. The horror of Babi Yar, suppressed in the Soviet era, may be finding its proper place in European memory at last. *Hoover digest*, 176. [in English].

Peterson, J. (2011). Literations of Babi Yar. *Journal of Ecumenical Studies*, 46(4), 585–598. [in English].

Petrovsky-Shtern, Y. (2021). Ein Tag, der die Welt veränderte: Ukrainer, Juden und der 25. Jahrestag von Babyn Jar. Ukrainians, Jews and the 25th anniversary of Babi Yar. *Osteuropa (Stuttgart)*, 1(2), 87. [in German].

Prymachenko, Y. (2021). Babyn Yar Holocaust Memorial between third memory boom and hybrid war. *Baltic Rim Economies Review*, (2), 27. [in English].

Radchenko, Iu. (2016). Babyn Yar: a site of massacres, (dis)remembrance and instrumentalisation. *New Eastern Europe*, (1), 160–171. [in English].

Отримано: 09.05.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.28–44

УДК 911.375.1(438+477.43/44):930.25

ГАЙСЕНЮК Марія – аспірантка кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, індекс 04053, Україна (m.haiseniuk.asp@kubg.edu.ua)

ORCID ID <https://orcid.org/0009-0008-8110-1589>

HAISENIUK Mariia – PhD-student of the Department of the History of Ukraine, Borys Grinchenko Kyiv University, 18/2, Bulvarno-Kudriavska Street, Kyiv, index 04053, Ukraine (m.haiseniuk.asp@kubg.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Гайсенюк, М. (2023). Урбанізаційні процеси у Подільському воєводстві у 1434-1572 рр.: за матеріалами Коронної метрики. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 28–44.

УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ПОДІЛЬСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ У 1434-1572 рр.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОРОННОЇ МЕТРИКИ

Анотація. У статті висвітлено питання локації міст Подільського воєводства у першій половині XV – 70 х рр. XVI ст. Встановлено їх типологію та кількісні характеристики. **Мета дослідження** – спираючись на реєстри Коронної метрики та зміст збережених міських привілеїв, відтворити специфіку урбанізаційних процесів у Подільському воєводстві. **Методологія дослідження** базується на принципах істориз-

му, науковості, об'єктивності та системності. Використано методи узагальнення, порівняння, класифікації, статистичного зіставлення, подокументного аналізу джерел. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше здійснено порівняльний аналіз динаміки локаційних процесів Подільського воєводства. Вивчено вплив географічного розташування (кордону) на розвиток міст Західного Поділля. **Висновки.** Інкorporація Західного Поділля до Польського Королівства та створення у 1434 р. окремого воєводства з центром у Кам'яниці сприяло зростанню темпів урбанізації. Протягом другої третини XV – другої половини XVI ст. було створено або ж релоковано близько 57 міст, організованих переважно на основі магдебурзького права. Початково переводились на статус міста на магдебурзькому праві повітові центри та поселення, що належали королівському домену і лише в другій половині XV ст. починає зростати кількість шляхетських міст. В той час, як кількість міст, що знаходились у власності католицької церкви залишалася низькою. Незважаючи на швидкі темпи урбанізації, новоутворені міста за економічною та суспільною організацією переважно залишалися селами. Урбанізація подільського воєводства щонайменше на півстоліття відставала від інших земель Корони, що пояснюється його пізнішим приєднанням до Польського королівства та неспокійним кордоном. Стаття містить таблиці, в яких наведено відомі на сьогодні міста та містечка Західного Поділля.

Ключові слова: міста Західного Поділля, локація, урбанізація, Подільське воєводство, міське право.

URBANIZATION PROCESSES IN PODOLIAN VOIVODESHIP (1434-1572) ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE CROWN METRIC

Abstract. *The purpose of the article* is to study the dynamics of urbanization processes in the Podolian voivodeship from 15th until end of second half of the 16th century, which had a decisive impact on the development of the region. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity and systematicity. Methods of generalization, comparison, classification, statistical comparison, document analysis of sources were used. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time a comparative analysis of the dynamics of locational processes in the Podolian voivodeship has been carried out. The influence of geographical location on the development of the cities of Western Podillia is studied. **Conclusions.** From the 16th century, Western Podillia became part of the Kingdom of Poland, as a result of which it underwent numerous processes of integration and modernization, including urbanization. The urbanization process led to the creation of about 57 cities, organized on the basis of the Magdeburg law, which was a classic in Central and Eastern Europe. Initially, county centers and settlements that belonged to the royal domain were transferred to the status of a city on the Magdeburg right. Only in the second half of the 15th century the number of noble cities begins to grow. While the number of cities owned by the Catholic Church remained low. Despite the rapid pace of urbanization, the newly formed cities mostly remained villages in terms of economic and social organization. Urbanization of the Podolian voivodeship lagged behind other lands of the Crown by at least half a century, which is explained by its later accession to the Kingdom of Poland and its troubled border. The article contains tables, which list the currently known cities and towns of Western Podilia.

Key words: cities of Western Podilia, location, urbanization, Podilia Voivodeship, city law.

Постановка проблеми. З входженням Поділля до Польського Королівства відбулося швидке збільшення кількості міст, які кардинально змінили обличчя регіону. Помітна роль міст на розвиток Подільського воєводства зумовлює актуальність всебічного дослідження міської локації, встановлення темпів та характеру урбанізаційних процесів, що, з огляду на історіографічну спадщину у цій ділянці, потребує залучення значної кількості джерел та використання новітнього дослідницького інструментарію.

Аналіз джерел та останні дослідження. Цінним джерелом для вивчення локаційного руху на руських землях Польського королівства є Коронна метрика (нами було використано близько 70 регестів), у книгах якої збереглися відомості про надання локаційних привілеїв містам, характер поселень та їх статус, як міст на польському, німецькому чи магдебурзькому праві. Великий обсяг джерельного матеріалу було опрацьовано М. Грушевським та опубліковано у «Матеріалах до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України» (1905). Документи, які розкривають міську історію Подільського воєводства опубліковані у збірниках «Aktów grodzkich i ziemskich» (1887), «Zbiór dokumentów małopolskich» (1975) тощо.

До питання становлення міст на руських землях звертається низка українських науковців: М. Капраль (Капраль, 2010), Н. Білоус (Білоус, 2015), А. Заяць (Заяць, 2019) тощо. Міста Подільського воєводства та адміністративний устрій краю у XVI–XVII ст. стали предметом дослідження М. Крикуна (Крикун, 2011). Вагомий внесок у вивчення історії та географії Західного Поділля зробив В. Михайловський (Михайловський, 2012, 2021). Польська історіографія є значно ширшою в дослідженнях урбаністичних процесів, зокрема, Л. Харевічова (Charewiczowa, 1925), А. Янечик (Janeczek, 1993, 2016), Р. Щигель (Szczygel, 1989), Ф. Кірик (Kiryk, 1980), Т. Трайдос (Trajdos, 2003) у своїх працях вивчали особливості руських міст після їх приєднання до Корони: правовий статус, економічний характер, релігійний вплив тощо.

Метою статті є дослідження динаміки урбанізаційних процесів у Подільському воєводстві протягом XV – другій половині XVI ст., які мали визначальний вплив на розвиток регіону.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи урбанізаційні процеси на Руських землях Польського королівства, можемо представити власне бачення динаміки створення міських осередків у Подільському воєводстві та їх типи за правом власності. Слід зазначити, що локаційний процес міст Західного Поділля, у джерелах показано неповно, бо книги Коронної метрики, що дійшли до нас, розпочинаються лише з кінця 40-х років XV ст. Незважаючи на ці обставини, можемо висунути обережні припущення, щодо перебігу урбанізаційних процесів протягом XV ст. від часу створення воєводства.

Локація міст Подільського воєводства до 1500 року

№	Місто	Повіт*	Тип власності на час локації**	Рік локаційного привілею	Власник міста на час локації	Джерела (публікації)	Література
1.	Кам'янець (<i>Camenez</i>)	Кам.	к.	1374 1432	Теодорик Бучацький герба Абданк	Грушевський, 1905, с. 145.	
2.	Бакота (<i>Bacotha</i>)	Бакот. (з XVI ст. не існує)	к.	перед 1388; 13.06.1395; 1442–1443	Кристин Щуковський	Грушевський, 1905, с. 43–44.	
3.	Скала (<i>Scala</i>)	Скал. (з XVI ст. не існує)	к.	перед 13.06.1395; 1518 р.	Кірдей, з 1515 р. Станіслава Лянцкорон- ського	MRPS. Pars IV. V. 1. № 2464. MRPS. Pars IV. V. 2. № 11464.	
4.	Червоно- город (<i>Czirwonogrod</i>)	Чер.	к.	перед 13.06.1395; 13.08.1448	Теодорик Бучацький	ZDM. Cz. VIII. № 2390. S. 198. MRPS. Pars I. № 44.	
5.	Смотрич (<i>Smotricz</i>)	Смот. (з XVI ст. не існує)	к.	Перед 1375; 15.08.1448	Миколай Свирч з Бед- риховиць	ZDM. Cz. VIII. № 2267. S. 88–89 MRPS. Pars I. № 45.	
6.	Чорноко- зинці	Кам.	ц.	1429, перед 1453 14.11.1519	Кам'янецька католицька єпархія	MPRS. Pars I. № 192. MRPS. Pars. IV. № 12396	
7.	Ялтущків (<i>Oltuszkow</i>)	Кам.	к.	перед 1431 17.01.1443	Теодорик Бучацький	ZDM. Cz. VIII. № 2446. S. 251– 252. (р. 1443).	
8.	Язловець (<i>iaszlowiecz alias Jazlowiec</i>)	Чер.	п.	перед 1436	Теодорик Бучацький		Trajdos, 2003, s. 106
9.	Лехнівці (<i>Lechnowcze</i>)	Скал.	к.	17.06.1441	Януш Кірдей	ZDM. Cz. VIII. № 2322. S. 136–137.	

10.	Зіньків (<i>Zynkow</i>)	Лет.	п.	24.08.1444	Пйотр Одровонж зі Спрови	ZDM. Cz. VIII. № 2490. S. 292–295.	
11.	Саганів (<i>Schathano</i>)	Кам.	п.	24.08.1444	Пйотр Одровонж зі Спрови	ZDM. Cz. VIII. № 2490. S. 292–295.	
12.	Чемерівці (<i>Czemierzowce</i>)	Кам.	п.	30.12.1450	Павел Щуковський		Михай- ловський, 2012, с. 190.
13.	Хмільник (<i>Chmyelnuk</i>)	Лет.	к.	перед 1453	Теодорик Бучацький	MPRS. Pars I. № 192.	
14.	Легичів (<i>Lyeticzow</i>)	Лет.	к.	перед 1453; 1537 30.09.1549	Теодорик Бучацький	MPRS. Pars I. № 192. MRPS. Pars V. № 2206, 2207.	
15.	Рів, пізніше Бар (<i>Row</i>)	Лет.	к.	перед 1453; 1538	Теодорик Бучацький; з 1456 р. – Одровонжі; з 1537 р. – королева Бона	MPRS. Pars I. № 192. MRPS. Pars 4. V. 1. № 6244. MRPS. Pars 4. V. 3. № 19465.	
16.	Меджибіж (<i>Myedzi- borze</i>)	Лет.	п.	перед 1453	Теодорик Бучацький	MPRS. Pars I. № 192	
17.	Ольчедаїв (<i>[Olczy]da- yow</i> ¹)	Бакот. (з XVI ст. не існує)	к.	перед 1453	Теодорик Бучацький	MPRS. Pars I. № 192	
18.	Серет (<i>Sereth</i>)	Чер.	п.	перед 1453; 08.04.1523	Теодорик Бучацький; у 1523 р. – Сенявські	MPRS. Pars I. № 192 MRPS. Pars IV. №13515	
19.	Бедрихів- ці (<i>Byed- rzychowcze</i>)	Смот. (з XVI ст. не існує)	п.	перед 1453	Миколай Свирч з Бедриховець (Нового двору)	MPRS. Pars I. № 92	
20.	Криків або Бапшинці (<i>Krzyków alias Bapszynce</i>)	Кам.	п.	перед 1453	Родина Подфіліп- ських	MPRS. Pars I. № 192	

¹ Ймовірно Ольчедаїв.

21.	Давидівці або Шипівці (<i>Dawidow- ce alias Szyrowce</i>)	Чер.	п.	перед 1453	Теодорик Буцацький герба Абданк	MPRS. Pars I. № 192	
22.	Могільниця (<i>Mogelnycza</i>)	?	п.	перед 1453	?	MPRS. Pars I. № 192	
23.	Рубенін (<i>Rubenin</i>) ¹	?	к.	перед 1453	?	MPRS. Pars I. № 192	
24.	Ярмолинці (<i>Jarmolince</i>)	Кам.	п.	1455	Ходко з Ярмоли- нець герба Корчак		Михай- ловський, 2021, с. 331.
25.	Ягільниця (<i>Jahelnycze</i>)	Чер.	п.	до 1473; 20.03.1518	Миколая з Іскшичина	MRPS. Pars IV. V. II. № 11543.	
26.	Оринин (<i>Orinino</i>)	Кам.	п.	до 1474; 24.01.1506	Станіслав Кірдей	MRPS. Pars III. № 2548	
27.	Шарівка (<i>Szarawka</i>)	Смот. (з XVI ст. не існує)	к. ~ п.	1484	Влади- слав III Домрат із Шляткова	MPRS. Pars I. № 1626.	

*Кам. – Кам'янецький; Бакот. – Бактський; Чер. – Червоногородський; Смот. – Смотрицький; Скал. – Сальський; Лет. – Летичівський;

**к. – королівське; п. – приватне; ц. – церковне.

Згідно з даними таблиці 1, у XV ст. існувало близько 27 міст і містечок, серед яких 13 належало до королівського домену, 13 міст були у приватній власності, а у церковному володінні Кам'янецької католицької єпархії знаходилось всього одне місто. Варто зауважити, що міста Кам'янець, Бакота, Червоногород, Смотрич, Скала, Чернокозинці та Ялтущків були засновані до 1434 р. Автор має певні сумніви стосовно існування королівських міст Лехнівці та Рубенін, про це детальніше у статті.

У латиномовних документах для позначення міста використовувалось два терміни «*civitas*» і «*oppidum*», де перше застосовувалось для позначення великих, часто самоврядних міст, котрі мають фортифікації, в той час як друге – *oppidum* було маркером малого міста, яке практично ніколи не мало оборонних споруд (Михайловський, 2021, с. 113). Для того, аби розрізнити ці терміни, слово «*oppidum*» тлумачать, як «містечко».

На час створення воеводства урбанізація Західного Поділля лише набирала обертів. У 30–40-х роках XV ст. спостерігаємо збільшення кількості локаційних привілеїв, які підтверджували статус міста та встановлювали самоврядування за німецьким зразком (Szczygel, 1989, s. 57).

¹ Ймовірно Червоногород.

Найкраще ці процеси прослідковуються на прикладі Кам'яця, якому у 1374 р. брати Коріатовичі надали привілей на самоврядування (Михайловський, 2012, с. 30). Термін «магдебурзьке право» у привілеї не згадувався, однак йшлося про забезпечення місту неповного магдебурзького права, підтвердженого і поширеного 1432 р., вже із застосуванням визначення «ius Teutonicum alias Magdeburgense» (Дашкевич, 2003, с. 79).

Згідно з таблицею, до кінця 1444 р. у Подільському воєводстві налічувалось 11 міст, серед яких 6 королівських, що ймовірно були віддані під заставу подільській шляхті за військову службу, 4 приватних (центри маєтків місцевої шляхти) та 1 церковне. Але такі кількісні характеристики є досить поверховими, адже наявність документу правової локації не є гарантією існування міста.

До прикладу, згадок про місто Лехнівці, окрім локаційного привілею на його заснування (ZDM. Cz. VIII. № 2322. S. 136–137), у документах пізніших років не знаходимо. Те, що місто так і не було створено підтверджує Реєстр димів Подільського воєводства 1493 р., що фіксує Лехнівці як село (Trajdos, 2003, s. 109–110). Часом, маєткам надавався локаційний привілей повторно з правом переведення поселення у статус міста. Ймовірно, Лехнівці також було релоковано у XVI ст. під назвою Давидківці (MRPS. p.V. №1636; MRPS. p.V. № 1559).

Ще важче визначити успішність просторової локації у конкретний період часу. До прикладу, місто Бакота в середині XV ст. було зруйнованим у ході війн за Поділля (1431-1434 рр.), але зберегло за собою адміністративні функції (Михайловський, 2021, с. 104). Згадки про існування Бакоти, як адміністративного центру Пониззя, знаходимо ще в Галицько-Волинському літописі у 1227, 1240-1241 та 1255 рр. (Михайловський, 2012, с. 48). У королівському пожалуванні на Поділля від 13 червня 1395 р. згадується місто і замок Бакота, який Владислав II Ягайло надає краківському воєводі і старості Спитковці з Мельштина (Крикун, 2011, с. 93–94). Однак у документах XV ст. замість визначення «містечко» (*oppidium*) вживається «замок» (*castrum*) Бакота. Подібна термінологія зберіглась у привілеї Кристину Шуковському від 1442 р. «*districtu et castro Vaccotha*» (ZDM. Cz. VIII. № 2357. S. 170–171), та у 1443 р. «*super castro nostro Vaccotha*» (ZDM. Cz. VIII. № 2448. S. 253–254). Цікавим є те, що у переліку міст Подільського воєводства від 1453 р., визначення «замок» вжито виключно для характеристики Бакоти (MRPS. Pars I. № 192). Це може свідчити, що на середину XV ст. Бакота майже повністю втратила ознаки міста.

Місто Смотрич, перша столиця Коріатовичів, у 1440 р. було заставлено Миколайові Бедриху на суму 400 гривень (ZDM. Cz. VIII. № 2267. S. 88–89). Місто залишалось центром негродового староства у XV ст. й було переведено на магдебурзьке право, але близькість розташування до Кам'яця стало причиною його занепаду на початок XVI ст. (Михайловський, 2012, с. 186). Майже одночасно зі Смотричем 13 серпня 1448 р. було надано магдебурзьке право Червоногороду, що довгий час знаходився у триманні Бучацьких-

Язловецьких, фактично перетворившись на дідичне володіння родини (MRPS. Pars I. № 44). Черговим королівським містом, переданим у заставу Владиславом III, була Скала. Можемо припустити, що Скала, як й інші повітові міста Західного Поділля отримала привілей від володаря з підтвердженням права локації (Крикун, 2011, с. 93–94).

Місто Ялтушків не було центром повіту чи староства. З надання Владислава II Ягайла, від червня 1431 р., дізнаємося, що Теодорик Бучацький отримав у заставу місто Ялтушків із прилеглими селами на суму 400 гривень польської лічби (Михайловський, 2012, с. 129). Локаційний привілей Ялтушкови було надано у 1537 р. (релокація), коли його придбала королева Бона Сфорца. Він передбачав колонізацію міського простору пришлыми елементами: німцями, євреями та вірменами, а також звільнення міщан від податків на 12 років (MRPS. Pars IV. V. 1. № 6757).

У Подільському воєводстві поруч з локацією «повітових міст», активно переводились на міське право і дідичні володіння заможної шляхти. (Janeczek, 2016, с. 153). Прикладом такої локації для першої половини XV ст. можуть слугувати шляхетські міста Зіньків, Сатанів та Язловець.

Практика переведення приватних міст на німецьке право була принесена на Поділля родиною Одровонжів, котрі запровадили у своїх дідичних маєтках Сатанів та Зіньків магдебургію (ZDM. Cz. VIII. № 2490. S. 292–295).

Вперше приватне місто Язлівець зустрічається у документі 1373 р. (Михайловський, 2012, с. 45). За браком джерел нам не вдалося встановити час правової локації міста, але, ймовірно, воно існувало вже в 30-х рр. XV ст., як родинний маєток панів з Бучача (AGZ. T. XII. № 2053. S. 179), про що свідчить наявність документу заснування в цей час католицької парафії у містечку Язловець (Trajdos, 2003, с. 106). З середини XV ст. у містечку активно розвивалася торгівля. Однак, на початку 1460–х рр. львівські купці подали королю скаргу, в якій зазначалося, що провінційні ярмарки руських та подільських земель підривають торгівлю у Львові (Charewiczowa, 1925, s. 47–48). Відповіддю на звернення львівських купців було розпорядження Казимира IV Ягелона, видане 23 червня 1461 р., про «знесення» ярмарків у Язловці, Гологорох, Рогатині, Теревовлі та Тисмениці (AGZ. T. VI. S. 64–65). Даний привілей підтверджує факт існування досить жорсткої «торгової конкуренції» між містами руських земель, де велике столичне місто свідомо гальмувало розвиток малих провінційних містечок. У 1523 р. король Сигізмунд I на прохання галицького хорунжого Миколая Сенявського надав привілей, яким підтверджувалося магдебурзьке право у Язлівці та встановлювались ярмарки на день св. Марії Магдалини та під час великого посту (MRPS. Pars IV. № 13515).

Упродовж XV ст. у Подільському воєводстві існувало всього одне місто у власності церкви – Чернокозинці. Перша відома згадка про Чернокозинці датована 1429 р. У документі мова йшла про пожалування Вітовтом подільських маєтків Кам'янецькому єпископству. У 1498 р. Ян Ольбрахт підтвердив міський статус поселення (Крикун, 2011, с. 124).

Такі міста, як Летичів, Меджибіж та Хмільник, ймовірно, існували задовго до входження подільських земель до складу Польського королівства, але документи, що підтверджують їх існування відносяться аж до 1453 р. (MRPS. Pars I. № 192). Причиною плутанини в ідентифікації міст першої половини XV ст. є несталість кордонів воєводства. Так, розташовані на північному сході Хмільник і Меджибіж остаточно увійшли до складу Подільського воєводства після 1447 р., коли ця територія була відібрана у Свидригайла (Михайловський, 2012, с. 227).

Труднощі у датуванні локації міст також виникають через їх часті руйнування у результаті нападів татар і молдавських вторгнень (Заяць, 2019, с. 47). Зокрема, «релокаційні» привілеї неодноразово надавалось Летичеву (MRPS. Pars V. № 2206, 2207), Пову (Бару) (MRPS. Pars IV. V. 2. № 16359; MRPS. Pars IV. V. 1. № 6244; MRPS. Pars IV. V. 3. № 18901; MRPS. Pars IV. V. 3. № 19120), Скалі (MRPS. Pars IV. V. 2. № 11464) тощо. А у 1530 р. навіть постала потреба у відновленні Хмільницького повіту, після татарських набігів, які, подекуди, були щорічними (MRPS. Pars IV. Vol. 1. № 5689).

Важко підрахувати збитки татарських наїздів для Подільського воєводства. Від 1438 р. кіпчакська орда грабувала, палила і брала ясир на Поділлі шість разів, а з 1474 р. ще з більшою силою чинила погроми кримська орда. Наїзди молдаван, татар і турків у 1498 р. призвели до жахливої руйнації в цілім Подільським воєводстві. Через що, наприкінці XV – початку XVI ст. уповільнився локаційний рух на території Західного Поділля (Trajdos, 2003, с. 104).

Через часту загрозу військових кампаній та розбійницьких набігів, урбанізація подільських земель набула специфічного імпульсу у вигляді постійної потреби захисту, для якої міста служили краще, ніж звичайні села (Janeczek, 1993, с. 283). Саме тому, протягом XV – першої половини XVI ст. виникає ряд міських поселень, які закладалися на татарських шляхах для кращої обороноздатності краю (Заяць, 2019, с. 107).

Королівська влада, будучи зацікавленою в будівництві оборонних споруд, не мала на це достатніх коштів, через що активно заохочувала приватні ініціативи (Білоус, 2015, с. 127–128). Надаючи містам на східному кордоні воєводства привілеї на магдебургію й різноманітні звільнення від сплати податків та, передаючи в держання прикордонні замки, такі як Хмільник та Рів, влада намагалася забезпечити їх належне утримання, а по можливості – й побудову нових. На приклад, місто Ольчедаїв повинно було стати третім, південним укріпленням у системі оборони краю (Михайловський, 2012, с. 249). Однак, з документу 1469 р., дізнаємося, що проєкт побудови замку в Ольчедаєві залишився нереалізованим (*castrum Olczydayow non muniret*) (AGZ. T. XII. № 3438. S. 330).

У період правління Казимира IV значно збільшилась кількість приватних міст на німецькому праві. Кількість міст та їх успішність були маркерами багатства і впливовості шляхти. 31 грудня 1450 р. королем було надано привілеї для Павла Щуковського, силою якого село Чемерівці переводилося

у статус магдебурзького (Janeczek, 1993, с. 191). У 1455 р. було переведено на магдебурзьке право Ярмолинці на р. Ушиця (Słownik..., 1882, с. 450).

А от зі встановленням часу правової локації інших міст Західного Поділля пощастило менше. Так, до 1453 р. з'явилося щонайменше ще 4 приватних міста, серед яких: Серет, Давидівці або Шипівці, Криків та Бедрихівці (MRPS. Pars. I. № 192). Про вдалу локацію цих міст свідчить їх поява у документах пізніших років. Зокрема, міста Серет та Давидівці зустрічаються у документі про поділ маєтку Теодорика з Бучача між синами Міхалом та Яном від 1469 р. (AGZ. T. XII. № 3438. S. 329). Серет також згадується у привілеї 1523 р., який встановлював новий ярмарок в місті на Різдво Діви Марії (MRPS. Pars. IV. № 13515). Підтвердження міського статусу Крикова або Бабшинців знаходимо лише в середині XVI ст. у Кам'янських земських книгах (Крикун, 2011, с. 217). Бедрихівці або Новодвір був центром володінь родини Свирчів герба Свєрчик на Поділлі. Аналізуючи поборові реєстри 30–40-х рр. XVI ст., впевнюємось, що місто таки існувало.

За регестом 1453 р. до міської мережі Подільського воєводства входило також приватне місто Могільниця (Mogelnycza) та королівське Рубенін (Rubenin). Могільниця (ймовірно, сучасне с. Стара Могільниця, Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.) розташована в 30 км на північ від кордону Подільського воєводства (кордони станом на 1572 р). На середину XV ст. місто ідентифікується з Подільським воєводством, але у привілеї 1546 р. Могільниця відноситься вже до Руського воєводства (Mogilnicza districtus Terebowliensis) (MRPS. Pars. IV. V. I. № 7694). Нами не було знайдено жодного свідчення про місто Рубенін, окрім як реєстру 1453 р., але у згаданому документі відсутній запис про місто Червоногород. Тому, можемо припустити, що «Rubenin» є виключно латинський варіант назви міста «Червоногород».

У другій половині XV ст. урбанізація Західного Поділля проходила повільнішими темпами, однак деякі локації все ж були здійснені. Ймовірно, приватне містечко Ягільниця отримала локаційний привілей до 1473 р., оскільки в цей час у місті засновується католицька парафія для німецьких та польських колоністів (Trajdos, 2003, с. 426). У 1493 р. знаходимо підтвердження, що Ягільниця, невелике місто (oppidum) на німецькому праві, яке налічувало 55 димів, що на Поділлі означало успіх локації (Trajdos, 2003, s. 109). Березнем 1518 р. датований привілей, яким король Сигізмунд I встановлював щорічний ярмарок у місті (MRPS. P. IV. V. II. № 11543).

Подібно до Ягільниці, у 1474 р. Григорієм Кірдеєм було засновано католицьку парафію в Оринині (Trajdos, 2003, s. 112). Перша згадка про поселення датується 1431 р., коли Януш Кірдей отримав у власність Оринин на річці Жванчик у Кам'янецькому повіті. Т. Трайдос також вважає, що саме він встановив мостове мито і, за згодою короля, перетворив цю місцевість на містечко з німецьким правом (Trajdos, 2003, s. 109–110). Але, скоріш за все, переведення Оринина на німецьке право відбулося вже після смерті Януша, його сином Григором Кірдеєм. Оскільки, у документі від 16 липня 1449 р. Оринин

згадується як село (AGZ. Т. XII. № 2528. S. 217–218). Окрім того, ні Ягільниця, ні Оринин не входять до переліку міст, збереженого у Коронній метриці, що дає підстави датувати їх локації між 1453-1473 рр.

Наприкінці XV ст. останнім відомим нам локаційним привілеєм було переведення Казимиром IV королівського села Шарівка з польського на німецьке право (18 лютого 1484 р.) (MPRS. Pars I. № 1626). Відомостей про заснування міст у Подільському воєводстві під час правління Яна Ольбрахта та Олександра I немає.

У XVI ст. почали поступово відбудовуватися раніше спустошені землі воєводства, про що свідчить поява багатьох королівських надань. Так, за наступні півстоліття кількість міст зросла майже вдвічі.

Таблиця 2.

Локація міст Подільського воєводства з 1500 по 1572 рр.

№	Місто	Повіт*	Тип власності на час локації**	Рік локаційного привілею	Власник міста на час локації	Джерела (публікації)	Література
<i>Привілеї надані Сигізмундом I (1505–1548 рр.)</i>							
1.	Пилицьківці	Чер.	п.	22.05.1505	Станіслав Кірдей	MRPS. Pars III. № 2163.	
2.	Свирчовсько ¹	Кам.	п.	18.04.1509	Вікторін Подфіліпський	MRPS. Pars IV. V. 1. № 598.	
3.	Підпилиць'я	Кам.	п.	12.03.1510	Якуб Подфіліпський	MRPS. Pars IV. V. 1. № 967.	
4.	Ходоровці	Кам.	п.	12.03.1510	Якуб Яхнович	MRPS. Pars IV. V. 1. № 972	
5.	Городок Кулаків	Чер.	п.	13.02.1512	Ioannis Ratold de Skrzylno	MRPS. Pars IV. V. 2. № 10226.	
6.	Колодрупка ²	Чер.	п.	16.01.1516	Станіслав Лянкоронський	MRPS. Pars IV. V. 2. № 10824, 12200, 15782	
7.	Кудринці	Кам.	п.	23.02.1518	Миколай Гербурт	MRPS. Pars IV. V. 1. № 2679	
8.	Піщатинці / Устя	Чер.	п.	5.03.1518	Вікторін Подфіліпський	MRPS. Pars IV. V. 1. № 2719	
9.	Заліщики ³	Кам.	п.	1522	Мартин Каменецький гербу Пилява	MRPS. Pars IV. V. 1. № 4044	

¹ Невдала локація.

² Невдала локація.

³ Сучасна локація с. Малі Заліщики Бучацького р-ну Тернопільської обл.

Продовження таблиці 2.

10.	Бабинці	Чер.	п.	2.03.1523	Ян Кемліч	MRPS. Pars IV. V. 2. № 13477	
11.	Іллятка	Лет.	к.	1524	Микола Полянський		Szczygel, 1989, S. 310.
12.	Завалля	Кам.	к.	1533	Червоногородське староство		Szczygel, 1989, S. 321.
13.	Талафусів (Куманів) ¹	Кам.	к.	10.03.1539	Єжи Талафуа	MRPS. Pars IV. V. 1. № 6321	
14.	Трибухівці ²	Лет.	к.	1542	Хмельницьке староство, Ян Тарнавський		Szczygel, 1989, S. 318.
15.	Сенявське поле	Лет.	п.	31.03.1543	Миколай Шинявський	MRPS. Pars IV. V. 3. № 21039	
16.	Сидорів	Чер.	п.	05.04.1547	Якуб Потоцький	MRPS. Pars IV. V. 1. № 7831	
<i>Привілеї надані Сигізмундом II Августом (1548–1572 рр.)</i>							
17.	Деражня	Лет.	к.	1551	Барське староство		Szczygel, 1989, S. 308.
18.	Уланів	Лет.	к.	13.04.1552	Хмельницьке староство		Szczygel, 1989, S. 319.
19.	Миколаїв	Лет.	п.	1555	Миколай Сенявський, белзький воевода		Szczygel, 1989, S. 312–313.
20.	Верхняківці	Кам.	п.	30.05.1556	Марчін Подфіліпський		Szczygel, 1989, S. 320.
21.	Чорний Острів	Лет.	п.	10.10.1556	Констанція Свичрчова, вдова по Яну		Szczygel, 1989, S. 307.
22.	Малиничі	Кам.	п.	9.11.1557	Станіслав Черминський		Szczygel, 1989, S. 312.
23.	Шатава	Кам.	п.	1558	Миколай Гербурт		Szczygel, 1989, S. 317.
24.	Гусятин	Чер.	п.	22.01.1559	Станіслав Лянцкоронський		Szczygel, 1989, S. 307.
25.	Нова Сенява	Лет.	п.	1563	Геронім Сенявський		Szczygel, 1989, S. 316.
26.	Черче (Чернче)	Кам.	ц.	1502	Кам'янецька католицька епархія		Михайловський, 2021, С. 323.
27.	Гриньківці	Чер.	п.	1565	Дорота і Станіслав Срочіци		Szczygel, 1989, S. 309–310.

¹ Невдала локація.² Невдала локація.

28.	Проскурів	Лет.	п.	1566	Міхал \ Мішель Вудек		Szczygel, 1989, S. 314–315.
29.	Городище	Лет.	п.	1569	Родини Гербуртів		Szczygel, 1989, S. 309.
30.	Устя	Чер.	ц.	? друга пол. XVI ст.	Кам'янецька католицька єпархія		Szczygel, 1989, S. 319.

*Кам. – Кам'янецький; Чер. – Червоногородський; Лет. – Летичівський;

**к. – королівське; п. – приватне; ц. – церковні

З таблиці 2 дізнаємось, що у період правління Сигізмунда I та Сигізмунда II Августа кількість міських локацій у Подільському воєводстві збільшилась на 30, але щонайменше 4 з них виявились невдалими. У документах знаходимо відомості про заснування 6-ти королівських міст, 22-х – приватних та 2 міста, які належали церкві.

З часу правління Сигізмунда I, Поділлям «прокотилась» наступна хвиля урбанізації, яка характеризується значною кількістю королівських привілеїв для приватних володінь. Аналізуючи тексти документів, збережених у Коронній метриці, бачимо певні закономірності: якщо у XV ст. локації переважно надавались містам (*oppidium*), рідше селам (*villas*), котрі мали всі ознаки міста, то у XVI ст. кількість сіл, отримавших магдебургію, значно перевищила міста. Також зросла кількість міст, що виникали на ще незаселеній території, на так званому «сирому корені» («*in cruda radice*»).

Здійснивши порівняння даних з таблиць 1 та 2, можна зробити висновки, що кількість міст зросла з 27 у 1500 р. до 57 у 1572 р. При цьому левову частку локацій у XVI ст. становлять привілеї шляхетським містам. Так, з усіх привілеїв наданих Сигізмундом I та Сигізмундом II Августом, 73% (22 документи) становлять привілеї для шляхти. Але варто також враховувати невдалі спроби локації міст, яких теж було чимало у XVI ст. До прикладу, Вікторій Подфіліпський у 1509 р. перевів свій діничний маєток Свирчовсько у статус міста на магдебурзькому праві (MRPS. Pars IV. Vol. 1. № 598). Але далі привілею справа так і не пішла. У поборових реєстрах 1530 та 1542 рр. Свирчовськ виступає як село, що свідчить про невдалу локацію (Szczygel, 1989, s. 317–318). Подібна ситуація була і з містечками Талафусів (MRPS. Pars IV. Vol. 1. № 6321), Трибухівці та Деражня (Szczygel, 1989, s. 308, 318).

Протягом правління Сигізмунда II Августа на німецьке право було переведено 2 церковних міста: Черче та Устя. Однак успішність просторової локації останнього викликає сумніви, оскільки у XVI ст. було церковним селом (Крикун, 2011, с. 165).

Якщо вважати вдалою локацією не лише появу скупчення садіб на обумовленому привілеєм місці, але й наявність «тижневих ярмарків, які практично єдині відрізняли місто від села» (Кірк, 1980, s. 373), то міста на

Західному Поділлі, часто, не відповідали цим критеріям. До прикладу, з інвентарю Барського староства 1551 р. довідуємося про локацію міста Деражня, в якому знаходиться лише сім димів. У наступному інвентарі з 1552 р. поселення виступає як «*orpidium noviter locatum*», але мекшає там лише три міщанські родини. Низька густина заселення міста, відсутність парафії та будь якої інформації про колонізацію маєтку чи проведення ярмарків, говорить про те, що Деражня, незважаючи на локаційний привілей, не набула характеру міського поселення. А в люстраціях з 1565-1570 рр. місто в останнє згадується як спалене (Szczygel, 1989, s. 73).

Розглянемо динаміку розвитку міської мережі на Поділлі впродовж XV – 70 х рр. XVI ст. (див. таблицю 3).

Таблиця 3.

Міські локації в Подільському воєводстві до 1572 р.*

Період	Міста			Разом		Невдала локація
	Королівські	Шляхетські	Церковні			
до 1434	6	–	1	7	12%	–
1444	1	3	–	4	7%	1 ¹
1492	7	9	–	16	28%	2 ²
1505	–	–	–	–	–	–
1548	4	12	–	16	28%	6 ³
1572	2	10	2	14	25%	–
Всього:	20	34	3	57		9
	35%	60%	5%	100%		16%

* Статистичні дані, наведені в таблиці, не претендують називатись єдиновірними. Автор лише представляє власний погляд на динаміку становлення міст у Подільському воєводстві до 1572 р.

Згідно з даними таблиці 3, станом на 1434 р. у воєводстві існувало не менше 7 міст, серед яких 6 належало до королівського домену, а 1 – Кам'янецькій католицькій єпархії. До середини XV ст. було реалізовано 7 королівських локацій, 3 приватних, церковне залишалося без змін. Але початкова перевага королівських ініціатив почала поступово згасати. До 1572 р. приватні міста (34 приватних, 3 церковних) значно переважали королівські ініціативи (20). Тенденція до зростання шляхетських міст продовжувала залишатися незмінною протягом всього XVI ст., чого не скажеш про королівські локації. Приватна власність на землю зростала переважно за рахунок королівського домену (Janeczek, 2016, s. 147). Особливо слабкою є роль католицької церкви, яка до 1572 р. була представлена лише трьома містами: Чорнокозинці, Устя та Черче, що складає всього 5% від загальної кількості міст.

¹ До невдалих локацій відносимо Лехнівці.

² Міста Рубенін (ймовірно, Червоногород) та Могильниця.

³ До невдалих локацій відносимо міста: Свирчовсько, Талафусів, Трибухівці, Деражня, Устя, Заліцики (ймовірно, розташоване в Руському воєводстві).

Не зважаючи на зростання кількості міст, урбанізація Поділля щонайменше на півстоліття відставала від інших земель Корони. Чим далі на Захід, «прірва» у локаційному русі збільшувалась. Так, різниця між урбанізацією Західного Поділля та, припустимо, Помор'я, Сілезії чи Пруссії була майже в два століття (Janeczek, 1993, s. 276). Таке «відставання» Подільського воєводства пояснюється його пізнішим приєднанням до Польського королівства та неспокійним кордоном.

З розрахунку співвідношення щільності міст до розміру території, дослідження Р. Шигеля показують, що на кінець XVI ст. найменш розвиненою була урбанізація в Поморському, Белзькому і Подільському воєводствах. І якщо в першому випадку (Поморське воєвод.) існувало кілька потужних торгових осередків, як Гданськ, які не давали можливості розвиватися малим містам, то на Поділлі негативним фактором було небезпечне сусідство (Szczygel, 1989, s. 22).

Висновки. Отже, урбанізація Поділля відбувалась нерівномірно і в просторовому, і в часовому вимірах. Прикордонне розміщення воєводства вплинуло на організацію міст та їх чисельність. Протягом 1434-1572 рр. було засновано близько 57 міст, що організовувались на класичному для Центрально-Східної Європи німецькому праві. Початково переводились на статус маґдебурзького повітові центри та замки, однак за правління Сигізмунда I шириться практика надання локаційного привілею селам чи пусткам. Це пояснює, чому новоутворені міста у XVI ст. за економічною та суспільною організацією часто залишались селами, або ж взагалі втрачали статус міста. Беручи до уваги усі непевності у встановленні часу та успішності локації, можемо припустити, що урбанізація Подільського воєводства набула своїх особливих рис, продиктованих географічним положенням та політичною ситуацією. Збільшення кількості міст на Поділлі сприяло розвитку торгівлі та промислів, зростала чисельність населення та його культурна мозаїчність, що не лише пришвидшило економічний розвиток регіону, а й інтегрувало його у європейський культурний простір.

Список використаних джерел і літератури:

Білоус, Н. (2015). Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування. *Україна в Центрально-Східній Європі*, (15). Київ: Інститут історії України НАН України, 125–164.

Грушевський, М. (Упорядн.). (1905). *Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч. 1–80) (1361-1530)*. ЗНТШ (Т.63. Кн.1). Львів, 1–46.

Дашкевич, Я. (2003). Кам'янець-Подільський XV-XVIII ст.: місто трьох гербів. *Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках*, (1). Львів, 75–94.

Заяць, А. Є. (2019). *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 582 с. + вкл.

- Капраль, М.** (Упорядн.). (2010). *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. Львів, 544 с.
- Крикун, М.** (2011). *Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: статті і матеріали*. Львів, 733 с.
- Михайловський, В.** (2012). *Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х рр. XVI століття*. Київ: Темпора, XXII + 450 с.
- Михайловський, В.** (2021). *Історія, мова, географія: топоніми середньовічного Поділля*. Київ: Темпора, 412 с.
- Akta grodzkie i ziemskie* (далі – AGZ). (1887). Vol. 12. Lwów.
- Charewiczowa, Ł.** (1925). *Handel średniowiecznego Lwowa*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu narodowego imienia Ossolinskich, XI, [1], 156 s.
- Janeczek, A.** (1993). *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego*. Warszawa, 386 s.
- Janeczek, A.** Міста prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* (Vol. 77). 2016, 143–178.
- Kiryk, F.** (1980). Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikle w Małopolsce do połowy XVII stulecia. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (Vol. 28, Nr.3), 373–384.
- M[aryjański, E.]** (1882). Jarmolińce. *Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (Ed.). Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (Vol. 3). Warszawa: Nakładem F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, 450–451.
- Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S.** (Ed.) (1975). *Zbiór dokumentów małopolskich* (далі – ZDM). Cz. VIII. Dokumenty z lat 1435-1450. Wrocław, 400 s.
- Szczygel, R.** (1989). *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*. Lublin, 336 s.
- Trajdos, T.** (2003). Parafie diecezji kamienieckiej w sredniowieczu. *Przegląd Historyczny*, (94/4), 419–426.
- Trajdos, T.** (2003). Parafie katolickie na sredniowiecznym Podolu. *Україна в Централно-Східній Європі: зб. наук. пр.* Київ: Інститут історії України НАН України, (3), 101–116.
- Wierzbowski, T.** (Ed.). (1905). *Matricularum Regni Poloniae summaria*, Vol. 1: *Casimiri IV regis tempora complectens (1447-1492)*. Varsoviae, IV+192 p; Vol. 2: *Iohannis Alberti regis tempora complectens (1492-1501)*. Varsoviae, VIII+192; Vol. 3: *Alexandri regis tempora complectens (1501-1506)*. Varsoviae, III+304 p.; Vol. 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507-1548)*. Varsoviae, VII+480 p.

References:

- Bilous, N.** (2015). Pryvatni міста Kyivskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st.: kilkist, osoblyvosti rozvytku ta funktsionuvannya [Private cities of Kyiv Voivodeship in the first half of the 17th century: number, features of development and functioning.]. *Україна в Тsentralno-Skhidnii Yevropi*, (15). Kyiv: Instytut istorii Ukrayiny NAN Ukrayiny, 125–164 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (Comps.). (1905). *Materialy do istorii suspilno-politychnykh i ekonomichnykh vidnosyn Zakhidnoi Ukrainy* [Materials for the history of socio-political and economic relations in Western Ukraine]. *Seriya persha (ch. 1–80) (1361-1530)*. ZNTSH (Vol. 63. Kn. 1). L'viv, 1–46.
- Dashkevych, Ya.** (2003). Kamianets-Podilskiy XV–XVIII st.: misto trokh herbiv [Kamianets-Podilskiy of the 15th – 18th cent.: City of Three Arms]. *Mista ta mistechka v herbakh, praporakh i pechatkakh*, (1).75–94. [in Ukrainian].

Zaiats, A. Ye. (2019). *Miske suspilstvo Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st.* [Volhynia urban society of the 16th and the first half of 17th centuries]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 582 p. [in Ukrainian].

Kapral, M. (Comps.). (2010). *Pryvilei mista Lvova (XIV-XVIII st.)* [Privilege city Lviv (XIV-XVIII centuries)]. Lviv, 544 p. [in Ukrainian].

Krykun, M. (2011). *Podilske voievodstvo u XV-XVIII stolittiah: statyi i materialy* [Podolian Voivodeship in the 15th–18th centuries: Articles and materials.]. Lviv, 733 p. [in Ukrainian].

Mykhaylovskiy, V. M. (2012). *Elastychna spilnota: Podilska shliakhta v druhii polovyny XIV–70-tykh rr. XVI stolittia* [Elastic podolian nobility from the mid-14th century through the 70s of the 16th century community]. Kyiv: Tempora, XXII + 450 p. [in Ukrainian].

Mykhaylovskiy, V. (2021). *Istoriia, mova, heohrafiia: toponimy serednovichnoho Podillia* [History, language, geography: toponyms of medieval Podillya]. Kyiv: Tempora, 412 p. [in Ukrainian].

Akta grodzkie i ziemskie (далі – AGZ). (1887). Vol. 12. Lwów. [in Polish].

Charewiczowa, Ł. (1925). *Handel średniowiecznego Lwowa*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu narodowego imienia Ossolinskich, XI, [1], 156 s. [in Polish].

Janeczek, A. (1993). *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego*. Warszawa, 386 s. [in Polish].

Janeczek, A. Miasta prywatne na Rusi Koronnej do końca XV wieku. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* (Vol. 77). 2016, 143–178. [in Polish].

Kiryk, F. (1980). Lokacje miejskie nieudane, translacje miast i miasta zanikle w Małopolsce do połowy XVII stulecia. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (Vol. 28, Nr. 3), 373–384. [in Polish].

M[aryański, E.] (1882). Jarmolińce. *Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (Ed.). Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (Vol. 3). Warszawa: Nakładem F. Sulimierskiego i W. Walewskiego, 450–451. [in Polish].

Sułkowska-Kuraś, I., Kuraś, S. (Ed.) (1975). *Zbiór dokumentów małopolskich* (ZDM). Cz. VIII. Dokumenty z lat 1435-1450. Wrocław, 400 s. [in Polish].

Szczygel, R. (1989). *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*. Lublin, 336 s. [in Polish].

Trajdos, T. (2003). Parafie diecezji kamienieckiej w średniowieczu. *Przegląd Historyczny*, (94/4), 419–426. [in Polish].

Trajdos, T. (2003). Parafie katolickie na średniowiecznym Podolu. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, (3). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 101–116. [in Polish].

Wierzbowski, T. (Ed.). (1905). *Matricularum Regni Poloniae summaria*, Vol. 1: *Casimiri IV regis tempora complectens (1447-1492)*. Varsoviae, IV+192 p.; Vol. 2: *Iohannis Alberti regis tempora complectens (1492-1501)*. Varsoviae, VIII+192; Vol. 3: *Alexandri regis tempora complectens (1501-1506)*. Varsoviae, III+304 p.; Vol. 4: *Sigismundi I regis tempora complectens (1507-1548)*. Varsoviae, VII+480 p. [in Polish].

Отримано: 31.05.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.45-63
УДК 929Рогоза:355-057.343]:001/814

РОГОЖА Марія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, м. Умань, індекс 20301, Україна (m.m.rogozha@udpu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9545-830X>
Researcher ID Z-3069-2019

РОНОЗНА Mariya – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 28 Sadova Street, Uman, index 20301, Ukraine (m.m.rogozha@udpu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Рогожа, М. (2023). Військовий міністр Олександр Рогоза: законо- та нормотворча діяльність (джерелознавчий аспект). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 45–63.

ВІЙСЬКОВИЙ МІНІСТР ОЛЕКСАНДР РОГОЗА: ЗАКОНО- ТА НОРМОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

Анотація. Мета дослідження. Обумовлена необхідністю дослідити наявний джерельний масив архівів і публікацій для виявлення напрямів законо- та нормотворчої діяльності військового міністра Олександра Рогози (1858-1919) та підпорядкованого йому апарату міністерства для розбудови війська Гетьманської Держави у тогочасних соціально-політичних умовах її існування. **Методологія дослідження** ґрунтована на принципах: історичної достовірності, об'єктивності, системності, науковості, багатофакторності та всебічності; а також методах дослідження: загальнонаукових – аналітичних, синтетичних, логічних, класифікації; історичних – проблемно-хронологічних, порівняльно-історичних, історико-генетичних, ретроспективних, періодизації; міждисциплінарних – джерелознавчого, архівознавчого, термінологічного аналізу. **Наукова новизна** полягає в окресленні діяльності військового міністра, очолюваного ним апарату міністерства для унормування законами та підзаконними актами структури створюваних військових з'єднань і підрозділів, повсякденної діяльності війська, організації бойової підготовки в складних умовах становлення Української Держави. **Висновки.** Розуміння феномену доби Української Держави, очолюваної Павлом Скоропадським, професійним військовим, неможливе без значення формування війська, як однієї з головних умов забезпечення поступального процесу українського державотворення. Тому призначення генерала Олександра Рогози, вояка освіченого та досвідченого, на посаду військового міністра сприйнято причинно-обумовленим. Розпочата ним організаційна робота зі створення апарату Міністерства, призначення на ключові посади професійних військових забезпечило умови для законо- та нормотворчого процесу творення війська. Наявний в архівах та наративних джерелах матеріал щодо засідань Ради Міністрів дав достатньо переконливі підстави стверджувати наступне. Військове міністерство, очолюване Олександром Рогозою, його управління та відді-

ли за напрямками діяльності, в силу наявних можливостей, навіть за наростання з різних причин суспільно-політичної нестабільності, проводили роботу щодо різнобічного законо- та нормативного забезпечення створення війська. Підтвердження цьому: за доби Української Держави розроблено, подано на розгляд і переведено у діяльність війська 48 законопроектів і підзаконних актів у непростих умовах наростаючого політичного протистояння впродовж 7-ми місяців.

Ключові слова. Гетьман, військовий міністр, законотворення, унормування діяльності, військо.

MILITARY MINISTER OLEKSANDR ROHOZA: LEGISLATIVE AND REGULATORY ACTIVITIES

Abstract. *The purpose of the study is determined by the need to research the existing source array of archives and publications to identify the directions of law-making and rule-making activities of Minister of War Oleksandr Rohoza (1858-1919) and his subordinate ministry apparatus for building the army of the Hetman State in the social and political conditions of its existence at the time. The research methodology is based on the principles of historical reliability, objectivity, systematicity, scientificity, multifactoriality, and comprehensiveness; as well as the research methods: general scientific-analytical, synthetic, logical, classification; historical – problem-chronological, comparative-historical, historical-genetic, retrospective, periodization; interdisciplinary – source studies, archival studies, terminological analysis. The scientific novelty lies in outlining the activities of the Minister of War, the Ministry's apparatus headed by him to regulate by laws and by-laws the structure of the military units created, the day-to-day activities of the army, and the organization of combat training in the difficult conditions of the formation of the Ukrainian State. Conclusions. Understanding the phenomenon of the era of the Ukrainian State, led by Pavlo Skoropadskyi, a professional military man, would be impossible without the importance of the formation of the army, as one of the main conditions for ensuring the progressive process of Ukrainian state-building. That is why the appointment of General Oleksandr Rohoza, an educated and experienced soldier, to the post of Minister of War, is considered causal. He initiated the organizational work on the creation of the Ministry's apparatus; the appointment of professional military personnel to key positions provided the conditions for the law-making and rule-making process of the creation of the military. The material available in the archives and narrative sources on the meetings of the Council of Ministers gave sufficiently convincing grounds for asserting the following. The Ministry of War, headed by Oleksandr Rohoza, its administration, and departments in the areas of activity, due to the available opportunities, even due to the increase of socio-political instability due to various reasons, carried out work on the multifaceted legal and regulatory support of the creation of the army. This is confirmed by the fact that during the days of the Ukrainian State, 48 draft laws and by-laws were developed, submitted for consideration, and transferred to the army in the difficult conditions of the growing political confrontation during 7 months.*

Key words: Hetman, military minister, law-making, normalization of activities, military.

Постановка проблеми. Управлінська, у т. ч. і нормотворча діяльність військового міністра Олександра Рогози відбувалася у доволі складних умовах. Вона враховувала кілька істотних чинників внутрішнього політичного становища України. Серед них чи не найважливіші: присутність контингенту німецьких військ, запрошених за умовами Брестського миру (1918 р.); не

заборонена політична діяльність очільників періоду Української Народної Республіки; не вирішене питання власності землі; неприйняття Раднаркомом Російської Федерації проголошеного Українською Центральною Радою суверенітету... Тому в аграрній за своєю суттю Україні створення власного війська – гаранта суверенної і незалежної держави – сприйнято нами важливою проблемою. Головні будівничі її військової сили: Павло Скоропадський (гетьман), Федір Лизогуб (голова Ради Міністрів) й Олександр Рогоза (військовий міністр), послідовно та цілеспрямовано займалися розбудовою війська. Безпосередньо – військовий міністр і підпорядкований йому апарат міністерства. У просторі означених наріжних та інших дотичних до військового будівництва проблем розпочалося створення війська Гетьманської держави. Від початку цей процес – комплексна проблема, котра вимагала невідкладно-го вирішення!

Аналіз джерел та останні дослідження. Масив відомостей, почерпнутий в архівних установах і наративних джерелах, дає підстави стверджувати, що доба Української Держави достатньо репрезентативна.

Автори багатьох публікацій щодо вказаного періоду достатньо одностайні в твердженні, що Дмитро Дорошенко (1882-1951 рр.) – один з найоб'єктивніших історіографів в оцінці Української Держави; за доби Гетьманату працював міністром закордонних справ уряду Федора Лизогуба. Другий том «Історії України» має назву Українська Гетьманська Держава (Дорошенко, 1930). Відомий український історик Р. Пиріг зробив низку ґрунтовних досліджень доби Української Держави (Пиріг, 2011). Одне з них стосувалося організації та структури виконавчої влади, зокрема, здійснено персональний вимір її урядів (Пиріг, 2016). Публікація Р. Пиріга в УІЖі окреслила в загальному діяльність Олександра Рогози на посаді військового міністра Української Держави (Пиріг, 2014). Монографії Ярослава Тинченка (2007) та (2009) також містять істотні відомості про військового міністра Олександра Рогозу (Тинченко, 2007; Тинченко, 2009). Серед останніх публікацій щодо доби Української Держави: «Спогади» Павла Скоропадського та праця Владлена Мараєва «Україна, 1918: Хроніка», остання наповнена віднайденими документами від різних політичних таборів, зокрема, й доби Гетьманської Держави (Гирич, 2016; Мараєв, 2020).

Окрему групу джерел з порушеного питання склали архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (7 фондів) (ЦДАВО України, ф. 1017; ЦДАВО України, ф. 1063; ЦДАВО України, ф. 1064; ЦДАВО України, ф. 1075; ЦДАВО України, ф. 1078; ЦДАВО України, ф. 1216). У цілому вивчення джерел та публікацій доби Української Держави щодо правового забезпечення військового будівництва дають підстави для створення окремого узагальнюючого дослідження, істотною мірою екстраполюючись на актуальність його осмислення в сучасних політико-військових умовах.

Мета статті – на основі наявних архівних матеріалів та виявлених наративних джерел вивчити, систематизувати та відтворити за характерними ознаками управлінський аспект діяльності військового міністра Олександра Рогози. Акцентувати увагу на правовому та нормативному регулюванні створення структури війська, органу управління ним, творенням статутів, які унормовували не тільки чисельність і штати військових підрозділів, а також забезпечували їх повсякдення, навчання та побут.

Виклад основного матеріалу. Варто підкреслити, що Українська Держава (квітень-грудень 1918 р.) як суспільно-політична, економічна та соціальна інституція, виникла (й існувала) в результаті фактично піврічного шляху створення комплексу політичних, соціальних і суспільних структур. Априорі вона створювалася для забезпечення життєдіяльності українського народу в нових історичних умовах. Одним з наріжних і надскладних питань тогочасного періоду, які потребували невідкладного вирішення, стало створення власних збройних сил, покликаних захистити українську державність.

Її очільник Павло Скоропадський активно взявся за розбудову держави та інститутів влади. Добре знаючи структуру державного апарату колишньої Російської імперії, створив Раду Міністрів, наділивши її виконавчими та законодавчими повноваженнями. Цей орган влади очолив Федір Лизогуб, людина з достатнім життєвим й управлінським досвідом. Йому вдалося досить швидко підібрати склад уряду, але відповідну кандидатуру військового міністра шукали тривало... нарешті зголився генерал Олександр Рогоза. Він – активний учасник Першої світової війни, представник Генерального штабу, генерал-лейтенант, командувач 25-го армійського корпусу (1914), з 1915 р. – 4-ю армією на Румунському фронті. 21 листопада 1917 р. відсторонений від командування.

Наголосимо, що початок його діяльності на посту військового міністра та зроблені ним перші призначення на ключові посади військового міністерства, залучення професійних військових, дозволяють стверджувати таке. Військовий міністр і його професійна команда за доби Української Держави були такими, що забезпечували управлінську діяльність багатьма організаційними справами вибудовування професійної армії. Саме професійна українська армія була гарантом захисту української державності. Тому інтерес до діяльності Олександра Рогози, одного з чільних діячів доби Української Держави, фактичного організатора української армії далеко не випадковий. Діяльність військового міністра та його команди була безпосередньо пов'язана не тільки з повсякденним формуванням підрозділів збройних сил у збуреному діяльністю різних партій і рухів середовищі українського народу. Чільне місце в його діяльності займала робота з унормування не тільки процесів формування військових підрозділів, але й вироблення правових документів щодо їхнього щоденного життя та навчання військовій справі.

Наголосимо на тому, що у спадок очільникам Української Держави дістався складний політичний простір. Він виявився найбільш строкатим у сен-

сі пріоритетів змісту програм основних політичних партій та громадських рухів, представлених в Українській Центральній Раді. Більше того, зважаючи на принципову непримиренність у відносинах з більшовицькою Росією, її агресивність й ультимативність вимог до Центральної Ради, створення матеріально забезпеченої та боездатної армії набуло вирішального значення. Водночас варто пригадати, що серед очільників Української Центральної Ради не було єдиного бачення принципів її формування, забезпечення начальницьким і командирським складом, зокрема, проукраїнські налаштованим. Залишалися невирішеною її чисельність, інфраструктура, засади формування: за територіальним принципом чи загальнодержавним. Тобто, не була створена відповідна часові нормативно-правова база розбудови війська, його функціонування та використання...

Перша російсько-українська війна (грудень 1917 – квітень 1918 р.) докінечно окреслила невідповідність між «словом і ділом» попередньої української влади. Крім того, суттєвим каталізатором невдоволення достатньо істотної частини селянства стали рядки III-го Універсалу, що земля стає власністю всього трудового народу, а солдати на фронті мають твердо стояти на своїх позиціях; відповідно до IV-го – розпустили армію зовсім і замість постійної армії вирішили завести міліцію...

Початок та перебіг Першої російсько-української війни істотно радикалізував політичні сили УЦР, яка IV Універсалом (09) 22 січня 1918 р.) заявила, що «...Українська народна республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу...» (ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 2, спр. 2. арк. 2–6).

Доступні архівні матеріали та залучені нарративні джерела дозволили встановити внутрішній зв'язок між зайняттям генералом Олександром Рогозою посади військового міністра та здійснення ним законо- та нормотворчої діяльності. Водночас, на основі їх опрацювання виникли вагомі підстави вважати, що створення боездатної армії виявилось одним з найскладніших питань в історії нетривалого існування Української Держави. Не тому, що посада міністра військового міністерства була зайнята найпізніше: лише в другій половині травня; скоріше тому, що відбувалося наростання протиріч між суспільно-політичним запитом на владу та методами і формами відповіді на нього. Варто погодитися з думкою, висловленою відомим українським істориком Р. Пирогом з цього приводу. Він окреслив найбільш важливі із них: «По-перше, П. Скоропадський взяв зобов'язання перед німецьким командуванням не створювати без їхньої згоди регулярної армії. По-друге, не дивлячись на присутність в Україні значної чисельності вищого офіцера, проблема добору національно орієнтованих кадрів залишалася гострою. По-третє, у спадок від УНР дісталася досить аморфна військова інфраструктура, Україна майже не мала військово-морського сегменту збройних сил. По-четверте, фактично була відсутня нормативно-правова база функціонування боездатного війська» (Піріг, 2016, с. 291).

Розуміння ставлення німецького командування до перебігу внутрішньополітичних процесів у тогочасній Україні необхідно передати словами генерала Вільгельма Іренера, начальника штабу групи армії «Київ». Він сказав Павлу Скоропадському, коли йшлося про державний переворот: «Ми у ваші справи не втручаємося» (Гирич, 2016, с. 130). Отже, нейтралітет німецької присутності дозволив вести активну підготовку до державного перевороту. У результаті виникла Українська Держава, її очолив Гетьман Павло Скоропадський. Першорядним завданням перед ним постало створення головного органу виконавчої влади – Ради Міністрів Української Держави, наділеного виконавчими та законодавчими функціями. Зрозуміло, що в ході підготовки до перевороту з окремими відомими громадськими діячами та політиками тогочасного турбулентного періоду велися попередні розмови щодо входження до майбутнього уряду.

У перші дні ситуацію зі створення уряду Павло Скоропадський оцінював так: «Стан справ у повному сенсі був «*tabula rasa*» (Гирич, 2016, с. 142). Раду Міністрів упродовж 29-30 квітня 1918 р. очолював Микола Устимович (Сахно-Устимович, 1882-1918 рр.). З різних причин особистого та загального характеру гетьман змінив свою думку, звільнив його та зупинився на особі Федора Лизогуба, працю якого на різних посадах у попередньому часі знав особисто. Для глибшого розуміння питання про інститути влади в Українській Державі необхідно повідомити, що її Рада Міністрів як орган виконавчої та виконавчої влади, створювалася особисто Павлом Скоропадським. Компетенції Ради Міністрів визначалась Законом про тимчасовий державний устрій від 29 квітня 1918 р. Український громадський і політичний діяч Федір Лизогуб був призначений головою Ради Міністрів Української Держави відразу після перевороту (ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 16, арк. 30). На думку гетьмана Павла Скоропадського «... він справляв дуже приємне враження, особливо на іноземців... Я його вважав безумовно чесною людиною і вірив йому» (Гирич, 2016, с. 146).

Гетьман Павло Скоропадський – професійний військовий, адекватно сприймав зовнішню та внутрішньополітичну ситуацію в Україні; як державник розумів причини та можливі наслідки Першої радянсько-української війни. Зрозуміло, що перше вигнання радянсько-більшовицьких військ з українських територій стала «холодним душем» для керівництва більшовицького Раднаркому... Вирішення питання про примушення силою представники російського політичного істеблшменту відклали на недалеке майбутнє та відразу приступили до розроблення плану майбутнього тотального захоплення, однак вже іншими методами.

Гетьман як очільник держави, вважав необхідним створення української армії як засобу та сили для захисту поступального процесу творення Української Держави; як її Головнокомандувач – необхідності створення спеціальної структури управління розбудовою армії – військовим міністерством. Це не знайшло розуміння у німецького командування. Генерал В. Іренер запи-

тав у гетьмана: «А нащо вам армія? Ми знаходимося тут, нічого супроти вашого уряду всередині країни ми не дозволимо, а у відношенні ваших північних кордонів можете бути цілком спокійні: ми не допустим більшовиків...» (Гирич, 2016, с. 165). Є підстави вважати, що позиція німців щодо українського державотворення не була толерантною. Тому гетьманові довелося прийняти вольове рішення щодо створення армії. Більше того, Павло Скоропадський розумів внутрішню єдність принципів дій: створення цілісної структури влади та створення війська як одного з інструментів її реалізації.

З часом він констатував: «Робота в Раді Міністрів і в міністерствах йшла посилена. Мене дуже бентежило питання [призначення] військового міністра, я ніяк не міг знайти підходящої особи» (Гирич, 2016, с. 163). Т. в. о. у новоствореному військовому міністерстві було призначено генерала О. Лігнау (28.02.1875 – 05.02.1938 рр.). Він займався поточними справами. Тим часом: «...[гетьман] робив пропозиції генералам В. Кирію, М. Кельчевському, О. Лукомському. П. Врангелю, але всі вони відмовлялися. Посада військового міністра залишалася вакантною до 21 травня...» (Пиріг, 2014, с. 89).

21 травня 1918 р. гетьман проводив нараду з корпусними командирами, призначеними ще Українською Центральною Радою (вони перейшли на службу до Української Держави). Серед присутніх були й запрошені генерали: «...я познайомився із старшим серед них, генералом [Олександром] Рогозою, колишнім командувачем армією, і переговорив з ним. Він погодився прийняти портфель військового міністра, і негайно ж був мною призначений» (Гирич, 2016, с. 163). Отже, є підстава вважати 21 травня 1918 р. днем надання згоди Олександра Рогози на призначення військовим міністром Української Держави.

Попри практично постійну критику з різних боків, військовий міністр на шляху військового будівництва перші кроки на посаді розпочав фактично із створення органу управління – військового міністерства у відповідних штатах і розстановки на керівні посади фахівців, здатних професійно забезпечити успішну діяльність структур міністерства. Генерала Олександра Лігнау було переведено на посаду першого заступника міністра (Литвин, Науменко, 2014, с. 361). Заступником з морських справ контрадмірала Миколу Максимова (1880-1961 рр.) (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 17), генерал-хорунжого Юрія Корнієнка (1875 – ?) – заступником з інтендантської служби і забезпечення (служба тилу) (Литвин, Науменко, 2014, с. 526). На посаді начальника Генерального штабу залишився (від УНР) полковник Олександр Сливинський (1886-1856 рр.) (Осташко, 2012, с. 626). Помічником військового міністра було призначено генерала Георгія Мандрику (1869-1937 рр.) (Томазов, 2009, с. 489). Крім того, Рогоза до роботи в структурах військового міністерства запросив відомих періоду Першої світової війни воєначальників: генерал-лейтенанта Сергія Дельвіга (1866-1944) (ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 651, арк. 48–49), генерал-лейтенанта Миколу Юнакова (1871-1931 рр.) (ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 86,

арк. 141–142), генерал-майора Олександра Натієва (Натієва) (1873-1919 рр.) (Буравченков, 2010, с. 202–203), генерал-майора Михайла Омеляновича-Павленка (1878-1952 рр.) (ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 2, спр. 91, арк. 217). Водночас тривало формування відповідних підрозділів у структурі військового міністерства, призначення військових службовців міністерства, паралельно розпочався процес управління.

Коротко про його біографію. Олександр Францевич Рогоза народився 1858 р., що є достовірним фактом (Тинченко, 2007, с. 520). Однак, стосовно місця народження є різні відомості: україномовні архівні джерела вказують Чернігівщину, російські – Вітебщину. Однак, всі сходяться на думці, що він народився у родині, яка походила з роду священнослужителів дворянського походження. Батько був професійним військовим. Військову освіту Олександр здобув у Полоцькому кадетському корпусі, Михайлівському артилерійському училищі (послідовно), завершив у Миколаївській академії Генерального штабу. Участь у російсько-турецькій війні, яка виявила його особисті якості командира. Перша світова війна додала до його бойової біографії як воєначальника вагомі перемоги, однак, і важкі поразки. По завершенню Першої світової війни мав чин – генерал від інфантерії.

Для розуміння тогочасної специфіки законо- та нормотворчої діяльності військового міністра та апарату міністерства, повідомимо особливості роботи Ради Міністрів Української Держави й особливості такої ж роботи к ній. Рада Міністрів починала свою роботу, залежності від порядку денного, о 21 або 22 годині доби (до того міністри працювали у підпорядкованих міністерствах). Міністри мали «вільні» від засідань дні у четвер і неділю. Узагальнено про документотворення: розроблений у відомстві законопроект або нормативний документ спочатку розглядався у Малій Раді як дорадчому органів. До її складу входили представники міністерств і відомств, переважно заступники міністра за профілем компетенцій. У разі позитивного результату документ передавався до власне Ради Міністрів. Були такі види рішень – схвалити (підтримати); відмовити. Потім передавали на схвалення Радою Міністрів на черговому засіданні. У разі підтримки – вносились до Державної канцелярії гетьмана (документ розглядали юристи). Далі документ ішов на підпис до керівника Української Держави.

Обставини склалися так, що лише п'ять діб довелося військовому міністрові Олександру Рогозі займатися ознайомленням із структурою й апаратом управлінн і відділів, головне, офіцерами на зайнятих ними посадах.

Перше засідання Ради Міністрів відбулося 27 травня 1918 р. за участю військового міністра. Олександр Рогоза вніс законопроект про призначення Миколи Максимова заступником (товаришем) з морських справ (кандидатуру схвалили) (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, арк. 6, арк. 16зв.). На цьому ж засіданні уже як заступник військового міністра з морських справ Микола Максимов (заступник військового міністра з правом доповіді на засіданні Ради Міністрів), подав раніше підготовлений проект розпорядження про асигнуван-

ня Одеському військовому порту 25 000 000 крб. на демобілізацію. Ухвалили: відпустити у розпорядження військового міністра необхідні кошти, але з невідкладним звітом про використання (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 6, арк. 17–17зв.). Він також зробив подання про асигнування для потреб Севастопольського порту 1 000 000 крб. Ухвалили: виділити у розпорядження військового міністра 1 000 000 крб. (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 6, арк. 21).

На засіданні 28 травня 1918 р. особисто військовий міністр доповів про потребу відпустити працівникам Луганського патронного заводу кошти на заробітну платню. Вирішили: відпустити 2 000 000 крб. (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 6, арк. 23). Тоді ж розглянуто: 1) законопроект про військову підсудність; 2) законопроект про створення військово-судових установ. Ухвалили: 1) законопроект схвалити; 2) законопроект передати для висновку Міністерства юстиції (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 6, арк. 23). Ці дані в цілому підтверджують нормо- та законотворчу діяльність міністра та міністерства.

На засіданні 10 червня 1918 р. заступник військового міністра Микола Максимов вніс законопроект про часткову демобілізацію персоналу Миколаївського морського порту та виділення з сум міністерства 1 000 000 крб. разової допомоги його офіцерам і службовцям. Ухвалили: його підтримати та виділити необхідну суму для разової допомоги (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 6, арк. 47зв.).

На засіданні 25 червня 1918 р. було доведено до відома членів уряду інформацію про те, що представники попереднього українського уряду відвідують табори військовополонених українців у Німеччині та налаштовують їх проти Української Держави. Ухвалили: доручити міністрам військового та іноземних справ вияснити кількість військовополонених та запропонувати дієву протидію (за потреби – допомогти матеріально) (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 47зв.).

Оскільки з 15 та до 24 червня 1918 р. у засіданнях Ради Міністрів брав участь перший заступник військового міністра генерал Олександр Лігнау, є вагомі підстави вважати, що у цей період міністр мав відрядження до Одеси та Умані. Повернувшись, уже 25 червня доповів на засіданні Ради Міністрів про результати поїздки. Ухвалили: повідомлення взяти до відома (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 66). Питання стосувалося розквартирування новостворюваних підрозділів. Опосередковано це підтверджується відомостями стосовно сотника Семена Якерсона (ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 67, арк. 50–51). Тобто, ці дані підтверджують, що розбудова армії тривала керовано. На цьому ж засіданні Ради Міністрів Олександр Рогоза зробив подання про виділення коштів у сумі 5 000 000 крб. на ремонт казарм та придбання необхідного майна. Ухвалили: виділити кошти із сум, призначених у бюджет військового міністерства (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 103). Одним з наступних питань засідання став розгляд проекту наказу, що надійшов від гетьмана (проекти документів від нього розглядалися позачергово). Його зміст стосувався набору 5 тис. молоді для формування

Сердюцької дивізії (гетьманської гвардії). Уважно обговоривши його, ухвалили підтримати рішення, однак оголошення наказу про її створення вважати передчасним, оскільки відсутній Закон про військову повинність. Бажано окремим Законом, розробивши його проект, вирішити питання про її створення (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 101–103зв.). Зі змісту подання видно державницьку позицію Ради Міністрів та, водночас, дотримання нею вимог до законотворення. Військовий міністр зробив також подання про введення Інституту військових агентів (аташе) у союзних Українській Державі країнах і деяких нейтральних. Ухвалили: підтримати, надіслати на узгодження до Міністерств закордонних справ і фінансів (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 103).

Наступним вагомим та далекоглядним кроком у законотворчій діяльності військового міністра стало внесення 19 липня 1918 р. законопроекту про повернення кадетських корпусів (як першого етапу формування у майбутньому професійного офіцерського корпусу) від міністерства народної освіти до управління військовим міністерством (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 119зв). Повідомимо також, що у структурі цього міністерства було створено «...Головну шкільну управу й Комісію з утворення військових училищ й академій... [іх створення] очолив генерал-лейтенант Микола Юнаків» (1871-1931 рр.) (Пиріг, 2014, с. 94). Додатково повідомимо що: «[Микола]Юнаків захистив дисертацію на тему «Похід Карла XII в Україну в 1708-09 роках ... з 1907 – начальник курсу і викладач Миколаївської академії Ген. штабу...» [російської держави] (Науменко, 2013, с. 699).

На наступному засіданні (23.07.1918 р.) з подання військового міністра розглянуто спеціальний законопроект про набір 5 000 осіб для комплектування Сердюцької дивізії, розроблений військовим міністерством на виконання ухвали Ради Міністрів від 11 липня поточного року (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 103). Додатково повідомимо: дивізія формувалася з добровольців (вік – 18-25 років) і призовників 1899 року народження, переважно із [синів] заможнішого селянства Лівобережжя. У жовтні 1918 р. нараховувала близько 5 000 бійців. Командир дивізії – генерал-хорунжий В. Клименко (1875-1926 рр.) (ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 651, арк. 42).

В атмосфері творення української армії військовий міністр Олександр Рогоза наказом реалізував окремі організаційно-правові кроки. Один з них! «В офіцерських колах [Української Держави] схвально було зустрінuto наказ О. Рогози від 16 червня про відновлення військових звань, скасованих Центральною Радою в листопаді 1917 р.» (Пиріг, 2014, с. 95). Тут потрібні повідомити про ще один акцент: військові звання генералів й осіб офіцерського корпусу російської армії, відповідно до наказу військового міністра Української Держави (16.06.1918 р.), було адаптовано до давньої козацької традиції. «Тому генерал від інфантерії ставав генеральним бунчужним, генерал-лейтенант – генеральним значковим, генерал-майор – генеральним хорунжим, полковник залишався полковником, підполковник – військовим

старшиною, капітан – сотником, поручик – значковим, підпоручик – хорунжим. Військовий міністр Олександр Рогоза мав звання: генерал від інфантерії (повний генерал), єдиний в армії Української Держави мав звання – генеральний бунчужний» (Піріг, 2014, с. 95). У свою чергу, Микола Максимов своїм наказом по флоту, як заступник військового міністра з морських справ, затвердив перелік військових звань у ВМС України: «корабельний гардемарин, мічман, лейтенант, старший лейтенант, капітан 2-го рангу, капітан 1-го рангу, контр-адмірал, віце-адмірал, адмірал» (Науменко, 2009, с. 458).

Продовжуючи тему законо- та нормотворчої діяльності міністра Олександра Рогози та структур підпорядкованого йому військового міністерства, наголосимо, що вона активно продовжувалася. Так, на засіданні 26 липня 1918 р. заступник військового міністра з морських справ Микола Максимов звернувся із вмотивованим поданням про виділення 3 000 000 крб. коштів на поточні потреби Одеського, Миколаївського та Маріупольського портів. Ухвалили: виділити необхідні кошти із сум міністерства для забезпечення їхньої стійкої роботи (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 135зв.).

Право робити доповіді на засіданнях Ради Міністрів Микола Максимов використовував сповна. Так, 3 серпня 1918 р. заступник військового міністра з морських справ подав принципово важливий для майбутнього України законопроект. У ньому мова йшла про перетворення колишнього відділу Балтійського кораблебудівного і механічного заводу в Миколаєві у самостійний казенний завод Української Держави. Законопроект було схвалено (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 146зв.). Варто підкреслити, що ця дата юридично та законодавчо зафіксувала створення окремої структури – Миколаївського суднобудівного заводу. Продовжуючи розбудову інфраструктури з морських справ, на засіданні 06 серпня 1918 р. Микола Максимов зробив подання до Ради Міністрів про запровадження посади військово-морського агента в Константинополі. Запропонував ввести посаду на тих же підставах, на котрих уже існують посади відповідних агентів в Берліні та Відні. Ухвалили: запровадити відповідно до діючих підстав (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 150).

Головноуповноважений з реалізацій майна військового часу на засіданні Ради Міністрів (06.08.1918 р.) порушив питання щодо ліквідації установ військового часу, маючи відомості про військове майно, вніс відповідні пропозиції щодо його використання. Ухвалили: просити військового міністра невідкладно передати міністру землеробства наявні в його розпорядженні трактори і тракторну роту (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 152зв.).

Наголосимо окремо, що 07 серпня 1918 р. на позачерговому засіданні Ради Міністрів розглядалася особлива, кричуща, на наш погляд, тема: ставлення німецького й австро-угорського командування та їхніх підлеглих військових – до українських державних установ і використання майна Української Держави. Наголошено, що ведуть себе ніби окупанти, порушуючи умови Брестської угоди. Ухвалили: позачергово направити ноту мі-

ністру іноземних справ Німеччини (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 154). Першопричина, котра підняла градус напруги, була повідомлена міністром народної освіти і мистецтв: трапилася ситуація з арештом ректора Київського університету Св. Володимира проф. Є. Спекторського (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 155). Ухвалили: підготувати випуску із засідання Ради Міністрів від 07 серпня 1918 р та надіслати її на ім'я вищого німецького командування, наголосивши про неприпустимість порушення прав тих офіційних осіб Української Держави, які посідають посади за особистою владою гетьмана Української Держави (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 156). Тобто, наприкінці літа наявний контингент німецьких військ почав виявляти всездозволеність у поведінці.

Вирішивши впродовж зазначеного часу найбільш нагальні питання, у військовому міністерстві, перейшли до вирішення стратегічних питань. Питання стосувалися чисельності армії та дислокації її основних військових з'єднань. На наступному засіданні Ради Міністрів (09.08.1918 р.) Олександр Рогоза зробив ґрунтовну доповідь про розквартирування майбутніх 8-ми корпусів Армії Української Держави та одночасно доповів про поточну потребу в коштах на видатки та утримання військових з'єднань в обсязі 20 000 000 крб. Ухвалили: 1) доповідь взяти до відома; 2) асигнувати в розпорядження військового міністерства аванс коштів на вказані потреби – 20 000 000 крб. (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 159зв.)

Склалося враження, що начальник Генерального штабу війська Української Держави полковник Олександр Сливинський, перейшовши на службу до Української Держави, зберіг попередню думку про потребу для неї війська з восьми корпусів і їх командувачів; зумів у цьому переконати вище політичне та військове керівництво держави. Відомо, що: «Їхніх командувачів було призначено ще за часів УНР. Так, 1-й Волинський корпус очолив генерал-майор Сергій Дядюша (1870-1933 рр.), 2-й Подільський – генерал-лейтенант Петро Єрошевич (1870 р. – після 1945 р.), 3-й Херсонський – генерал-лейтенант Федір Колодій (1872-?), 4-й Київський – генерал-майор Ілля Мартинюк (1869-1952 рр.), 5-й Чернігівський – генерал-майор Олександр Дорошкевич (1874-1919 рр.), 6-й Полтавський – генерал-майор Олександр Осецький (1873-1936 рр.), 7-й Харківський – генерал-лейтенант Петро Вовкобой (на посаду не вступив (з 18.10.1918 р. начальник корпусу – генеральний хорунжий Олександр Лігнау), 8-й Катеринославський – генерал-майор Гнат Васильченко (1858-1920)» (Піріг, 2014, с. 93). Варто підкреслити, що було дотримано одну з наріжних умов для вступу на вищі командні посади війська Української Держави. Всі перераховані вище командири корпусів – українці за походженням та місцем народження, професійні військові, в минулому генерали царської армії, вони присягнули на вірність Україні, оскільки відречення російського імператора Миколи II від престолу звільнило їх від присяги вірності колишній Російській імперії.

На засідання 12 серпня 1918 р. подано законопроект про доповнення статті 46-ї Закону про військово-судову повинність. Вирішили: схвали-

ти та доручити Державному секретареві внести до нього редакційні зміни, потреба в котрих була визнана Радою Міністрів та зафіксована у протоколі (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 163).

Продовжуючи важливу тему розбудови структури та забезпечення армії необхідним, 13 серпня 1918 р. військовий міністр доповів обґрунтовані розрахунки про необхідність відкрити Головному інтендантському управлінню кредит на суму 1 435 000 крб на придбання взуття для новосформованих підрозділів Української армії. Вирішили: потреби задовольнити (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 166).

На засіданні Ради Міністрів 23 серпня 1918 р. розглянули пропозицію, котра надійшла від гетьмана Української Держави. Пропозиція гетьмана стосувалася виділення Морського міністерства в окреме відомство. Вирішили: рішення прийняти після вивчення його штатного розпису (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 179). Наступного дня (24.08.1918 р.) на позачерговому засіданні Ради Міністрів розглянули подання заступника морського міністра про асигнування в розпорядження міністерства 9 391 787 крб. Ухвалили: кошти виділити (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 184зв.). Наявність цього подання та позитивного рішення про виділення коштів свідчить про dokonаний факт створення вказаного вище міністерства.

Військовий міністр 26 серпня 1918 р. зробив соціально чутливе подання на засідання Ради Міністрів про передачу на користь Союзу скалічений воїнів 10% від 14 518 000 крб. Ухвалили: відмовити, оскільки ці гроші більшовиками були пограбовані, доля їх невідома, але при гострій необхідності хай звернуться за одноразовою допомогою (ЦДАВО України, оп. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 17). На цьому ж засіданні військовий міністр вніс важливий законопроект. Мова про спеціальну установу: «Про заклад хіміко-бактеріологічної лабораторії при Головній Військово-Санітарній управі та відпуск коштів на її утримання». Ухвалили: передати законопроект на доопрацювання до Міністерством народного здоров'я та вдруге внести його на розгляд (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 17).

На засіданні Ради Міністрів від 02 вересня 1918 р. військовим міністром було зроблено повідомлення щодо направлення делегації у справах з військовополонених [українців] у Туреччині та Болгарії. За результатами розгляду ухвалили: відрядити дві комісії до Туреччини та Болгарії, належним чином вирішити необхідні питання для їхньої успішної роботи (стосовно безпеки та фінансування) (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 32).

На наступному засіданні від 09 вересня 1918 р. військовий міністр, турбуючись про майбутнє знань з досвіду війни і відкритий доступ до них у майбутньому, зробив подання підзаконного акта про необхідність утворення наукової комісії щодо опису війни 1914-1917 рр. Ухвалили: 1) вважати необхідним утворення особливої комісії для збору та систематизації матеріалів військового змісту, що торкаються війни 1914-1917 рр.; 2) штати комісії вважати дійсними з 01 червня 1918 р.; 3) вважати бажаним, щоб після скін-

чення роботи комісії відповідні архіви були відкритими для користування приватних наукових людей (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 40). Важливим сприйнято пункт 3 подання, оскільки він вимагав збереження, серед іншого, матеріалів про офіцерський корпус українських армій у часовому просторі 1914-1917-1921 рр. (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 67).

На засіданні уряду (23.09.1918 р.) Олександр Рогоза вніс подання «Про асигнування 666 326 крб. на виплату Червоному Хресту за отримані від нього речі, та наступне – законопроект «Про задоволення помешканням військових Української армії (виплата за наймання квартир офіцерами)». Ухвалили: 1) відпуск 666 236 крб. схвалити; 2) після обговорення суперечливих відповідно до чинного законодавства п'яти пунктів – законопроект відхилити (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 50).

На вечірньому засіданні (07. 10. 1918 р.) військовий міністр вніс подання «Про виділення 29 275 680 крб. на поточні видатки для облаштування майстерень для 4 запасних полків». Ухвалили: виділити 29 250 000 крб. (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 59зв.). Він також вніс запит «Про виділення 35 687 000 крб. по інтендантському кошторису на утримання війська». Ухвалили: запит задовольнити відповідно вказаної суми (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 60).

Особливе місце в законотворчій діяльності військового міністра на засіданні Ради Міністрів від 10 жовтня 1918 р. зайняв законопроект «Про порядок розроблення та кодифікацію законів по військовому відомству» (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 61зв.). Його важливість підкреслена занесенням результатів обговорення до Особливого журналу (№ 68 від 10.10.1918 р.). Особливий журнал – документ, у котрому ґрунтовно викладено переконливі міркування членів уряду, які брали участь в обговоренні. Зокрема, щодо доцільності застосування військових постанов від 1869 р. Наголошено, що принципово необхідне доповнення їх, відповідно до нинішніх умов, книгами: XXV-ю – стосовно всіх військових статутів загального для армії значення: стройового, внутрішньої, гарнізонної, польової служб тощо; XXVI-ї – для правил перевезення військ залізницями; XXVII і – для затвердження встановленим порядком штатів військових частин, установ й організацій (текст зафіксовано на 5 ст.) (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 65–67).

На засіданні Ради Міністрів від 15 жовтня 1918 р. повторно, у зв'язку із аргументами Міністерств фінансів, народної освіти і мистецтва, повернулися до розгляду законопроекту, обговорюваного на ще засіданні від 9 вересня 1918 р. він отримав назву: «Про військово-історичну комісію по зібранню й обробці документів Великої війни». Ухвалили: повернути законопроект до відомства для внесення його вдруге одночасно із проектом нових штатів комісії (фінанси) і для виключення з нього артикулів, що мають інструкційний характер (нормотворення) (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 70зв.).

Розроблений спільно з Міністерством юстиції законопроект «Про передачу штабовим судам справ, що на підставі закону 26/VII ц. р. належать до

військової підсудності, про введення в склад цих судів представників військового прокурорського догляду та про порядок обрання суддів для участі в судових засіданнях штабових судів» військовий міністр доповів на засіданні Ради Міністрів 21 жовтня 1918 р. Ухвалили: законопроект підтримати (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 79).

На засіданні Ради Міністрів 28 жовтня 1918 р., подано, як подальший розвиток відповідних рішень від 19 липня 1918 р., проект закону «Проект штатів Державної Військової Академії», а також закону «Проект штатів Головного управління Генерального штабу». Ухвалили: 1) – проект штатів Державної військової академії схвалити; 2) проект штатів Головного управління Генерального штабу схвалити (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 84).

На засідання від 30 жовтня 1918 р. військовим міністром було внесений проект закону «Про асигнування коштів на ремонт коней». Вирішили: а) відпуск кредиту в сумі 30 150 000 крб. ухвалити...для придбання не менше 24 000 коней; б) затвердити вироблену військовим міністерством шкалу цінування кавалерійських, гарматних і обозних коней; д) прохати Міністерство внутрішніх справ прискорити розроблення проекту відновлення військово-кінської повинності (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 87 зв.).

На засіданні уряду 06 листопада 1918 р. розглянуто подання «Про установаження міжвідомчої комісії по Горлівському артилерійському заводу». Ухвала: 1) визнали, що утворення комісії недоцільне; 2) доручено військовому міністру утворити окрему нараду з участю представників Міністерств торгу та промисловості, фінансів і Державного контролю для вирішення виниклих непорозумінь (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 90).

Продовжуючи вдосконалення законодавства (кодифікацію), на засіданні Ради Міністрів 12 листопада 1918 р. військовий міністр подав законопроект «Про доповнення глави VI-ї книги XXII і зводу Військових постанов від 1869 р. статтею 161. 2» та наступний «Про зміну редакції ст. 289-1 Правил про Окремий Корпус кордонної охорони». Рішення: пропонувані законопроект схвалити (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 98а). На позачерговому засіданні від 13 листопада 1918 р. розглянуто «Проект штатів Канцелярії Військового міністерства». Вирішили – відкласти розгляд проекту штатів до того часу, коли будуть розглянуті штати всіх центральних установ відомства. Крім того, внести до 10-ти пунктів запропоновані на засіданні Ради Міністрів зміни (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 100–100зв.).

На засідання 27 листопада 1918 р. внесено «Проект штатів Головного Військово-юридичного управління». Ухвалили: спільно із заступником Міністра фінансів, представником Державного контролю і начальником Головного Військово-юридичного управління розглянути цей проект разом та повідомити висновки цієї комісії (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 12, арк. 110–110 зв.).

У ЦДАВО України було виявлено документально підтверджений факт використання одного із законів доби Української Держави у Дієвій Армії

Директорії Української Народної Республіки. Витяг з нього: «... нагадую, що на підставі Закону від 08 листопада 1918 р. (Статут військової повинності) і параграфу 8 Статуту Внутрішньої Служби суворо заборонено всім військово-вслужачим Армії У.Н.Р. перебувати в яких би то не було політичних партіях чи організаціях (ЦДАВО України, ф. 1017, оп. 1, спр. 76, арк. 8).

Крім того, виявлено, що на першому засіданні Ради Міністрів Української Держави (02.05.1918 р.), при розгляді загальних питань створення Української Держави виникло питання про кордони України. У протоколі була зафіксована така думка «Визнати кордонами... межі з відповідними етнографічними умовами... звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України» (ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 6). Автор однієї з недавніх монографій розширив окіл теми Криму, – в окремому розділі «Діяльність уряду Української Держави з приєднання Криму» – розглянув послідовний розвиток подій стосовно вирішення питання про належність півострова Україні (Мараєв, 2020).

У листопаді 1918 р. військовий міністр Гетьманської Держави, як основний модератор законо- та нормотворчого процесу в її військовій галузі, пережив черговий поворот плину життя. Генерал Олександр Рогоза 14 листопада 1918 р. був відсторонений від виконання обов'язків військового міністра (з 23 листопада переведений в особисте розпорядження Гетьмана). Після антигетьманського перевороту був арештований, однак невдовзі випущений. У пресі Директорії публікувалися різного роду звинувачення на його адресу.... Зрештою добрався до Одеси, де в той час ще не було більшовицьких військ. У березні 1919 р. відмовився від пропозиції евакуюватися, залишився в Одесі (період евакуації з її порту білогвардійських частин та військового контингенту держав Антанти). Від цього часу подальша доля генерала Олександра Рогози складалась трагічно. Одного разу на вулиці відбулася випадкова зустріч генерала з колишнім його підлеглим Никифором Григор'євим, сотником Запорізької дивізії армії Української Держави, який перейшов на бік Директорії. І тепер уже в якості повстанського комбрига зайняв Одесу. Олександр Рогоза отримав пропозицію від Никифора Григор'єва, але відмовився перейти на службу до військ більшовиків, на службі в яких уже був Григор'єв.... Цілком передбачуваним став фінал відмови. Розстріляний показово 29 червня 1919 р. на Катерининській площі Одеси.

Висновки. У цілісному процесі українського державотворення доба Української Держави зайняла особливе місце. Очільник держави гетьман Павло Скоропадський, професійний військовий, надавав особливого значення створення війська на регулярній основі. Тому призначення генерала Олександра Рогози на пост військового міністра, вояка з істотним військовим досвідом, сприйнято причинно обумовленим. Діяльність О. Рогози на посту військового відомства достатньо різностороння, утім, координуючи

свою діяльність з керівництвом держави, він намітив кілька принципових напрямів. Найперше – законодавче забезпечення процесу створення війська. Воно здійснювалося через внесення на розгляд у засіданнях Ради Міністрів проектів законів та підзаконних актів з подальшим затвердженням їх керівником Української Держави. Це знайшло своє підтвердження у розглянутих нами протоколах засідань Ради Міністрів. Нею розглянуто і затверджено структуру війська. У них сконцентровано увесь масив нормативних актів, які покликані були і вирішували нагальні питання життя і діяльності спеціальних структур (портів і заводів), частин і підрозділів, затверджені в установленому порядку, вони забезпечували повсякденне життя вояків, як і військовому підрозділу, так і поза ним.

Реальна оцінка становища та особистий досвід військового міністра дозволив запропонувати структуру війська з 8-ми корпусів піхоти, кавалерії, кордонної охорони. Ним постійно зверталася увага на забезпечення, утримання, розквартирування частині і підрозділів за реальною потребою, навчання військовій службі, створення правового поля, ґрунтованого на законах, статутах, положеннях, настановах й інструкціях.

На завершення наголосимо, що військовим міністерством Української Держави, очолюваним генералом Олександром Рогозою, за період її існування розроблено, подано на розгляд і переведено у діяльність війська 48 законопроектів і підзаконних актів у непростих умовах наростаючого політично-протистояння впродовж 7-ми місяців.

Список використаних джерел і літератури:

- Буравченко, А.** (2010). Натієв Олександр. *Енциклопедія історії України* (т. 7. Мл-О). Київ: Наук. думка, 728 с.
- Гирич, І.** (2016). *Скоропадський Павло Петрович. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918*. Київ: Наш формат, 480 с.
- Дорошенко, Д.** (1930). *Історія України. 1917 – 1923 рр.* (Т.2. Українська Гетьманська держава 1918 року). Ужгород: б. в., 500 с.
- Литвин, М. Р. & Науменко, К. Є.** (2014). Корнієнко Юрій Антонович. *Енциклопедія Сучасної України* (Т.14: Кол-Кос). Київ, 526.
- Литвин, М. Р. & Науменко, К. Є.** (2016). Лігнау Олександр Георгійович. *Енциклопедія Сучасної України* (Т.17: Лег-Лощ). Київ, 361.
- Науменко, К.** (2013). Юнаків Микола Леонтійович. *Енциклопедія історії України* (в 10 т., Т.10.). Київ: Наук. думка, 784.
- Осташко, Т. С.** (2012). Сливинський Олександр Володимирович. *Енциклопедія історії України* (в 10 т., Т.9). Київ: Наук. думка, 626.
- Пиріг, Р. Я.** (2011). Діяльність Федора Лизогуба щодо організації роботи уряду Української Держави (травень – листопад 1918 р.). *Укр. іст. журн.*, 5, 69–80.
- Пиріг, Р. Я.** (2011). *Українська Гетьманська держава 1918 р. Історичні нариси*. Київ, 336 с.
- Пиріг, Р. Я.** (2014). Діяльність генерала Олександра Рогози на посаді військового міністра Української Держави (травень-листопад 1918 р.). *Укр. іст. журн.*, 5, 89–106.

Пиріг, Р. Я. (2016). *Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 518 с.

Тинченко Я. (2020). *Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)*. Київ: Темпора, 2009. 480 с.

Тинченко, Я. (2007). *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921)* (Кн.1). Київ: Темпора, Книга 1. 536 с.

Томазов, В. В. (2009). Мандрика Георгій Якимович. *Енциклопедія історії України* (в 10 т., Т.6). Київ: Наук. думка, 489.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).

References:

Buravchenkov, A. (2010). Natiiev Oleksandr [Oleksandr Natiev]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 7. Ml-O). Kyiv: Nauk. dumka, 728 s. [in Ukrainian].

Нурч, І. (2016). *Skoropadskiy Pavlo Petrovych. Spohady: kinets 1917 – hruden 1918* [Pavlo Petrovych from Koropad. Memories: the end of 1917 – December 1918]. Kyiv: Nash format, 480 s. [in Ukrainian].

Doroshenko, D. (1930). *Istoriia Ukrainy. 1917-1923 rr. (Vol. 2. Ukrainska Hetmanska derzhava 1918 roku)* [History of Ukraine. 1917-1923. Vol. 2. The Ukrainian Hetman State of 1918]. Uzhhorod: b. v., 500 s. [in Ukrainian].

Lytvyn, M. R & Naumenko, K. Ye. (2014). Korniienko Yurii Antonovych [Korniienko Yurii Antonovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* (Vol. 14: Kol-Kos.). Kyiv, 526. [in Ukrainian].

Lytvyn, M. R & Naumenko, K. Ye. (2016). Lihnu Oleksandr Heorhiiiovych [Lihnu Oleksandr Heorhiiiovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* (Vol. 17: Leh-Loshch.). Kyiv, 361. [in Ukrainian].

Naumenko, K. (2013). Yunakiv Mykola Leontiiiovych [Mykola Leontiiiovych Yunakiv]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol.10.). Kyiv: Nauk. dumka, 784. [in Ukrainian].

Ostashko, T. S. (2012). Slyvynskiy Oleksandr Volodymyrovych [Slyvynskiy Oleksandr Volodymyrovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 9). Kyiv: Naukova dumka, 626. [in Ukrainian].

Pyrih, R. Ya. (2011). Diialnist Fedora Lyzohuba shchodo orhanizatsii roboty uriadu Ukrainskoi Derzhavy (traven – lystopad 1918 r.) [Activities of Fyodor Lyzogub regarding the organization of the work of the government of the Ukrainian State (May – November 1918).]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 69–80. [in Ukrainian].

Pyrih, R. Ya. (2011). *Ukrainska Hetmanska derzhava 1918 r. Istorychni narysy* [The Ukrainian Hetman State of 1918. Historical Essays]. Kyiv, 336 s. [in Ukrainian].

Pyrih, R. Ya. (2014). Diialnist henerala Oleksandra Rohozy na posadi viiskovoho ministra Ukrainskoi Derzhavy (traven-lystopad 1918 r.) [Activities of General Oleksandr Rogoza as Minister of War of the Ukrainian State (May-November 1918)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 89–106. [in Ukrainian].

Pyrih, R. Ya. (2016). *Diialnist uriadiv hetmanatu Pavla Skoropadskoho: personalnyi vymir* [Activities of the governments of the Hetmanate of Pavel Skoropadskiy: a personal dimension]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 518 s. [in Ukrainian].

Tynchenko Ya. (2020). *Ukrainski zbroini syly berezen 1917 r. – lystopad 1918 r. (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii)* [Ukrainian Armed Forces March 1917 – November 1918 (organization, numbers, combat operations)]. Kyiv: Tempora, 480 s. [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. (2007). *Ofitserskyi korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (1917-1921)* [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917-1921)] (Kn. 1). Kyiv: Tempora, 536 s. [in Ukrainian].

Tomazov, V. V. (2009). Mandryka Heorhii Yakymovych [Mandryka Heorhii Yakymovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6). Kyiv: Naukova dumka, 489. [in Ukrainian].

TSentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchoi vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Higher Government and Management Bodies of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 12.05.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.63-76

УДК 930.2:378(477.44)«1953/1964»

КОМАРНІЦЬКИЙ Олександр – академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (kob-1974@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

Researcher ID ABC-6699-2020

KOMARNITSKYI Oleksandr – NANVO Academician of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (kob-1974@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Комарніцький, О. (2023). Документи Ф. П. 292 Держархіву Вінницького області про Вінницький педінститут: характеристика основних напрямів діяльності (1953-1964 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 63–76.

ДОКУМЕНТИ Ф. П. 292 ДЕРЖАРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ВІННИЦЬКИЙ ПЕДІНСТИТУТ: ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ (1953-1964 рр.)

Анотація. Мета статті – на основі архівних документів охарактеризувати основні напрями діяльності Вінницького педінституту, зокрема, проаналізувати кадровий склад, стан освітньої діяльності і науково-дослідної роботи, показати матеріальне становище закладу загалом, і учасників освітнього процесу зокрема. Пова увагою автора залишилися громадсько-політична і культурно-освітня діяльність, які стануть темою окремої публікації. **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму, системності та всебічності, проблемно-хронологічний та діахронний методи. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що вперше на основі архівних матеріалів фонду партійної організації Вінницького педінституту проаналізовано основні

напрями діяльності цього закладу вищої освіти. **Висновки.** Партійна організація педінституту окрім ідеологічної та ідейно-виховної роботи намагалася контролювати й інші сфери роботи вишу. На засіданнях партбюро розглядали кадрові питання, заслуховували персональні справи викладачів-партійців, які порушили партійну дисципліну, аналізували стан профорієнтаційної роботи і хід прийому студентів. Предметом обговорення була організація освітнього процесу: звертали увагу на підвищення якості викладання, покращення педагогічної майстерності викладачів, використання на лекціях наочності, забезпечення повноцінної самостійної роботи студентів тощо. Здійснювалися заходи щодо наближення діяльності науково-педагогічних працівників до практики роботи школи і покращення професійної підготовки студентів. Низка документів характеризують стан наукової роботи окремих викладачів, зокрема написання ними дисертацій, наукових і науково-популярних праць тощо. Розширювалася і зміцнювалася матеріально-технічна база: зростали навчальні площі, студенти отримали новий гуртожиток, введено у дію їдальню, деякі викладачі отримали квартири. Переважно ці зміни прийшлися на 60-ті рр. Однак повністю розв'язати питання забезпечення інституту навчальною площею, а викладачів – житлом, тоді не вдалося.

Ключові слова: інститут, партійна організація, викладач, студент, практика, дисертація, гуртожиток.

DOCUMENTS F.P. 292 OF THE STATE ARCHIVES OF VINNYTSIA REGION ON THE VINNYTSIA PEDAGOGICAL INSTITUTE: CHARACTERISTICS OF THE MAIN AREAS OF ACTIVITY (1953-1964)

Abstract. *The purpose of the article is to characterize the main activities of the Vinnytsia Pedagogical Institute based on archival documents, in particular, to analyze the personnel composition, the state of educational activity and research work, to show the financial situation of the institution in general, and the participants of the educational process in particular. Public-political and cultural-educational activities remained out of the author's attention, which will be the subject of a separate publication. The methodological basis of the research is the principles of historicism, systematicity and comprehensiveness, problem-chronological and diachronic methods. The scientific novelty of the publication lies in the fact that for the first time, based on archival materials of the fund of the party organization of the Vinnytsia Pedagogical Institute, the main areas of activity of this institution of higher education have been analyzed. Conclusions.* The party organization of the Pedagogical Institute, in addition to ideological and ideological and educational work, tried to control other areas of the higher education institution's work. At the meetings of the party bureau, personnel issues were considered, personal cases of party teachers who violated party discipline were heard, and the state of career guidance work and the progress of student admissions were analyzed. The subject of the discussion was the organization of the educational process: attention was paid to improving the quality of teaching, improving the pedagogical skills of teachers, using visualization in lectures, ensuring full-fledged independent work of students, etc. Measures were taken to bring the activities of scientific and pedagogical workers closer to the practice of school-work and to improve the professional training of students. A number of documents characterize the state of the scientific work of individual teachers, in particular, their writing of theses, scientific and popular science works, etc. The material and technical base was expanded and strengthened: study areas increased, students received a new dormitory, a dining hall was put into operation, and some teachers received apartments. Most of these changes occurred in the 1960s. However, it

was not possible to fully resolve the issue of providing the institute with an educational space, and teachers with housing, at that time.

Key words: *institute, party organization, teacher, student, practice, dissertation, dormitory.*

Постановка проблеми. Для 50-60-х рр. XX ст. характерною є бурхлива реформаторська діяльність, часткова демократизація суспільства, десталінізація, тимчасова лібералізація тоталітарної системи, національно-духовне пробудження різних верств українського суспільства. Серед хрущовських реформ важливим було реформування освітньої галузі, що супроводжувалося змінами, перетвореннями і нововведеннями, інтенсивним пошуком шляхів формування нової системи вищої педагогічної освіти, яка б забезпечила радянську школу кваліфікованими кадрами вчителів. Одним із закладів освіти, який виконував окреслене завдання, був Вінницький державний педагогічний інститут.

Аналіз джерел та останні дослідження. Діяльність Вінницького педінституту у роки хрущовської «відлиги» комплексно не досліджувалася. Окремі розвідки з історії закладу цього періоду опублікувала український історик Г. Матушок. Зокрема, у своїх статтях вона прослідкувала зміни у структурі педагогічного вишу, показала формування викладацького і студентського складу (Матушок, 2022a), основні напрями науково-дослідної роботи викладачів (Матушок, 2022b), забезпечення викладачів і студентів житловою площею (Матушок, 2023). Окремі аспекти діяльності Вінницького педінституту висвітлювалися на сторінках ювілейного видання «Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (1912-2012)» (Кароева, 2012), а також в історичній довідці, розміщеній на сайті університету (Історія університету). Поза увагою авторів залишилися документи фонду партійної організації педінституту (ф. п. 292 «Вінницький педагогічний інститут (Вінницький інститут соціального виховання. 1930-1987 рр.»), які зберігаються у Державному архіві Вінницької області. У ньому представлено протоколи засідань партійних бюро та загальних зборів осередку КПУ (спр. 18-29). На жаль, у цьому фонді збереглися лише декілька щорічних звітів секретарів партійного осередку про його роботу, які являють особливу цінність.

Мета статті – на основі архівних документів охарактеризувати основні напрями діяльності Вінницького педінституту, зокрема, проаналізувати кадровий склад, стан освітньої діяльності і науково-дослідної роботи, показати матеріальне становище закладу загалом, і учасників освітнього процесу зокрема. Поза увагою автора залишилися громадсько-політична і культурно-освітня діяльність, які стануть темою окремої публікації.

Виклад основного матеріалу. Партійна організація Вінницького педінституту основну увагу у своїй діяльності приділяла ідеологічній та ідейно-виховній роботі, що є цілком природно. Водночас, партійці намагалися контролювати й інші сфери роботи вишу.

На засіданнях партосередку розглядалися кадрові питання і заслуговувалася інформація про зміни у структурі закладу освіти. Щодо структурних змін, то до 1956 р. виш мав два факультети – фізико-математичний та історико-філологічний. Однак, у тому ж році відповідно до розпорядження Міністерства освіти УРСР студентів історичного відділу перевели до Одеського університету, англійського – до Ніжинського, а французького – до Одеського педінститутів. Відповідно назріло питання про структурні зміни, оскільки фактично у складі Вінницького педінституту залишився єдиний фізико-математичний факультет. Невдовзі питання вирішили і 30 липня 1956 р. на засіданні партбюро директор вишу О. Ткаченко повідомив про те, що рішенням Міносвіти в інституті створено два нових факультети – фізичного виховання і підготовки вчителів 1-4 класів (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 21, арк. 61–62). На початку 60-х рр. розпочав роботу загальнонауковий факультет, який за чисельністю студентів серед педагогічних ЗВО був найбільшим. Станом на 1962 р. він нараховував понад 1800 осіб і охоплював 33 спеціальності по таких відділеннях: математичне – 236 студентів, гуманітарне – 475, економічне – 659, агробіологічне – 438 (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 27, арк. 115).

У зв'язку із структурними змінами потрібно було вирішувати кадрові питання. 21 травня 1957 р. розглянули заяву заступника директора з наукової частини І. Пшука, який просив звільнити його з посади, оскільки йому, як історик, складно було керувати науковою роботою викладачів фізико-математичного факультету. На перший погляд така аргументація виглядає дивно, адже окрім фізмату були й інші факультети. Однак для цього були підстави. На той час як директор, так і заступник за фахом були істориками. А з профільного міністерства надійшло роз'яснення, що оскільки історичний факультет ліквідовано, то дві ключові посади в інституті не можуть займати «непрофільні» спеціалісти. Щодо кандидатури заступника, то спочатку зійшлися на особі завідувача кафедри математики В. Горошка, який мав досвід роботи на цій посаді у Московському авіаційному НДІ. Розглядалися також кандидатури М. Олонічева (колишній завідувач кафедри математики), завідувача кафедри політекономії Ю. Степаненка. Однак, їх відхилили, оскільки вони не володіли українською мовою (інститут отримав від Міносвіти низку листів про те, що вся навчальна робота, документація, збори, наради, засідання повинні проводитися українською мовою. Всім викладачам необхідно було оволодіти українською мовою. – Авт.) (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 22, арк. 42–43). 23 липня це питання знову розглянули, оскільки В. Горошко відмовився від посади, мотивуючи цей крок хворобою. Ухвалили рекомендувати на посаду заступника директора кандидата педагогічних наук, доцента Б. Білого. На тому ж засіданні на посаду декана філологічного факультету підтримали кандидатуру М. Присяжнюка (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 22, арк. 70).

На засіданнях партбюро розглядали персональні справи викладачів-партійців, які порушили партійну дисципліну. Так, 2 червня 1956 р. обгово-

рили заяву завідувача кафедри російської мови та літератури В. Малинковського з проханням дозволити йому взяти участь у конкурсі на заміщення вакантної посади в Алма-Атинському державному університеті. Директор інституту О. Ткаченко зазначив, що В. Малинковський вчиняє не як свідомий дисциплінований комуніст, оскільки заяву подав тоді, коли інститут уже вирішив питання про заміщення вакантних ставок. Своєчасно про своє звільнення він не поставив раніше до відома ні раду інституту, ні партбюро. Заявник визнав, що дійсно вчинив не етично, не попередивши керівництво про звільнення своєчасно. Бажання перейти на роботу в Алма-Ату покликано тим, що там більше можливостей для наукового росту, а для дружини була можливість навчатися в аспірантурі. Учасники зібрання засудили поведінку Малинковського і ухвалили відмовити йому у заяві про звільнення, поставити питання про його поведінку на партійних зборах. До кінця року це питання не піднімали. Судячи з усього, викладач залишився далі працювати (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 21, арк. 52–54). Станом на 1963 р. Малинковський обіймав посаду завідувача цієї ж кафедри (Держархів Вінницької обл., ф. п. 5050, оп. 1, спр. 594, арк. 17). По суті, подібну заяву розглянули 10 грудня 1957 р., Предметом уваги стала персональна справа члена КПРС викладача С. Кріцштейна. Після закінчення інституту він звернувся із заявою про зарахування його викладачем факультету фізичного виховання. Йому не відмовили і прийняли на роботу, однак невдовзі він виїхав у Чернівці, де влаштувався на роботу, не повідомивши про це парторганізацію і дирекцію інституту. Відповідно на роботу викладача не з'явився. Пропустивши три дні навчальних занять, С. Кріцштейн приїхав до Вінниці, щоб повідомити про те, що він в інституті працювати не буде. Дирекція вищу оголосила йому догану. Свій вчинок викладач пояснив відсутністю житлової площі. Незважаючи на рішення Ради Міністрів УРСР про надання квартири, міськвиконком житла йому не виділив. Натомість, у Чернівцях йому дали гарну квартиру, через що Кріцштейн погодився поїхати туди на роботу (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 22, арк. 123–124).

Щодо загальної кількості науково-педагогічних працівників, то маємо фрагментарні дані. Так, у 1962 р. в інституті працювали 179 викладачів, а в наступному навчальному році цей показник зріс до 202 (у складі викладачів було 54 доценти і кандидати наук) (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 55).

У виші приділяли увагу профорієнтаційній роботі. 17 жовтня 1960 р. на засіданні партбюро ухвалили створити при інституті робітничий факультет з підготовки для вступу у педінститут. Функції викладачів виконували студенти. Для сільської молоді організували заочні консультації (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 25, арк. 74).

Окремі документи містять статистичні дані про прийом молоді. Так, у 1954 р. в інститут зарахували 380 осіб, у т.ч. 53 «медалістів», 14 випускників технікумів, які отримали диплом з відзнакою. За статтю переважали жінки (їх

було 273), за національністю – українці (загалом – 351; росіян – 51, євреїв – 23). За соціальним складом дітей службовців було 196, колгоспників – 112, робітників – 70. На I курс зарахували 4 учасника радянсько-німецької війни; 8 комуністів і 339 комсомольців (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 183). Щодо загального конкурсу, то у 1961 р. він становив 2,6 особи на одне місце (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 26, арк. 100).

Наприкінці 50-х – у першій половині 60-х рр. значні пільги при вступі надавали особам з дворічним виробничим стажем і демобілізованим. Зокрема, у 1963 р. на перший курс денної форми навчання прийняли 410 осіб, 80% з яких становили виробничники (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 55).

Упродовж 50-60-х рр. зростає загальна кількість студентів. Так, у 1953-1954 н.р. на денній формі навчання навчалися 1247 студентів, на заочній – 2305 (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 179, 182). Восени 1963 р. студював 6161 студент, у т.ч. на стаціонарі – 1491, на заочному відділенні – 2057, на загальнонауковому факультеті – 2613 (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 55).

Освітня діяльність в архівних документах представлена частково. Зокрема, у звіті про діяльність партосередку у вересні 1953 – вересні 1954 рр. кращими викладачами, які на високому рівні проводили заняття, значилися П. Волков, Миколаєнко, В. Чернокозова, В. Борщевський, М. Чечот, Лютворт, В. Малинковський, А. Яворський, М. Олонічев, Г. Почепцов та інші. Вони постійно працювали над підвищенням якості викладання, багато уваги приділяли покращенню педагогічної майстерності, на лекціях використовували наочність (карти, діаграми, картини, фотоальбоми, проєкційну апаратуру) (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 171).

Однією із форм морального стимулювання кращих науково-педагогічних працівників було занесення їх на Дошку пошани. 4 листопада 1960 р. було висунуто такі кандидатури: декан фізико-математичного факультету Г. Півень, парторг факультету фізичного виховання Н. Кветний, парторг філологічного факультету Дацюк, викладачі Любинець, Четирус, Іванов, Семенов, Ю. Степаненко, Фоменко, Горобець, Папроцька, Поліщук, Грузман, Краснопольський, лаборанти Парфенюк і Кантор, секретар інституту Домбровський, завідувач читальним залом Бондар, працівник інституту Ковальчук (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 25, арк. 75).

Водночас, частина студентів негативно характеризували окремих викладачів (у середовищі партійців побувала думка «Студент – самий правильний суддя роботи викладачів»). Наприклад, 19 вересня 1953 р. на загальних закритих партійних зборах виступив студент, член КПРС Мельник. Він критикував деяких викладачів. Так, викладач кафедри математики Яровий рахував своїм обов'язком заплутати студента, що відповідав, «підставити йому ніжку» (його власний вислів): «Я ловлю їх крючками. Дам одне питання, студент відповів, даю друге додаткове питання, теж відповідає, тоді я

йому третє – ось він і сів». Студент зазначав, що його однокурсники не поважали цього викладача, оскільки отримували від нього дуже мало знань, постійне приниження. Не користувалися авторитетом серед студентства також викладачі Малишев, Суботіна, Поліщук, Мацак. Не подобалося молоді і те, що частина викладачів відсилали студентів до дуже складної літератури, а деякі проводили заняття упереміж з анекдотами (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 18, арк. 119).

Наскільки результативною була робота науково-педагогічних працівників демонстрували показники успішності студентів. Так, на літній екзаменаційній сесії 1952-1953 н.р. їхня абсолютна успішність становила 95,4%, а якісна – 80% (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 18, арк. 134), у 1953-1954 н.р. – відповідно 95,3% і 75,2% (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 179). На літній екзаменаційній сесії 1962-1963 н.р. за абсолютними показниками встигали 89,3% молодих людей (на фізико-математичному факультеті – 86,8%, філологічному – 94,3%, підготовки вчителів 1-4 класів – 87,6%, факультеті фізичного виховання – 87,3%) (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 64).

Важливою ланкою в організації освітнього процесу була самостійна робота студентів. Проводились спеціальні збори студентів на всіх факультетах, де науково-педагогічні працівники і студенти старших курсів ділилися із першокурсниками досвідом роботи над вивченням програмного матеріалу, проводили відповідні бесіди і читали лекції на теми «Як слухати і конспектувати лекцію», «Як самостійно працювати над першоджерелами», «Форми самостійної роботи над книгою» (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 174; спр. 28, арк. 63).

Щоправда, були випадки, коли окремі викладачі переважували студентів обов'язковою літературою, насамперед викладачі кафедри марксизму-ленінізму, російської, української і зарубіжної літератури та історії. Так, викладач політекономії Іванова визначила літературу до однієї із тем у розмірі 500 сторінок. Кандидат філологічних наук Царик рекомендував стільки літератури, що студенти не мали фізичної можливості її опрацювати. Мали місце переваження обов'язковими художніми текстами для вивчення студентами курсу дитячої літератури (Гудок, Димніч) (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 174).

Чільне місце у формуванні майбутніх вчителів займала педагогічна практика, яку студенти проходили в загальноосвітніх школах та інших навчально-виховних закладах. У звітах йшлося про успіхи, досягнуті студентами у справі засвоєння теоретичних знань, умінь і навичок у практичній роботі. Водночас, наприклад, у 1954 р. зазначалося, що практика виявила і цілий ряд недоліків, характерних для значної кількості студентів. Так, ряд здобувачів освіти українського і російського відділів недостатньо оволоділи шкільними курсами граматики, допускали помилки у граматичному розборі речень, в орфографії, стилістиці, про що свідчили щоденники і звіти сту-

дентів. Не всі з них володіли методикою аналізу художніх творів, не вміли виразно читати художні тексти, не достатньо володіли літературною мовою (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 175).

Педінститут був тісно пов'язаний з життям середньої школи. Так, у 1962-1963 н.р. кафедри суспільних наук організували постійно діючий семінар спільно з інститутом удосконалення вчителів для вчителів суспільствознавства шкіл Вінниці, Турбова і Гнівані. Створили збірник на допомогу учителям суспільствознавства, підготували посібник для вчителів суспільствознавства і пропагандистів області «Вінниччина в цифрах і фактах» (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 65). У тому ж навчальному році ряд занять з факультативного курсу методики виховної роботи в школі-інтернаті провела заступник директора з навчальної роботи Тульчинської школи-інтернату Попова (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 61).

З практикою роботи школи тісно пов'язана була наукова складова. Наприклад, у 1952-1953 н.р. із 54 індивідуальних наукових тем 20 були безпосередньо пов'язані із шкільною тематикою. Так, викладачі кафедри фізики і математики працювали над актуальними питаннями методики викладання фізики в середній школі (зокрема, Г. Півень обрав тему кандидатської дисертації «Електричні машини перемінного струму в курсі фізики середньої школи»). Викладачі факультету іноземних мов значну увагу приділили питанню методики викладання іноземних мов у середній школі (Є. Папроцька працювала над кандидатською дисертацією «Роль рідної мови у викладанні іноземних мов у середній школі»). Методичні статті і лекції з історії Вінниччини доцента кафедри історії СРСР І. Пшука допомагали вчителям шкіл краще використовувати факти з історії рідного краю на уроках історії (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 18, арк. 140-143).

Викладачі вивчали досвід роботи кращих вчителів, узагальнювали його і висвітлювали у своїх працях. Так, у 1953-1954 н.р. В. Борщевський, Чечот, Б. Буяльський, працюючи над науково-методичною розробкою «Вивчення творчості Василя Стефаника у середній школі», використовували досвід окремих викладачів середніх шкіл. Цінні поради дали М. Присяжнюку вчителі шкіл міста для його наукової роботи «Вивчення творчості Панаса Мирного в середній школі» (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 178).

Кафедри інституту залучали вчителів шкіл Вінниччини до науково-дослідної і науково-методичної роботи. Так, доцент Бушок вів науково-методичну роботу спільно з учителем СШ №13 Дудчинок, доцент Яворський – з учителями Ульяновим (СШ №8), Сизовим (СШ №3), викладач Нечипорук – з учителем Тульчинської школи-інтернату Кузовим і т.д. (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 66).

Науково-педагогічні працівники видали посібники на допомогу школі. Наприклад, у 1963 р. В. Борщевський опублікував посібники «Вивчення творчості Максима Рильського в школі», «Питання літератури і мистецтва в матеріалах і рішеннях XXII з'їзду КППС і задачі вчителів-словесників», П. Ле-

бедев – «Методика вивчення географічного матеріалу в 3-4 класах», А. Влащенко – «Методика розв'язання арифметичних задач». Ряд статей надруковано викладачами у журналах «Радянська школа», «Математика в школі», «Література в школі», «Українська мова в школі», «Школа и производство», «Начальная школа», «Народное образование» (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 66).

Загалом, зв'язок зі школою давав взаємну користь як школам, так і викладачам інституту.

Крім індивідуальних в інституті розроблялися і колективні наукові теми. Серед них – «Використання місцевого матеріалу на уроках історії СРСР», «Нариси з історії Вінницької обласної партійної організації», «Питання трудового виховання у навчанні учнів восьмирічної школи», «Проблеми реалізму в літературі», «Позакласна і позашкільна робота з української мови в школі», «Фізика твердого тіла», «Електрохімія» (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 65).

На засіданнях партбюро розглядали питання про стан наукової роботи окремих викладачів, зокрема написання ними дисертацій. Так, 3 січня 1956 р. на засіданні партбюро критикували декана фізико-математичного факультету Г. Півеня, який мало уваги приділяв науковій роботі, оскільки був завантажений у деканаті. Згадували також викладача Урмана, якому необхідно було, на думку учасників зібрання, допомогти організувати роботу, оскільки через важкі домашні умови він працювати практично не міг. Викладачам Горобцю і Івановій, які успішно працювала над дисертаціями, варто було б поїхати у Київ на курси підвищення кваліфікації, де б вони могли активізувати роботу над дослідженнями. Висловлювалися пропозиції переглянути завантаженість викладачів, оскільки окремі з них через дуже велике навантаження не в змозі займатися науковою роботою, продумати систему творчих відпусток. Партійці клопотали, щоб у бібліотеці виділити спеціальний зал для наукових працівників (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 21, арк. 2-3).

Частину пропозицій врахували. Зокрема, творчі відпустки для роботи над докторськими дисертаціями були надані доцентам В. Чернокозовій й Кірієнку, кандидату філологічних наук М. Присяжнюку (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 66).

В окремих документах міститься інформація про захисти дисертацій. Так, у 1953-1954 н.р. кандидатські дисертації захистили В. Страшкевич, Г. Почепцов, А. Яворський (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 167), у 1963 р. – Іванова, Дика, Корчинський, Любівець (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 67). У 1963-1964 н.р. подав до захисту докторську дисертацію доцент Паламарчук, який прибув до Вінниці у 1962-1963 н.р. (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 66).

Щодо публікацій, то, наприклад, у 1957 р. викладачі інституту опублікували 92 наукові і науково-популярні праці (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 23, арк. 51).

Регулярно в інституті виходив збірник «Наукові записки інституту». Станом на 1957 р. вийшло 9 томів (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 258; спр. 21, арк. 92; спр. 23, арк. 54).

Викладачі мали можливість апробувати свої наукові результати на звітних наукових конференціях. Зокрема, у 1953 р. заслухали 30 доповідей (тоді в інституті працювали 54 викладачі), 11 з яких були пов'язані з практикою роботи в школі. Наприклад, директор інституту О. Ткаченко зробив доповідь на тему «Організація і проведення екскурсій на виробництво». Викладачі Коновалов і Яворський виступили з доповіддю «До питання про методику і техніку виготовлення саморобних приладів з фізики у середній школі», Б. Буяльський – «Вивчення творів Андрія Малишка у 5-7 класах середньої школи» і т.д. (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 18, арк. 143).

Займалися науково-дослідною роботою під керівництвом викладачів і частина студентів, які зокрема об'єднувалися у наукові гуртки. У плани роботи гуртків часто включалися питання про політехнізацію, вивчення досвіду кращих вчителів шкіл, методики викладання окремих тем, розділів тощо. Найбільш результативно працювали гуртки з фізики (керівник – доцент Коновалов), російської літератури (доцент Малинковський), української літератури (кандидат філологічних наук Чечот) (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 18, арк. 143, 146). Гуртківці-філологи влітку 1963 р. провели експедицію з вивчення народних творів по руслу річки Буг. Вони працювали над створенням діалектичного словника Вінниччини (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 35).

Свої наукові здобутки студенти мали можливість презентувати. У 1957 р. було видано «Вісник НСТ», у якому вмістили анотації праць студентів. У тому ж році оприлюднено «Збірник НСТ», до якого ввійшли 11 статей (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 23, арк. 51, 57).

Як і викладачі, студенти мали свої наукові студентські конференції. Так, у квітні 1953 р. заслухали 34 доповіді (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 18, арк. 146).

Певну увагу в інституті приділяли розширенню і зміцненню матеріально-технічної бази. Зокрема, упродовж 1953-1954 н.р. було проведено ремонт і переобладнання приміщення колишнього управління Південно-Західної залізниці по вул. Червонопрапорній, 32 (нині – вул. К. Острозького) під навчальний корпус, організовано переїзд у новий навчальний корпус (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 69). Водночас, мали місце проблеми із обладнанням і опаленням нового приміщення, на що було вказано помічнику директора з господарської частини інституту І. Трахту. Зокрема, в аудиторіях і кабінетах відсутньою була необхідна кількість меблів, особливо столів, класних дошок, недостатньо було книжкових шаф і шаф для експозицій, мали місце перебої з електроосвітленням у навчальному корпусі інституту. Внаслідок несправності даху споруди місцями обвалювалася штукатурка. Низька температура в зимові місяці заважала нормальній ро-

боті кабінетів, читальні, бібліотеки і всьому колективу студентів та викладачів. Через відсутність стелажів в бібліотеці 1/3 бібліотечного фонду інституту не розставлено по полках і майже не використовувалася. У навчальних майстернях інституту, спортзалі, розміщених у підвальному приміщенні не було відповідної вентиляції. Двір інституту засмічений, знаходився в антисанітарному стані. У такому ж стані були і туалетні кімнати. Потреби в гардеробі забезпечувалися лише на 50% (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 69).

У наступні роки у зв'язку із зростанням контингенту студентів відчувалася нестача аудиторного фонду, приміщень для розміщення нових лабораторій. У 1963 р. інститут отримав частину приміщення, в якому раніше розміщувався лісомеліоративний технікум. Проблема навчальних площ вирішили лише частково. Тому на засіданнях партбюро йшлося про те, що необхідно наполегливо ставити питання перед обласними організаціями і Міністерством освіти про надбудову ще одного поверху над головним навчальним корпусом (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 55).

Упродовж 50-х рр. не вдавалося вирішити питання із студентським гуртожитком. Станом на вересень 1954 р. місць у ньому було лише 220, а бажаючих отримати житлову площу понад 900 осіб. Не вирішеним було і побутове питання. 3 лютого 1954 р. йшла переписка з Міністерством комунального господарства про надходження в інститут газових плит. Було три розпорядження міністра комунального господарства, однак плит так і не було, незважаючи на те, що заклад кошти перечислив. Студенти з цього приводу мали навіть намір звернутися у журнал «Перець» (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 165). Питання із житловою площею для студентів вирішили лише у 1961 р., коли було відкрито новий гуртожиток (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 26, арк. 62).

Багато розмов було щодо надання житла науково-педагогічним працівникам. Нам не вдалося віднайти дані про отримання викладачами квартир у 50-ті рр. Лише 16 лютого 1960 р. на засіданні партбюро було поінформовано про офіційний лист з обкому профспілки про те, що викладачам нададуть 10 квартир (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 25, арк. 5). Однак станом на червень 1961 р. цих квартир так і не надали (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 26, арк. 84). Лише у 1962 р. міська рада виділила 7 квартир, а у 1963 р. – три (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 56).

Поступово вирішувалося питання із харчуванням студентів. У 50-ті рр. їдальня інституту була включена до загальнономіського тресту закладів громадського харчування. Дирекція, партійна організація інституту неодноразово ставили питання перед міськими організаціями про покращення роботи їдальні, однак на ці прохання звертали мінімум уваги. Дуже часто у їдальні не вистачало самих необхідних продуктів харчування. У міському партії і міськвиконкомі завжди уважно вислуховувати претензії, однак дієвих мір до тресту їдальні не приймали (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19,

арк. 166). Становище покращилося, коли у 1962 р. було введено в дію власну дальню. Однак і тут проблем вистачало. 8 травня того року на закритих партійних зборах зазначалося, що працівники їдальні допускали факти присвоєння продуктів. Завідувач їдальні Шкільнюк часто ходив п'яним. Лікарем виявлено у холодильнику їдальні незаконне зберігання двох туш м'яса. Допускалися факти самовільного використання інститутських автомашин в особистих цілях (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 27, арк. 70).

У 1959 р. розгорнулася кампанія із переходу закладів освіти на повне самообслуговування. Тягар його практичної реалізації мали нести студенти. У Вінницькому педінституті з квітня 1959 р. на самообслуговування студентів переведено гуртожиток. Взято також на самообслуговування клуб інституту, музеї Миколи Островського, кабінети політекономії і методики української мови. З листопада молодь почала прибирати понад 3/4 навчальних площ. Студенти влітку того року брали участь у ремонті навчального приміщення і гуртожитку. Крім того, їх залучали до будівельних робіт. Зокрема, наприкінці 1958 р. силами студентів закінчили будівництво клубу, а до вересня 1959 р. студенти фізико-математичного факультету закінчили будівництво майстерень. Студенти факультету фізичного виховання працювали на будівництві спортзалу (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 24, арк. 174).

Певну увагу приділяли матеріальній допомозі, оздоровленню учасників освітнього процесу. Так, з вересня 1953 р. по вересень 1954 р. профком інститут надав матеріальну допомогу 142 студентам на суму 13344 крб. У будинках відпочинку та санаторіях відпочивали 95 студентів (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 19, арк. 165). 1963 р. було організовано відпочинок працівників інституту на березі Чорного моря (Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 2, спр. 28, арк. 45).

Висновки. Партійна організація педінституту окрім ідеологічної та ідейно-виховної роботи намагалася контролювати й інші сфери роботи вишу. На засіданнях партбюро розглядали кадрові питання, заслуховували персональні справи викладачів-партійців, які порушили партійну дисципліну, аналізували стан профорієнтаційної роботи і хід прийому студентів. Щодо останнього, то при вступі значні пільги надавали особам з дворічним виробничим стажем і демобілізованим. Предметом обговорення була організація освітнього процесу: звертали увагу на підвищення якості викладання, покращення педагогічної майстерності викладачів, використання на лекціях наочності, забезпечення повноцінної самостійної роботи студентів тощо. Здійснювалися заходи щодо наближення діяльності науково-педагогічних працівників до практики роботи школи і покращення професійної підготовки студентів. Низка документів характеризують стан наукової роботи окремих викладачів, зокрема написання ними дисертацій, наукових і науково-популярних праць. Щорічно у виші відбувалися звітні наукові конференції, виходив збірник «Наукові записки інституту», де викладачі мали можли-

вість апробувати свої наукові результати. Розширювалася і зміцнювалася матеріально-технічна база: зростали навчальні площі, студенти отримали новий гуртожиток, введено у дію їдальню, деякі викладачі отримали квартири. Переважно ці зміни прийшлися на 60-ті рр. Однак повністю розв'язати питання забезпечення інституту навчальною площею, а викладачів – житлом, тоді не вдалося.

Список використаних джерел і літератури:

Державний архів Вінницької області.

Долинна, А. С. & Матушок, Г. С. (2023). Право викладачів і студентів педагогічних вишів УРСР на житло (середина 50-х – перша половина 60-х рр. XX ст.): на матеріалах Поділля. *Забезпечення прав людини: національний і міжнародний виміри*: зб. матер. II всеукр. наук.-практ. конф. (сс. 39-43). Вінниця.

Історія університету [Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського]. URL: <https://vspu.edu.ua/index.php?p=history> (дата звернення: 16.04.2023).

Кароєва, Т. Р. (Упорядн.). (2012). *Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського (1912-2012): ювілейна книга*. Вінниця: Держ. картограф. фабрика, 223 с.

Комарницький, О. (2023). Документи Ф. П. 4 Держархіву Хмельницької області про освітню діяльність Кам'янець-Подільського педінституту у роки хрущовської «відлиги». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 58–68.

Матушок, Г. (2022а). Вінницький педінститут у роки хрущовської «відлиги»: зміни у структурі, формування викладацького і студентського складу. *Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження*: матер. XXXIV Вінниц. всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. (сс. 184–191). Вінниця.

Матушок, Г. (2022b). Науково-дослідна робота викладачів педагогічних закладів вищої освіти УРСР у роки хрущовської «відлиги» (на прикладі Вінницького і Кам'янець-Подільського педінститутів). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (38). Кам'янець-Подільський, 167–177.

References:

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [The State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].

Dolynna, A. S. & Matushok, H. S. (2023). Pravo vykladachiv i studentiv pedahohichnykh vyshiv URSR na zhytlo (seredyna 50-kh – persha polovyna 60-kh rr. XX st.): na materialakh Podillia [The right of teachers and students of pedagogical higher educational institutions of the Ukrainian SSR to housing (the mid-50s – first half of the 60s of the 20th century): based on the materials of Podillia]. *Zabezpechennia prav liudyny: natsionalnyi i mizhnarodnyi vymiry*: zb. mater. II vseukr. nauk.-prakt. konf. (ss. 39-43). Vinnytsia. [in Ukrainian].

Istoriia universytetu [Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho] [The history of the university (The Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University)]. Retrieved from <https://vspu.edu.ua/index.php?p=history> [in Ukrainian].

Karoiava, T. R. (Comps.). (2012). *Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho (1912-2012): yuvileina knyha* [The Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (1912–2012): anniversary book]. Vinnytsia: Derzh. kartohraf. fabryka, 223 s. [in Ukrainian].

Komarnitskyi, O. (2023). Dokumenty F. P. 4 Derzharkhivu Khmelnytskoi oblasti pro osvittniu diialnist Kamianets-Podilskoho pedinstytutu u roky khrushchovskoi «vidlyhy» [Documents F.P. 4 of the State Archives of Khmelnytskyi Region on the education activities of Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institute during the years of Khrushchov “thaw”]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, (39), 58–68. [in Ukrainian].

Matushok, H. (2022a). Vinnytskyi pedinstytut u roky khrushchovskoi «vidlyhy»: zminy u strukturi, formuvannia vykladatskoho i studentskoho skladu [Vinnytsia Pedagogical Institute during the years of the Khrushchov “thaw”: changes in the structure, formation of teaching and student staff]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia: mater. XXXIV Vinnyts. vseukr. nauk. ist.-kraiezn. konf.* (ss. 184–191). Vinnytsia. [in Ukrainian].

Matushok, H. (2022b). Naukovo-doslidna robota vykladachiv pedahohichnykh zakladiv vyshchoi osvity URSR u roky khrushchovskoi «vidlyhy» (na prykladi Vinnytskoho i Kamianets-Podilskoho pedinstytutiv) [Research work of teachers of pedagogical institutions of higher education of the Ukrainian SSR during the years of the Khrushchov “thaw” (on the example of Vinnytsia and Kamianets-Podilskyi Pedagogical Institutes)]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, (38). Kamianets-Podilskyi, 167–177. [in Ukrainian].

Отримано: 01.06.2023

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.77–86

УДК 94(37-11):(726:27-523.48)

КОЛОМІЄЦЬ Олександра – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (emailsasha@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5998-4353>

Researcher ID AAD-8332-2022

KOLOMIETS Oleksandra – PhD-student of the Department of ancient and medieval history, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, City of Kyiv, Ukraine, 01033 (emailsasha@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Коломієць, О. (2023). Конструктивне рішення віконних рам та використання скла у середньо- та пізньовізантійській храмовій архітектурі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 77–86.

КОНСТРУКТИВНЕ РІШЕННЯ ВІКОННИХ РАМ ТА ВИКОРИСТАННЯ СКЛА У СЕРЕДНЬО- ТА ПІЗНЬОВІЗАНТІЙСЬКІЙ ХРАМОВІЙ АРХІТЕКТУРІ

Анотація. *Мета статті* – дослідити конструктивні рішення вікон, віконних рам, виробництво та застосування скла (в т.ч. вітражного скла) у храмових споруд середньо- та пізньовізантійського періодів на основі збережених, описаних у джерелах та віднайдених артефактів. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, компаративного аналізу, індукції та дедукції. Використано міждисциплінарну методологію – підходи глобальної історії, які спираються на дані, в першу чергу, отримані з археологічних, географічних та хімічних досліджень, а також компаративний метод та метод аналізу. **Наукова новизна** обумовлена необхідністю ґрунтовного вивчення всіх аспектів храмового зодчества Візантії, оскільки станом на сьогоднішній день існує велика потреба у реставрації/реконструкції пам'яток ромейської цивілізації як з точки зору розвитку туризму регіону, так і для збереження матеріальної культурної спадщини для нащадків. **Висновки.** Розвиток технології виробництва віконного скла активно впливав на його форму, розмір та якість. Відповідно, від цього залежав і ступінь природного освітлення у візантійському храмі. Форма вікон (як і їх розмір) відрізнялася за місцем розташування у різних частинах конкретного храму (стіни галерей, барабани куполів, апсиди, сходові баптисти etc.). Традиційними типами візан-

тійських вікон, які зустрічалися як у храмовій, так і у палацовій архітектурі, є арочні, круглі і напівкруглі (а також одиночні, подвійні і потрійні). Виходячи зі збережених віконних отворів можна зрозуміти, що скло робилося невеликого розміру. Для виробництва віконного скла використовувалися майстерні-ергастерії, де виготовлявся скляний посуд. Основна сировина для скловаріння – кремнезем, тобто пісок, і додаткові домішки – поташ або натрієва сода. Також могли додавати ванно, перетерті мушлі і окисі різних металів для забарвлення скла. У середньо- та пізньовізантійській період віконне скло є дуже рідкісною знахідкою. Найрозповсюдженішою формою віконного скла стала округла осулі, або «коронне скло». Типова конструкція візантійського вікна складалася з рами-решітки «транзенне» (гіпсової, мармурової, дерев'яної чи свинцевої) і вставлених у неї 2 чи 3 рядів парних невеликих, круглих, плоских скелець типу осулі. У візантійському зодстві використовувалося і звичайне кольорове, і вітражне скло.

Ключові слова: Візантія, скло, осулі, вікно, будівельні техніки.

CONSTRUCTIVE SOLUTION OF WINDOW FRAMES AND THE USE OF GLASS IN MIDDLE AND LATE BYZANTINE TEMPLE ARCHITECTURE

Abstract. *The purpose of the article is to investigate the constructive solutions of windows, window frames, production and use of glass (including stained glass) in temple buildings of the Middle and Late Byzantine periods on the basis of preserved, described in sources and found artifacts. The research methodology is based on the principles of historicism, comparative analysis, induction and deduction. An interdisciplinary methodology is used – approaches of global history, which are based on data, first of all, obtained from archaeological, geographical and chemical research, as well as a comparative method and a method of analysis. The scientific novelty is due to the need for a thorough study of all aspects of the temple architecture of Byzantium, since today there is a great need for the restoration/reconstruction of the monuments of Roman civilization, both from the point of view of the development of tourism in the region, and for the preservation of material cultural heritage for posterity. Conclusions.* The development of window glass production technology actively influenced its shape, size and quality. Accordingly, the direction and degree of natural lighting in the Byzantine temple depended on this. The shape of the windows (as well as their size) differed by location in different parts of a particular temple (gallery walls, dome drums, apses, stair towers, etc.). The traditional types of Byzantine windows, which were found in both temple and palace architecture, are arched, round and semi-round (as well as single, double and triple). Based on the preserved window openings, it can be understood that the glass was made of a small size. For the production of window glass, workshops-ergasterias were used, where glassware was made. The main raw material for glass making is silica, i.e. sand, and additional impurities are potash or sodium soda. They could also add lime, ground shells and oxides of various metals to colour the glass. In the Middle and Late Byzantine period, window glass is a very rare find. The most common form of window glass was rounded oculi, or "crown glass." The typical design of a Byzantine window consisted of a lattice frame "transene" (plaster, marble, wood or lead) and inserted into it 2 or 3 rows of paired small, round, flat glasses of the oculi type. Both ordinary coloured and stained glass were used in Byzantine architecture.

Key words: Byzantium, glass, oculi, window, construction techniques.

Постановка проблеми. Актуальність теми обумовлена тим, що багато пам'ятників візантійської архітектури зазнали руйнації та перебудови, їх вивчення ускладнюється. При цьому, за останні два десятиліття інтерес до

візантійської матеріальної спадщини виріс, що зумовлено, у свою чергу, розвитком туристичної галузі сучасної Туреччини. Для відродження «візитівок» ромейської імперії необхідне розуміння всіх тонкощів будівельного процесу: від виробництва матеріалів до застосування технік. Завдяки цьому фахівцям вдається реставрувати збережені та реконструювати втрачені пам'ятки візантійського зодчества.

Аналіз джерел та останні дослідження. У даному дослідженні велика роль відводиться археологічним джерелам – віднайденим і, рідше, збереженим *in situ* артефактам, оскільки писемні джерела, що містять відомості про конструктивні рішення вікон при спорудженні / при описі візантійських храмів, носять дуже обмежений характер, тому дослідникам необхідно буквально «по крихтах» збирати інформацію стосовно різних аспектів, пов'язаних з об'єктом дослідження. Так певні згадки можна знайти стосовно процесу виробництва скла у Візантії, професію складувів і розташування їх майстерень ергастеріїв. Мова йде про Хроніку Георгія Амартоли (IX ст.) і Книгу Єпарха (IX-X ст.). Меншим чином згадується галузь складування згадується у агіографіях (житіях святих) у контексті опису якоїсь події (наприклад, житіє св. Фотія містить згадку про пожежу у Константинополі, яка почалася з майстерні склодува, а житіє св. Міни – про те, що складуванням часто займалися іудеї).

Історіографія даної проблематики представлена дещо краще, оскільки ґрунтується головним чином на археологічному матеріалі. Так, професор історії архітектури А. ван Міллінгена склав досить детальний опис збережених і зруйнованих церков Константинополя у праці «Byzantine Churches in Constantinople: their history and architecture» (укр. «Візантійські храми у Константинополі: їх історія та архітектура» (1912). У післявоєнний час з'являються більш вузькопрофільні дослідження візантійської архітектури, що торкнулося й конструктивних рішень вікон, скла, використання сполій (вторинного будівельного матеріалу). У контексті цього необхідного згадати перш за все, монографію німецького візантолога Г. Франца «Transennä als Fensterverschluss, ihre Entwicklung von der frühchristlichen bis zur islamischen Zeit» (укр. «Віконна перегородка, її розвиток від ранньохристиянського до ісламського періоду») (1958). Капітальна праця 1970 р. французького дослідника Ж. Філіппа довгий час залишалася єдиним узагальнюючим доробком з історії візантійського складування «Le monde byzantin. L'histoire de la verrerie (V-eme – XVI-eme siecles)» (укр. «Візантійський світ. Історія скляного посуду (XV – XVI ст.)). Подібну спробу описати історію візантійського скла зробила радянська дослідниця Ю. Щапова у монографії «Візантійське скло. Нариси історії» (1988), а також дослідники Дж. Хендерсон та М. Манго у праці «Glass at Medieval Constantinople: Preliminary Scientific Evidence» (укр. «Скло у середньовічному Константинополі: попередні наукові припущення») (1995). Також слід відмітити, хоч і узагальнююче напрацювання з історії візантійського зодчества, але монументальне у плані зібрано-

го матеріалу – книга «Byzantine Architecture» (укр. «Візантійська архітектура») за 1976 р. видатного британського візантолога К. Манго. Окремі аспекти виробництва / застосування скла при будівельних роботах як наслідування киеворуським зодчеством візантійських традицій виокремлює радянський дослідник О. Комечем у 1987 р. у «Давньоруському зодчестві кінця X – початку XI ст.: Візантійський спадок та становлення самостійної традиції». Подібну інформацію, однак у розрізі наслідування Візантією римських будівельних технік, можна знайти у дослідженні французького археолога Ж.-П. Адама «Roman Building: Materials and Technique» (укр. «Римське будівництво: матеріали та технології» (1995). Ґрунтовним напрацюванням під час дослідження різних аспектів будівельного процесу у Візантії є монографія 1999 р. «Master Builders of Byzantium» (укр. «Будівельники Візантії») американського професора Р. Оустерхаута. З останніх досліджень можна відмітити статтю 2011 р. української дослідниці К. Сорочан «Про виробу зі скла як про предмет ремесла і торгівлі Візантії у IV-IX ст.».

Мета статті – дослідити конструктивні рішення вікон, віконних рам, виробництво та застосування скла (в т.ч. вітражного скла) у храмових спорудах середньо- та пізньовізантійського періодів на основі збережених, описаних у джерелах та віднайдених артефактів.

Виклад основного матеріалу. У візантійському храмі ступінь природного освітлення напряму залежав від розмірів вікон та якості скла. Велика кількість вікон, розташованих з різних сторін і на різних ярусах, дозволяла залити храм рівним природним світлом. Конструкція вікон у церковній архітектурі була традиційною впродовж століть. Такі ж вікна знала і палацова архітектура (Комеч, 1987, с. 176). Подібне можна спостерігати в храмі Богородиці (початок X ст.) у константинопольському монастирі Ліпса, де мармурові стовпчики та плити у конструктивному рішенні вікон наслідували столичну традицію ще з часів зведення Софійського собору (VI ст.).

Форма вікон (як і їх розмір) відрізнялася за місцем розташування у різних частинах конкретного храму (стіни галерей, барабани куполів, апсиди, сходові башти etc.). Так, на прикладі константинопольської церкви Мірелейон X ст., можна вирізнити арочні, круглі і напівкруглі (а також одиночні, подвійні і потрійні). Перший варіант – арочні вікна – спостерігається в рюках трансепту, де розташовуються потрійні аркади на колонках і які глукими парапетами унизу перетворюються у вікна; в аркадах центральна арка була більш ширшою і вищою за бічні (інший приклад розташування арочних вікон – у столичному храмі Кілісе Джамі кінця XI ст. у барабані куполу, де простір між ними заповнюють напівколонки з цегли-плінфи і потрійні арочні вікна у центральній апсиді) (Комеч, 1987, с. 176). Другий варіант – круглі вікна – розташовуються на другому ярусі кутових компартиментів галерей Мірелейона (Phillipe, 1970, р. 202). Третій – напівкруглі вікна – у даному випадку ще й ажурні, потрійні з мармуровими стовпчиками, заповнювали лю-

нети центральних закомар, а ззовні ці вікна розміщувалися у напівкруглих нішах (Phillipe, 1970, p. 204).

У середньо- та пізньовізантійський період віконне скло є дуже рідкісною знахідкою (Henderson, 1995, p. 355), що значно ускладнює дослідникам реконструкцію. Виходячи зі збережених віконних рам (ситуація аналогічна як і зі збереженим склом) можна зрозуміти, що скло робилося невеликого розміру. Вставлялося воно у дерев'яні, гіпсові, мармурові чи рідше, – свинцеві рами. Для виробництва віконного скла використовувалися майстерні з виготовлення скляного посуду.

Спеціалізована майстерня-ергастерій з виробництва скла включала гірник-піч (яку топили вугіллям) і тиглі (ємність для нагріву та плавлення різних матеріалів). Основна сировина для скловаріння – кремнезем, тобто пісок, і додаткові домішки – поташ (випарована у печі зола) або натрієва сода (у якості окису калію або натрію). Додатково могли домішувати вапно або перетерті мушлі (у якості окису кальцію). Для забарвлення скляної маси використовували різні барвники-окисі металів (наприклад, свинець, кобальт, марганець, мідь, срібло і навіть золото) і глушники (окиси сурьми, олова, закис міді та ін.) (Щапова, 1988, с. 15–23). Візантійське склоробство, яке більшою частиною наслідувало римську традицію (Adam, 1995, p. 111), поділялося на два етапи: «первинне виробництвом скла» передбачало перетворення піску та стабілізатора на необроблене скло; «вторинне виробництвом скла» – повторне нагрівання скла та формування з нього необхідного предмета. Відповідно, письмові джерела розрізняють дві професії, які працювали над виготовленням скла: скловарів та виробників скляної продукції (Книга Епарха, 1962, с. 197), і ймовірно, великої різниці між ними не було, оскільки гаряча скляна маса була вихідним результатом роботи, незалежно від кінцевого продукту – *oculi* для віконних рам, скляних посудин чи скляних браслетів.

Найрозповсюдженіша форма віконного скла – округла *oculi*, або «коронне скло» (Mango, 1976, p. 46); воно являло собою плаский диск, який мав сильне потовщення у центрі (скло у цьому місці, відповідно, було майже не прозорим) і тонші загнуті краї; виготовлялося таке скельце шляхом видування за допомогою паяльної трубки скляної порожньої кулі (т.зв. «корони»), яку потім повторно нагрівали і розплющували у плаский диск.

Два складувні горни, а також безліч скляних фрагментів було відкрито при археологічних розкопках у Коринфі (виробництво було засноване у XI ст. і проіснувало до середини XII ст.) (Davidson, 1940, p. 297; Джанполадян, 1967, с. 249). Інший приклад «скляних» знахідок – храм Е у Сардах, де було знайдено кольорове скло, віднесене до XIII ст., ймовірно, місцевого виготовлення (Ousterhout, 1999, p. 226). У візантійській столиці випадків знаходження віконного скла критично мало. Ґрунтуючись на письмових згадках, можна припустити, що складувні майстерні розташовувалися на вулиці Дикімвалос, недалеко від храму Халкопратії. Агіографія св. Міни (був константинопольським патріархом першої половини VI ст. і освятив Софійський Собор) роз-

повідіає про випадок, пов'язаний з майстром-склодувом: одного разу єврейський хлопчик причастився у християнському храмі, за що його батько, який працював склодувом, кинув дитину у горн; однак відбулося диво, бо хлопчика врятувала Богородиця (Ousterhout, 1999, р. 237). Сюжет про іудейсько-склодува може бути пов'язаний зі згадками склодувних майстерень біля Халкопратії (оскільки до V ст. на місці храму існувала єврейська синагога; до того ж згадувалося, що у районі Халкопратії, тобто «Мідного ринку» до V ст. проживали іудеї). Інше джерело – Житіє Фотіна згадує, що Константинополь постраждав від пожежі, яка розповсюдилася містом зі склодувної майстерні-ерастерія (Ousterhout, 1999, р. 239).

Віконні скельця круглої форми, починаючи з ранньохристиянського часу, розташовувалися у віконній решітці. Приклад такої мармурової решітки, квадратної форми з розмірами 75x79 см, було віднайдено у столичному монастирі Ліпса, у його Південному храмі (дагується XIII ст.) (Millingen, 1912, р. 356). Інша аналогічна знахідка – також у столичній церкві Поліевкта, яка дагується початком VI ст. Виходячи з подібності екземплярів, можна припустити, що решітка з Ліпса – сполія (тобто повторного використання), адже у середньо- та, тим паче, пізньовізантійський період, решітки вікон значно відрізняються. У столичній церкві Бородиці (X ст.) зберіглися потрійні вікна з мармуровими решітками і стовпчиками, а також розташованими над ними напівкруглими потрійними вікнами у торцях північного та південного рукавів трансепту (Комеч, 1987, с. 247). Саме таке конструктивне рішення дозволило наповнити храм яскравим освітленням і водночас, – зовсім витіснити стіни за рахунок того, що великі вікна займають майже всю поверхню стін.

Загалом типова конструкція візантійського вікна складалася з рами-решітки (гіпсової, мармурової, свинцевої чи дерев'яної), що позначається німецьким терміном «транзенне», – і вставлених у неї 2-х чи 3-х рядів парних невеликих, округлих, плоских скельць типу *oculi* (Franz, 1958, р. 65). Гіпсові рами могли вирізатися або відливатися: подібні знахідки середньовізантійської епохи існують у грецьких храмах (у центральній частині країни), і, зокрема, у церкві Осіос Лукас, де зберіглася *in situ* гіпсова відлита решітка, орнаментация якої узгоджується зі скульптурним декоруванням храму загалом.

Фрагменти гіпсових решіток з *oculi*, датовані періодом Палеологів (приблизно друга половина XIII – перша половина XV ст.), було відкрито у крипті під екзонартексом храму Паммакарістос. Подальше дослідження дозволило реконструювати вигляд віконної конструкції: так скельця діаметром у 20 см (потовщені у центрі і з загнутими краями) закріплювалися за допомогою вапняного розчину між двома частинами гіпсової рами (Franz, 1958, р. 76). Між двома парами круглих скельць розташовували ромбоподібні скельця, а з боку – трикутної форми.

Інший екземпляр скельць у гіпсових рамах було досліджено у вімі столичного монастиря Хора (і що принагідно зауважити, – рама закріплювалася залізними стержнями). Так на архівному фото 1860-х рр. можна побачи-

ти ще збережене вікно з двома рядами отворів для скелець (відсутніх) у куполі храму. Крім цього, у люнеті однієї з галерей існує намальоване вікно, яке зображує раму з єдиним скельцем (великого розміру і круглим за формою) і декількох фрагментів менших скелець (Ousterhout, 1999, p. 254).

Аналогічна гіпсова рама зі скляними скельцями (діаметр різний – від 6 до 16 см), датована початком XIV ст., обстежена *in situ* у храмі в Грачаниці (Косово) (Ousterhout, 1999, p. 261). *In situ* була знайдена й свинцева рама з 20-ми отворами для скелець у два ряди у куполі храму середини XIV ст. архангелів Михаїла та Гавриїла у Лесново (сучасна Болгарія); зберігається зараз у Національному музеї в Белграді (Сербія) (Ousterhout, 1999, p. 262). Крім цього, збереглися три гіпсові рами (між нартексом і наосом), з одним рядом скелець (згори рама прикрашена напівколом, з боків рами – трикутниками).

Принагідно згадати і київоруське зодчество, яке успадкувало і з часом трансформувало візантійський досвід храмового будівництва. Місцева архітектура використовувала дерев'яні віконні рами, переважно із сосни чи дубу. Форма рами наслідувала візантійську традицію. Яскравий приклад – решітка XI ст., знайдена *in situ* у Софійському соборі в Києві: вона складається з 3 рядів скелець *oculi* (кожне діаметром у 22 см), загальний розмір рами – 145х92 см (Комеч, 1987, с. 121). Вікно, яке не має пазів для рами, розташовується у південній галереї, у східній стіні; зберіглося воно завдяки тому, що було замуроване при реставрації храму ще за часів митрополита Петра Могили (перша половина XVII ст.).

У контексті даної розвідки принагідно згадати і про вітражне кольорове скло, яке асоціюється зазвичай із західною католицькою архітектурою, однак було поширено, хоча і в дуже обмеженій кількості, і у Візантії. Підтвердженням є знахідки у декількох константинопольських церквах – фрагменти (разом із свинцевими затискачами для скла) у храмах Пантократора і Хори. Скельця з віми церкви Пантократора хронологічно можуть бути віднесені до початку XII ст.; на відміну від західноєвропейського вітражного скла, місцеве візантійське вироблялося у вигляді деталей стандартної форми, а не окремими шматочками (Ousterhout, 1999, p. 284). На вітражах вікон апсид, ймовірно, було зображено рослинні і геометричні орнаменти, а також, ймовірно, людські фігури (враховуючи фрагмент із зображенням людського обличчя) (Phillipe, 1970, p. 229). У вімі храму Хора було знайдено вітражне кольорове скло XII ст., а також свинцеві зажими для нього Н-подібної форми і рештки гіпсової рами східного вікна XIV ст. у пареклесіоні. Крім безпосередніх знахідок кольорового скла, на наявність вітражів у храмі Пантократора натякає, як вважає дослідник К. Манго, і незвичайна форма вікон апсид (де ймовірно і розташовувалися вітражі). Так традиційно подвійні і потрійні вікна апсид є цілком цілісними композиціями в візантійських храмах; в бічних віконних прорізах форма завжди несиметрична і тому укуси не йдуть перпендикулярно до граней. Водночас, композиція не суперечить круглій формі апсид і розташування стовпчиків поєднується з радіальним напрямом. Однак, у згада-

ному храмі Пантократора укоси вікон і стовпчики є паралельними один одному і вісі споруди, тобто у спостерігача складається враження, що всі віконні прорізи ніби спеціально «розгорнуті» для максимальної видимості і освітленості вітражів з наосу і хорів.

Хімічний аналіз зразків скла з двох згаданих вище храмів підтвердив відмінність візантійського вітражного скла від західноєвропейського досить високим вмістом бору, що пояснюється застосуванням місцевого піску (Ousterhout, 1999, p. 287). Можна припустити, що виробництво візантійських вітражів вплинуло певним чином на західноєвропейське, враховуючи, що кольорове скло з храмів Пантократора та Хора і хронологічно датується раніше знахідок із західноєвропейських пам'яток, і є цілком зрілим у технічному та художньому виконанні (хоча дане судження і викликає гострі суперечки з європейськими медієвістами). При цьому, слід зауважити, що питання залишається відкритим, адже візантійські екземпляри вітражного розписного скла обмежуються виключно цими двома пам'ятниками; натомість просто кольорове скло застосовувалося у візантійських храмах не рідко (наприклад, столичні храми Михаїла і Кахріє Джамі XII ст.).

Висновки. Розвиток технології виробництва віконного скла активно впливав на його форму, розмір та якість. Відповідно, від цього залежав напрямку і ступінь природного освітлення у візантійському храмі. Форма вікон (як і їх розмір) відрізнялася за місцем розташування у різних частинах конкретного храму (стіни галерей, барабани куполів, апсиди, сходові башти etc.). Традиційними типами візантійських вікон, які зустрічалися як у храмовій, так і у палацовій архітектурі, є арочні, круглі і напівкруглі (а також одиночні, подвійні і потрійні). Виходячи зі збережених віконних отворів можна зрозуміти, що скло робилося невеликого розміру. Для виробництва віконного скла використовувалися майстерні-ергастерії, де виготовлявся скляний посуд (при цьому збережених візантійських вікон, як і складуваних горнів, дуже мало, особливо це стосується знахідок у Константинополі). Основна сировина для скловаріння – кремнезем, тобто пісок, і додаткові домішки – поташ або натрієва сода. Також могли додавати вапно, перетерті мушлі і окиси різних металів для забарвлення скла. У середньо- та пізньовізантійський період віконне скло є дуже рідкісною знахідкою. Найрозповсюдженішою формою віконного скла стала округла *oculi*, або «коронне скло»; воно являло собою плоский диск, який мав сильне потовщення у центрі (скло у цьому місці, відповідно, було майже не прозорим) і тонші загнуті краї; виготовлялося таке скельце шляхом видування за допомогою паяльної трубки скляної порожньої кулі (т.зв. «корони»), яку потім повторно нагрівали і розплющували у плоский диск. Типова конструкція візантійського вікна складалася з рами-решітки «транзенне» (гіпсової, мармурової, дерев'яної чи свинцевої) і вставлених у неї 2 чи 3 рядів парних невеликих, круглих, плоских скельць типу *oculi*. У візантійському зодчестві використовувалося і звичайне кольорове,

і вітражне скло. Щоправда, останнє обмежується лише двома знахідками у столичних храмах Пантократора і Хори, але при цьому візантійське вітражне скло є цілком зрілим у технічному та художньому виконанні. Подальше дослідження залишається перспективним.

Список використаних джерел і літератури:

- Византийская книга Эпарха.* (1962). Москва, 296 с.
- Джанполадян, Р. М.** (1967). Новые материалы по истории византийского стеклоделия. *Византийский временник* (Т.27), 248–257.
- Комеч, А. И.** (1987). *Древнерусское зодчество конца X – начала XI вв.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции.* Москва, 318 с.
- Щапova, Ю. Л.** (1988). *Византийское стекло. Очерки истории.* Москва, 288 с.
- Adam, J.-P.** (1995). *Roman Building: Materials and Technique.* Bloomington, 360 p.
- Davidson, G.** (1940). A Medieval Glass-Factory at Corinth. *American Journal of Archaeology* (Vol. 44, No. 3), 297–332.
- Franz, H.** (1958). Transennä als Fensterverschluss, ihre Entwicklung von der frühchristlichen bis zur islamischen Zeit. *Istanbul Mitteilungen*, (8), 65–81.
- Henderson, J. & Mango, M. M.** (1995). Glass at Medieval Constantinople: Preliminary Scientific Evidence. *Constantinople and Its Hinterland.* Altershot, 355–356.
- Mango, C.** (1976). *Byzantine Architecture.* NY, 215 p.
- Millingen, A. van.** (1912). *Byzantine Churches in Constantinople.* London, 477 p.
- Ousterhout, Robert.** (1999). *Master Builders of Byzantium.* Princeton University Press. New Jersey, 332 p.
- Philippe, J.** (1970). *Le monde byzantin. L'histoire de la verrerie (V-eme – XVI-eme siecles).* Bologna, 248 p.

References:

- Vizantiyskaya kniga Eparkha* [Byzantine book of Eparchus]. (1962). Moskva, 296 p. [in Russian].
- Dzhanpoladyan, R. M.** (1967). Novyye materialy po istorii vizantiyskogo steklodeliya [New materials on the history of Byzantine glassmaking]. *Vizantiyskiy Vremennik* (Vol. 27), 248–257 [in Russian].
- Komech, A. I.** (1987). *Drevnerusskoye zodchestvo kontsa X – nachala XI vv.: Vizantiyskoye naslediyе i stanovleniye samostoyatel'noy traditsii* [Old Russian architecture of the late 10th – early 11th centuries: Byzantine heritage and the formation of an independent tradition]. Moskva, 318 p. [in Russian].
- Schapova, Yu. L.** (1988). *Vizantiyskoye steklo. Ocherki istorii* [Byzantine glass. History essays]. Moskva, 288 p. [in Russian].
- Adam, J.-P.** (1995). *Roman Building: Materials and Technique.* Bloomington, 360 p. [in English].
- Davidson, G.** (1940). A Medieval Glass-Factory at Corinth. *American Journal of Archaeology* (Vol. 44, No. 3), 297–332. [in English].
- Franz, H.** (1958). Transennä als Fensterverschluss, ihre Entwicklung von der frühchristlichen bis zur islamischen Zeit. *Istanbul Mitteilungen*, (8), 65–81. [in German].
- Henderson, J. & Mango, M. M.** (1995). Glass at Medieval Constantinople: Preliminary Scientific Evidence. *Constantinople and Its Hinterland.* Altershot, 355–356. [in English].

Mango, C. (1976). *Byzantine Architecture*. NY, 215 p. [in English].

Millingen, A. van. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople*. London, 477 p. [in English].

Ousterhout, Robert. (1999). *Master Builders of Byzantium*. Princeton University Press. New Jersey, 332 p. [in English].

Philippe, J. (1970). *Le monde byzantin. L'histoire de la verrerie (V-eme – XVI-eme siecles)*. Bologna, 248 p. [in French].

Отримано: 06.05.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.86–99

УДК 305-055.2.342-8

МОТРУК Сюзанна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, індекс 76018, Україна (syzannacom327@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4135-6137>

Researcher ID IQS-3118-2023

МОТРУК Siuzanna – PhD-student of the Department of World History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, index 76018, Ukraine (syzannacom327@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Мотрук, С. (2023). Вплив Великої війни (1914-1918) на виборче право жінок у Великій Британії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 86–99.

ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ (1914-1918) НА ВИБОРЧЕ ПРАВО ЖІНОК У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Анотація. *Мета дослідження* полягає у тому, щоб дослідити, яким чином Перша світова війна вплинула на виборче право жінок у Великій Британії, проаналізувати, яке місце відводилось жінкам в політичній площині під час Великої війни. Порівняти вплив жінок «до» та «після» війни, які конкретні зміни відбулися. **Методологічна основа дослідження** базується на принципах об'єктивності та історизму. Під час дослідження використані порівняльний, аналітичний методи та метод гендерного моніторингу. **Наукова новизна** базується на залученні джерел та історіографії, що стосуються участі жінок у боротьбі за отримання виборчих прав у Великій Британії під час Великої війни. Також важливою є потреба доповнити сучасні українські дослідження щодо цієї проблематики. **Висновки.** На основі мемуарів, спогадів, періодики відображено еволюцію політичних прав жінок у Великобританії. Проаналізовано політичні завдання, які перед собою ставили британки. У статті визначено основні жіночі образи провідних діячок суффражизму (зокрема, Еммелін Панкхерст, Крістabelle Панкхерст, Ненсі Астор та

інших). Під час вивчення проблеми здійснено переклад оригінальних документів для того, щоб матеріал став доступним для українських істориків. Авторка дослідила участь жінок у політичній сфері та репрезентувала цей процес на сучасну площину. Розкрито методи боротьби жінок за виборчі права та представлені реакційні дії британського політикуму щодо жіноцтва. Виділяються та описуються характерні особливості суфражистського, жіночого руху під час Першої світової війни у Великій Британії. У статті проаналізовано різні концепції та підходи щодо надання британкам виборчого права. Узагальнюється практичний досвід жінок під час війни, розглядається процес емансипації. Авторка дає узагальнену характеристику щодо залучення жінок до політичного виміру. Ця проблематика мало вивчена в українській історичній науці та потребує подальших досліджень. Дискусійним продовжує залишатись питання про вплив Великої війни на процес емансипації. Такий погляд буде цікавим фахівцям в області гендерних студій. Дослідження жіночої історії – це одна з провідних та важливих проблем в європейських історичних дослідженнях, тому в перспективі при залученні європейського, міжнародного досвіду та вивчаючи практики західноєвропейських гендерних студій, такі дослідження будуть актуальними та поширеними і в Україні.

Ключові слова: жіноча історія, Велика війна, виборчі права, суфражизм, емансипація, Еммелін Панкхерст, Велика Британія.

THE IMPACT OF THE GREAT WAR (1914-1918) ON WOMEN'S SUFFRAGE IN GREAT BRITAIN

Abstract. *The purpose of the article is to investigate how the First World War affected women's suffrage in Great Britain, to analyze what place was given to women in the political plane during the Great War. Compare the influence of women "before" and "after" the war, what specific changes took place. The methodological basis of the research is based on the principles of objectivity and historicism. During the research, comparative, analytical methods and the method of gender monitoring have been used during the research. The scientific novelty is based on the involvement of sources and historiography related to the participation of women in the struggle for obtaining voting rights in Great Britain during the Great War, the need to supplement modern Ukrainian research on this issue, to expand the knowledge base, is also important. Conclusions.* This issue is revealed with the help of documentary materials (memoirs, periodicals). On the example of specific female images of leading figures (in particular, Emmeline Pankhurst, Christabel Pankhurst, Nancy Astor and others), the features of the suffragist movement, which operated in Great Britain before the beginning of the Great War and during it, are analyzed. The research used materials from newspaper periodicals from the time of the First World War, the original documents were translated in order to make the research accessible to Ukrainian historical science. The author investigated the participation of women in the political sphere and represented this process on a modern level. The methods of women's struggle for suffrage are revealed and the reactionary actions of British politics towards feminism are presented.

The article analyzes the «Act on People's Representation» issued in 1918, which granted women limited voting rights. The purpose of the article is to explore how the First World War affected women's suffrage in Great Britain. British women were the first to rise in the fight for suffrage among European women. Their activism inspired other women to struggle as they sought to change their situation. The study of women's history is one of the leading and important problems in European historical studies, therefore, in the future, with the involvement of European and international experience and studying the practices of Western European gender studies,

which studies will be relevant and widespread in Ukraine as well. Ensuring equality in Ukraine is an urgent problem that needs to be solved. Therefore, the progressive experience of British women in the struggle for voting rights can be very useful.

Key words: *women's history, Great War, suffrage, emancipation, Emmeline Pankhurst, Great Britain.*

Постановка проблеми. Забезпечення рівноправ'я в Україні є нагальною проблемою, яка потребує вирішення, тому прогресивний досвід британок у боротьбі за виборчі права може бути дуже корисним.

Британки були першими, хто піднявся в боротьбі за виборчі права серед жінок Європи. Їхня діяльність надихнула інших жінок до боротьби, оскільки вони прагнули змінити своє становище. Жінки зрозуміли, що їхні ролі можуть бути розширеними і виходити за межі «матір» та «дружина». Після завершення Першої світової війни жінки починають вільно виходити на публіку без супроводу чоловіків, отримують виборчі права (хоч і обмежені), беруть участь не тільки в приватному, але й в публічному житті.

Вражаючий досвід британок стає важливим чинником, який формує прагнення в жінок Європи до боротьби за свої виборчі права. Жінки починають виконувати ті ролі в суспільстві, які раніше для них були недоступними. Звісно, Велика війна була не єдиним фактором, який змінив життя британок, ці зміни були поступовими, вони тривали століттями. Важливу роль займав також суфражистський рух, саме Велика Британія стала батьківщиною цього руху.

Аналіз джерел та останні дослідження. Модель «жінки вікторіанської доби» відійшла в минуле. До жінок почали ставитись як до рівних, із їхньою думкою почали рахуватись, їхній голос став важливим.

Серед історичних досліджень слід виділити праці та статті британської вченої Л. Абрамс, яка досліджує місце жінки в приватному та публічному житті, взаємовідносини з політичними силами та участь у Першій світовій війні (Абрамс, 2011, с. 362).

Дослідниця Л. Абрамс описує вплив Великої війни на становище британок: «Першу світову війну слід розглядати, як час, коли цінності попереднього століття знов набирали сили, але жінки вже дивились у майбутнє, в якому збирались відіграти значну роль у національній політиці та економічному житті своїх країн» (Абрамс, 2011, с. 362).

Серед дослідників, які займались даною проблематикою важливе місце займаються праці П. Бартлі та С. Холтон. На їхню думку, праця жінок під час Першої світової війни дала поштовх для надання права голосу для жінок, однак вирішальне місце в цій події відводиться саме суфражистській компанії, яка розпочалась ще напередодні війни (Bartley, 2002, р. 207-208), (Holton, 2003, р. 130).

На думку П. Бартлі, Перша світова війна була не єдиним чинником, який сприяв тому, що британки отримали виборче право. Авторка акцен-

тує увагу на тому, що виборче право було надано жінкам старшим 30 років. Молодшим жінкам, які працювали на війну у голосуванні фактично було відмовлено. По-перше, перед політичними діями постала потреба у реформуванні виборчого права. По-друге, відбулись зміни в парламенті. У грудні 1916 р. на посаді прем'єр-міністра Ллойд Джордж змінив Г. Асквіга. По-третє, члени парламенту увідомили, що реформа неминуча, тож участь жінок під час війни стала причиною для її проведення. По-четверте, у травні 1915 р. ліберальний уряд став коаліційним. Велика Британія вважалась колицкою демократії, тому надання жінкам виборчого права впливало на імідж країни у світі (Bartley, 2002, p. 207–208).

Дослідниця С. Холтон наводить подібну думку. Авторка пише про те, що зміна уряду і прихід до влади лібералів поживав процес надання виборчого права жінкам. Також авторка стверджує, що війна частково відтермінувала цей процес. Важлива роль відводилась демократичним суфражисткам, які мали сильні позиції на початку Першої світової війни (Holton, 2003, p. 130). Далеко не всі питання були вирішені, оскільки, суттєвих змін у політичному, соціальному та економічному становищі жінок не відбулось. Після завершення Першої світової війни жінки повинні були звільнити робочі місця на користь чоловіків та повернулись до своїх звичних ролей дружини та матері, які вони виконували до війни. Звісно, еволюційний процес зміни становища жінок був розпочатий, але суспільні норми та стереотипи продовжували існувати і з ними потрібно було боротись. Зокрема, багато заміжніх жінок втратили робочі місця, оскільки за мірками тодішнього соціуму вони були забезпеченими (це означало, що сім'ю повинен забезпечувати чоловік). У кращому становищі були вдови та жінки, які самі виховували дітей, бо вони мали певні пільги, тому за ними залишались робочі місця.

Важливим елементом у наданні жінкам виборчих прав став той факт, що виборче право залишалось обмеженим, воно надавалось не всім жінкам. Існували певні умови, за якими виборче право надавалось тільки тим жінкам, які досягли 30-річного віку та володіли майном. Тобто це доводить той факт, що можливість політичного впливу отримали тільки заможні жінки. Звичайні британки, які проживали у сільській місцевості не мали цих виборчих прав, тому їхнє становище із закінченням війни сильно не змінилось. Як до війни, так і після неї вони продовжували виконувати ті самі гендерні ролі, які були на них накладені зовнішнім середовищем.

Іншу концептуальну ідею запропонували – К. Ровер та А. Марвік. На їхній погляд, саме Перша світова війна дала поштовх до процесу емансипації жінок (Marwick, 1974, p. 258), (Rover, 1967, p. 205–206).

К. Ровер акцентує увагу на тому, що внесок жінок під час Великої війни було помічено та оцінено. Громадська думка стала прихильною до жінок. Суспільство стало більш рівним, зменшився акцент на соціальному поділі після війни. Війна підкреслила участь жінки в повсякденному житті нації. Суспільний образ жінки змінився та покращився. Жінки відіграли важливу

роль у військових зусиллях, тому було б надзвичайно соромно не надати їм виборче право (Rover, 1967, p. 205–206).

Відомий дослідник А. Марвік підтримує та доповнює цю позицію. Автор зазначає, що участь жінок у військових діях принесла значні соціальні, економічні та політичні здобутки. Жінки відчують посилене відчуття власних можливостей, старі аргументи щодо місця жінки в суспільстві починають змінюватись. Жінки відіграли важливу роль у національних зусиллях і отримали доступ до участі в політичному житті своєї країни. Вони отримали не тільки політичні права, але й економічну незалежність та нову соціальну свободу (Marvik, 1974, p. 258).

На мою думку, аналізуючи висунуті дослідниками та дослідницями концепції досить важливо підкреслити саме позиції С. Холтон та П. Бартлі, де дослідниці акцентують увагу на тому, що саме зміна уряду та прихід до влади лібералів сприяв тому, що британки отримали виборче право. Оскільки попередній консервативний уряд, а зокрема прем'єр-міністр Г. Асквіт виступав проти надання жінкам виборчого права. Після прийняття «Акту про державне представництво» у 1918 р. колишній прем'єр-міністр Г. Асквіт обурювався через обрання жінок до парламенту.

Збереглась промова Г. Асквіта за 1915 р, де наприкінці своєї промови він згадує про героїзм жінок на прикладі Едіт Кевелл (британської медсестри розстріляної німцями). Діяч заявляє: «Цей рік у нашій історії дозволив нам повірити в мужність нашого народу. Ми не можемо забути нетлінну історію про останні години життя Едіт Кевелл, яка зіткнулася з гіршим випробуванням, ніж поле бою. Вона навчила нас найвищому уроку мужності. Так, у Сполученому Королівстві та в усіх домініонах Корони є тисячі таких жінок, але рік тому ми цього не знали. Ми маємо великі традиції, але нація не може існувати лише на традиціях» (Asquith, 1915, p. 47–48).

Серед сучасних українських дослідників цією проблематикою займалась Наталія Залеток, яка є авторкою монографії «Жінки в суспільному та політичному житті Великої Британії (друга половина XIX – 1939 р.)». Позиція дослідниці полягає у тому, що на прийняття виборчого права для жінок вплинув комплекс взаємопов'язаних між собою чинників. Значна заслуга в цьому питанні належала активісткам суфражистських кампаній 1860-1914 рр., які озвучили та забезпечили обговорення не лише цієї, а багатьох проблем, з якими мали справу британські жінки. Війна також стала важливим фактором. По-перше, виникла необхідність внеслення змін до виборчого законодавства. По-друге, наявність спільного ворога частково об'єднала суфражисток обох течій та політичну владу. По-третє, і влада, і суспільство було виснажене веденням війни, і навряд чи хотіли продовження суфражистської кампанії. По-четверте, війна змінила образ жінки у суспільстві, було розкрито нові її іпостасі, не обмежені виключно домашніми клопотами. До того ж владі потрібно було «задекларувати» жіночий внесок у війну. Щоправда, нове виборче законодавство позбавило права голосу більшість тих британок, що

брали найактивнішу участь в допомозі країні під час війни, оскільки вони не могли подолати віковий ценз (Залеток, 2017, с. 181).

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити та проаналізувати, яким чином Перша світова війна вплинула на виборче право жінок у Великій Британії, яке місце відводилось жінкам в політичній площині під час Великої війни.

Виклад основного матеріалу. Дослідження жіночої історії є досить прогресивним та актуальним у західноєвропейських історичних студіях. Процес боротьби жінок за виборчі права проходив кілька етапів і зіштовхувався із значними труднощами. Великий об'єм інформації можна використати із Лондонської школи економіки та політичних наук, яка посідає друге місце серед навчальних закладів Великобританії. У її бібліотеці (Digital Library) знаходиться важливі матеріали щодо цієї проблематики, частина із них оцифрована. Зокрема, відомі періодичні видання: *The Vote* (тут розміщуються матеріали пов'язані із суфражистською компанією, участю жінок у війні та великий пласт матеріалу пов'язаний із наданням жінкам обмежених виборчих прав у 1918 р). Також доступні матеріали листування учасниць Національної спілки жіночих товариств виборчого права до 1914 р. Збереглися брошури та памфлети про виборче право для жінок.

На початок Великої війни в суфражистському русі існувало дві течії. Перша – поміркована, її представляв Національний союз жіночих суфражистських товариств. І радикальна (войовнича), яку представляв Жіночий соціально-політичний союз. Н. Залеток наводить свою концепцію відповідно до якої відбувся поділ на ліберальних та демократичних суфражисток (Залеток, 2017, с. 151).

Проаналізувала діяльність жінок робітничого класу та їхню боротьбу за виборчі права в своїх мемуарах Хана Мітчелл (1871-1956) – відома британська суфражистка та соціалістка. Вона брала участь в боротьбі жінок за виборчі права і була учасницею Жіночого соціально-політичного союзу Е. Панкхерст. Під час Великої війни Х. Мітчелл була пацифісткою та після її завершення – обрана до Міської ради в Манчестері, де працювала суддею. Вона пише про те, що поряд із активною діяльністю жінки-робітниці також виконували неоплачувану домашню роботу. Ціна за боротьбу була надто висока, однак частина із них була готова ризикнути, незважаючи на арешт чи голодування. Суфражистки піклувались про дітей, а тривале ув'язнення могло призвести до втрати роботи чи майна (Mitchell, 1968, p. 2).

У ході військових подій лідерка Федерації суфражеток Східного Лондона Сильвія Панкхерст видала працю під назвою «Домашній фронт», де вона описала роботу жінок на авіаційних підприємствах. Вона згадувала: «У липні 1916 р. до мене звернулися жінки, що працювали на авіаційних підприємствах у Лондоні. Вони покривали крила літаків маскувальною фарбою за 15 шилінгів у неділю, працюючи з восьмої ранку до о пів на сьому вечора.

Їх часто просили працювати і до 8 вечора, а платили за цю зверхню працю, як за щоденну...» (Комаров, 2004, с. 59).

Вона зазначала, що жінки-робітниці були найслабшою ланкою, їхнє життя було надто важливим, а освіта надто мізерною, щоб вести боротьбу. Коли почалась Велика війна фабрики Східного Лондона закрились, ціни на продукцію зросли і багато сімей опинились на межі голоду. Суфражистки почали відкривати серію волонтерських їдалень, відкрили фабрику іграшок, де робітниці отримували прожитковий мінімум, а також відкривали садочки для дітей. Історії жінок-робітниць залишаються досі невідомими, в той час, як історії жінок із вищим соціальним статусом набули більшої популярності. Організація С. Панкхерст підтримувала зв'язок із Лейбористською партією (Залеток, с. 152).

С. Панкхерст згадувала: «Мене оточували маси бідних жінок, які взяли військову роботу, солдатський одяг і спорядження, боеприпаси, будь-що, як єдиний засіб утримати себе та своїх від голодної смерті. Вони неминуче переходили на військову роботу, оскільки мирна робота зазнала невдачі» (Pankhurst, p. 205).

Активним серед жінок був пацифістський рух, але пацифістська позиція вважалась британським урядом зрадницькою, оскільки пацифістки критикували війну та виступали проти неї. Сильвія Панкхерст також вважалась пацифісткою, на відміну від своєї матері Еммелін та сестри Крістабель.

Історик П. Бартлі доводить зміну та еволюцію поглядів Еммелін Панкхерст – провідної діячки та лідерки суфражистського руху. Авторка дослідила її діяльність та опублікувала монографію, де розкрила біографічні матеріали із життя відомої політичної діячки.

Е. Панкхерст вважалась іконою суфражизму у Великій Британії, її промови надихали жінок із різним соціальним статусом до боротьби. Саме вона говорила про сестринство та взаємодопомогу серед жінок, згуртувала сотні та вплинула на світогляд жінок у цілому світі (Bartley, 2002, p. 207).

Проблема жіночої емансипації була тісно пов'язана з подіями, які відбулись на фронті (1914-1918 рр.). З одного боку жінки отримали доступ до діяльності, яка раніше їм була недоступною. Однак з іншого боку таке явище було тимчасовим та викликало кризову ситуацію після завершення Великої війни.

Під час Першої світової війни британки були офіційно позбавлені права участі у військових діях на фронті, але частина жінок була долучена до різних допоміжних організацій впродовж війни (Залеток, 2017, с. 155).

У роки війни виникла потреба у реформуванні виборчого права. У 1916-1917 рр. було розроблено ряд реформ, однак у 1918 р. було остаточно прийнято у вигляді «Акту про народне представництво», за яким жінкам було надано обмежене право голосу.

Напередодні війни відбувалось протистояння між новими та старими організаціями, заходи суфражисток були досить реакційними. У березні 1914 р. була здійснена спроба суфражисток пробитись у палац до короля,

але охорона вжила надзвичайних заходів. Влада досить жорстоко реагувала на дії суфражисток, багато діячок суфражистського руху було заарештовано (Harrison, 2012, p. 274).

Напередодні початку Великої війни між 1913-1914 рр. відома діячка суфражистського руху Крістебель Панкхерст (дочка Емелін Панкхерст) жила в Парижі, щоб уникнути ув'язнення, оскільки в Англії діяв «Закон про kota і мишу», який був прийнятий у 1913 р.

Він передбачав тимчасове звільнення жінок з ув'язнення через поганий стан здоров'я, достроково звільнялись ті жінки, яким через постійне голодування загрожувала смерть. Їх відправляли на лікування, після одужання вони повертались назад до в'язниці, де процес повторювався.

У 1914 р. Крістабель Панкхерст повернулася до Англії, де її заарештували. У в'язниці вона оголосила голодування, оскільки це був один із методів протистояння та боротьби, який застосовували суфражистки, в тому числі і в Англії. Коли розпочались військові події на фронті, Крістабель було випущено із в'язниці. Вона подорожувала країною, виголошувала патріотичні промови та роздавала біле пір'я чоловікам без військової уніформи. Таким чином, вона заохочувала чоловіків вступати до армії. Міс Крістабель Панкхерст в своїх промовах присоромлювала тих чоловіків, які залишались вдома та не йшли на захист своєї держави.

Найбільші суфражистські організації очолювані М. Фосетт та Е. Панкхерст в перші кілька днів вступу Великої Британії у війну (4 серпня 1914 р.) чітко демонстрували свою антивоєнну позицію. В межах одного тижня вони змінили свою позицію на протилежну і доєналися до загальнодержавної пропаганди, спрямованої на підтримку Британії у війні. Пацифістський напрям надалі послідовно був представлений лише Жіночою лігою свободи, Федерацією суфражисток Східного Лондона та Об'єднаними суфражистками.

У демонстрації на підтримку нейтралітету у війні взяла участь лідерка суфражистського руху та президентка національної спілки жіночих товариств суфражисток Міллісет Фосетт. Цю акцію провели Жіноча лейбористська ліга та Жіноча кооперативна гільдія. Під час демонстрації відбулась сутичка між суфражистками та полісменами. Суфражистки бились ціпками, горщиками з квітами (Коваль, 2020, с. 93).

7 серпня 1914 р. М. Фосетт виголосила промову, де заявила: «Наша велика організація створена за останні роки з метою досягнення виборчого права для жінок, може бути використана у допомозі нашій країні протягом усього напруження і смутку» (Fawcett, 1920, p. 88).

У 1915-1916 рр. відбулись прикордонні вибори, які проводились за загальним виборчим правом для дорослих відповідно до Закону про валлійську церкву.

У травні 1917 р. на розгляд парламенту було внесено білль про виборчу реформу. Більшість членів парламенту визнали необхідність надання виборчого права жінкам.

У червні 1917 р. був прийнятий Палатою громад Закон про представництво народу та Палатою лордів у лютому 1918 р., згідно якого всі жінки віком від 30-ти років отримали повне виборче право, але за умови, що вони володіють майном. Зокрема К. Панкхерст в своїй промові наводить аргументи на користь участі жінок в політичній сфері, зокрема вона зазначає: «Войовничі суффражистки, які створили Жіночий суспільно-політичний союз, намагаються виграти парламентські вибори для жінок цієї країни. Вони стверджують, що ті жінки, які сплачують податки та мають ті самі кваліфікації, що й чоловіки-виборці, повинні бути внесені до парламентського реєстру. Були проведені збори та підписані петиції на користь голосування жінок, але результат був невдалим. Причина цієї невдачі полягає в тому, що жінки не змогли чинити тиск на уряд, а уряд діє лише у відповідь на тиск. Нинішній ліберальний уряд стверджує, що вірить у демократію, але вони відмовляються виконувати свої принципи щодо жінок. Об'єднаний і рішучий жіночий рух має спонукати їх до справедливості, ми надто довго чекали політичної справедливості; ми відмовляємось більше чекати» (Christabel Pankhurst Speech, 1908).

До політичної діяльності долучились переважна більшість діячок суффражистського руху, таким яскравим прикладом є промова Крістabelle Панкхерст. Суффражистки присвятили своє життя боротьбі за виборчі права, тому можливість увійти до політичного життя була для них дуже важливою.

Першою жінкою, яка отримала місце у парламенті стала представниця від Консервативної партії Ненсі Астор.

Під час свого виступу леді Астор заявила: «Жінки отримали право голосу і ми маємо на меті використовувати його з мудрістю, на благо суспільства в цілому, а не в інтересах якоїсь окремої його частини» (Astor, 1920, p. 1623).

Вона заявляла: «Я не хочу, щоб ви дивились на жінку-парламентаря, як на фанатика чи божевільну. Я лише намагаюсь говорити від імені сотень жінок та дітей, які не мають змоги цього зробити самостійно» (Women in the House of Commons, 2010, p. 4).

Діячка суффражистського руху Міллісет Фосетт пише про вплив Великої війни на становище жінок: війна революціонізувала промислову позицію жінок, звільнила їх від кріпацтва, в якому вони донедавна перебували (Fawcett, 1920, p. 106).

«Якими б доброзичливими не були чоловіки у своїх намірах, вони не можуть знати, чого хочуть жінки і що відповідає життєвим потребам жінок, так само добре, як жінки знають ці речі самі» (Fawcett, 1920, p. 106).

М. Фосетт вірила, що ненасильницька кампанія призведе до конституційних змін. Через петиції та лобіювання депутатів вона хотіла довести, що жінки є досить відповідальними, щоб брати участь в політиці. У подальшому в поміркованій позиції М. Фосетт більшість суффражисток були розчаровані, оскільки вони підтримували більш радикальні погляди Е. Панкхерст, яка стверджувала, що виборювати право для жінок потрібно «не словом, а ділом». Щоб привернути увагу громадськості жінки швидше обирали в'язницю, ніж

штраф. Більшість жінок із організації Фосетт пішли у відставку, коли вона наклала вето на їхню участь на конгресі в Гаазі в 1915 р.

Висновки. Виходячи із попередніх стратегій досліджень європейських та українських авторів та авторок можна підсумувати, що Велика війна мала визначальний вплив на жіноче питання у Великій Британії. Аргументуючи та акцентуючи свою увагу на жіночому досвіді, практиках, ідеях та цінностях, можна стверджувати, що стереотипи щодо жінок почали змінюватись. Чільне місце в цьому оновленому процесі відводилось наданню жінкам виборчого права.

Теоретично-методологічна база дослідження впроваджує в історичну науку нові підходи щодо вивчення жіночої історії. Визначивши механізми гендерної нерівності Перша світова війна була поштовхом до впровадження соціальних змін. У період Великої війни суфражистська кампанія була призупинена, було прийнято рішення боротись проти спільного зовнішнього ворога – Німеччини. Незважаючи на часткове згортання діяльності суфражистських організацій, участь британок у Першій світовій війні мала колосальний вплив на місце та роль жінки в тодішньому суспільстві. Під час Великої війни британки брали участь в подіях на фронті, допомагали пораненим солдатам, волонтерили та навіть деякі із них воювали в армії. Перемога Великої Британії над ворогом була б неможливою без допомоги жінок. Звісно, здобутки жінок під час Великої війни не могли залишитись забутими, їхня участь у військових подіях допомогла частково достукатись до британського уряду. Зважаючи на всі фактори жінки все-таки отримала те, за що вони боролись довгий період часу – виборче право. Саме тому у 1918 р. було прийнято рішення про надання жінкам обмеженого виборчого права завдяки «Акту про державне представництво».

Війна дала поштовх до емансипації британських жінок, але важливу роль в наданні виборчого права відіграла суфражистська кампанія, яка почалась ще напередодні війни. Велика війна стала важливим каталізатором, який пришвидшив надання виборчого права та частково вплинув на участь жінок в політичному житті. Виходячи із минулих досліджень та переносячи на сучасну площину аналіз жіночого руху за виборче право у Великій Британії слід наголосити на тому, що дослідники та дослідниці переоцінили цінності місця жінок у світовій політиці та внесли корективи щодо андроцентричного вектору в історичній науці. Тема актуальна і в перспективі потребує подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел і літератури:

- Абрамс, Л. (2011). *Формирование европейской женщины новой эпохи 1789-1918*. Москва, 408 с.
- Гобсбаум, Е. (2001). *Вік екстремізму: Коротка історія XX віку, 1914-1991*. Київ: Альтернативи, 543 с.
- Гобсбаум, Е. (2003). *Нова жінка. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*. Львів: Класика, 95 с.

Залеток, Н. (2015). Висвітлення проблеми надання жінкам виборчих прав у засобах масової інформації Великої Британії (1905-1913 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження»,* (1). Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 85–95.

Залеток, Н. (2017). *Жінки в суспільному і політичному житті Великої Британії (друга половина XIX ст. – 1939 р.).* Київ: ПФ «Фоліант», 300 с.

Залеток, Н. (2012). Суфражистська кампанія у Великій Британії 1918-1928 рр. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр.,* (67). Київ, 148–154.

Залеток, Н. & Черевко, О. (2015). Суфражистська кампанія у Великій Британії 1918-1928 рр: історіографія проблеми. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки,* (24), 355–373.

Історія епохи очима людини... Україна та Європа у 1900-1939 роках: навч. посібн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмоловський та ін. (2004). Київ: Генеза, 266 с.

Кісь, О. (2012). Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністичної методології. *Укр. іст. журн.,* 2, 165.

Коваль, О. & Коваль, Г. (2020). *Становлення на розвиток руху суфражисток.* Миколаїв, 132 с.

Asquith, H. (1915). *How Do We Stand To-day? A Speech Delivered by the Right Hon. H. H. Asquith, Prime Minister, in The House Of Commons, on The 2nd November, 1915.* London: T. Fisher Unwin, Ltd, 48 p.

Astor, N. (1920). *Extract of Lady Astor's Maiden Speech in the House of Commons (24 February 1920). Parliamentary Debates (10 Feb 1920 to 27 Feb 1920).* (Vol. 125), 1623–1631.

Bartley, P. (2002). *Emmeline Pankhurst.* Routledge, 284 p.

Bartley, P. (2007). *Votes for Women 1860–1928.* London: Hodder Education, 186 p.

Burnette, J. (2008). *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain.* Cambridge: Cambridge University Press, 377 p.

Bush, J. (2007). *Women Against the Vote. Female Anti-Suffragism in Britain.* New York: Oxford University Press, 340 p.

Christabel Pankhurst Speech. (1908). Mode of access. URL: <https://www.bl.uk/learning/timeline/item126861.html> (дата звернення: 06.05.2023).

Council meeting of the United Suffragists. (1916). *Votes for women,* 26 Jan, 337.

Crawford, E. (2003). *The Women's Suffrage Movement: A Reference Guide 1866-1928.* London and New York: Routledge, 800 p.

Davidson, C.A. (1982). *Woman's Work Is Never Done. A History of Housework in the British Isles 1650-1950.* London: Chatto & Windus, 256 p.

Evans, E. (2015). *The Politics of Third Wave Feminisms: Neoliberalism, Intersectionality, and the State in Britain and the US.* London: Palgrave Macmillan, 237 p.

Fawcett, M. G. (1920). *The Women's Victory and After: Personal reminiscences, 1911-1918.* London: Sidgwick & Jackson, Ltd., 176 p.

Fawcett, M. G. (1925). *What I Remember.* New York: G. P. Putnam's sons, 271 p.

Franchise And Electoral Reform. *Mr. Speaker's Services (28 March 1917).* Hansard, the Official Report of debates in Parliament. 1917 (Vol. 92.Cols), 462–524.

Fraser, H. (1918). *The Representation of the people act, 1918: with explanatory notes.* London: Sweet and Maxwell, 828 p.

Klein, V. (1949). *The Emancipation of Women: Its Motives and Achievements. Ideas and Beliefs of the Victorians: An Historic Revaluation of the Victorian Age.* London: Sylvan Press, 261–267.

- Harrison, B.** (2012). *Separate Spheres: The Opposition to Women's Suffrage in Britain*. London and New York: Routledge, 274 p.
- Harrison, B.** (1987). *Two Models of Feminist Leadership – Millicent Fawcett and Emmeline Pankhurst in Prudent Revolutionaries – Portraits of British Feminists between the wars*. Clarendon Press. Oxford.
- Holton, S. S.** (2003). *Feminism and Democracy: Women's Suffrage and Reform Politics in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press, 220 p.
- Hume, L.** (1982). *The National Union of Women's Suffrage Societies, 1897-1914*. New York: Garland, 253 p.
- Marwick, A.** (1968). *Britain in the Century of Total War: war, peace, and social change, 1900-1967*. London: Little Brown, 305 p.
- Marwick, A.** (1974). *War and Social Change in the Twentieth Century*. Macmillan, 258 p.
- Mitchell, H.** (1968). *The hard way up: the autobiography of Hannah Mitchell, suffragette and rebel*. London: Faber, 260 p.
- Pankhurst, E.** (1970). *My Own Story*. New York: Source Book Press, 364 p.
- Pugh, M.** (2000). *The March of the Women: A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866 -1914*. Oxford University Press, 303 p.
- Pugh, M.** (1992). *Women and the Women's Movement in Britain*. London: Macmillan, 400 p.
- Purvis, J.** (2002.) *Emmeline Pankhurst. A Biography*. London, 268–312.
- Purvis, J.** (2008). *Women's History: Britain, 1850-1945: An Introduction*. London and New York: Routledge, 352 p.
- Resolutions adopted.** *International congress of women*. The Hague (April 28th to May 1st 1915). Amsterdam: N.V. «Concordia», 15 p.
- Roberts, E.** (1988). *Women's Work, 1840-1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 79 p.
- Rosen, A.** (2013). *Rise Up, Women!: The Militant Campaign of the Women's Social and Political Union, 1903-1914*. London and New York: Routledge, 344 p.
- Rover, C.** (1967). *Women's Suffrage and Party Politics in Britain 1866-1914*. London: Routledge & K.Paul, 240 p.
- Rubinstein, D.** (1992). *A Different World for Women – the life of Millicent Garrett Fawcett*. Harvester Wheatsheaf, 220 p.
- Strachey, R.** (1931). *Millicent Garrett Fawcett*. London, 108 p.
- Wolfe, H.** (1923). *Labour supply and regulation*. London: Oxford University Press, 422 p.
- Women in the House of Commons.** London: *House of Commons Information Office*, 12 p.

References:

- Abrams, L.** (2011). *Formirovanie evropeiskoi zhenshchiny novoi epokhi 1789-1918* [Formation of the European woman of the new era 1789-1918]. Moskva, 408 s. [in Russian].
- Hobsbaum, E.** (2001). *Vik ekstremizmu : Korotka istoriia XX viku, 1914-1991* [The Age of Extremism: A Brief History of the 20th Century, 1914-1991.] Kyiv: Alternatives, 543 s. [in Ukrainian].
- Hobsbaum, E.** (2003). *Nova zhinka. Gendernyi pidkhd: istoriia, kultura, suspilstvo* [New woman. Gender approach: history, culture, society]. Lviv: Klasyka, 95. [in Ukrainian].
- Zalietok, N.** (2015). *Vysvitleniia problemy nadannia zhinkam vyborchychk prav u zasobakh masovoi informatsii Velykoi Brytanii (1905-1913 rr.)* [Coverage of the issue of women's suffrage in the mass media of Great Britain (1905-1913)]. *Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»*. «Gender Studies» series, (1). Ostrog: Publishing House of the National University «Ostroz Academy», 85–95. [in Ukrainian].

Zalietok, N. (2017). *Zhinky v suspilnomu i politychnomu zhytti Velykoi Brytanii (druha polovyna XX st. – 1939 r.)* [Women in the social and political life of Great Britain (second half of the 19th century – 1939)]. Kyiv: Foliant, 300 s. [in Ukrainian].

Zalietok, N. (2012). *Sufrazhystska kampaniia u Velykii Brytanii 1918-1928 rr.* [The suffragist campaign in Great Britain 1918 – 1928]. *Hileya: naukovyy visnyk: zb. nauk. pr.*, (67). Kyiv, 148–154. [in Ukrainian].

Zalietok, N., Cherevko, O. (2015). *Sufrazhystska kampaniia u Velykii Brytanii 1918-1928 rr: istoriohrafia problemy* [The Suffragette Campaign in Great Britain 1918-1928: A Historiography of the Issue]. *International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, (24), 355–373. [in Ukrainian]

Istoriya epokhy ochyma lyudyny... Ukrayina ta Yevropa u 1900-1939 rokakh: navch. posibn. dlya 10 kl. zahal'noosvit. navch. zakl. / YU. Komarov, V. Mysan, A. Osmolovs'kyi ta in. (2004). Kyiv: Heneza, 266 s. [in Ukrainian].

Kis, O. (2012). *Zhinocha istoriia yak napriamok istorychnykh doslidzhen: stanovlennia feministychnoi metodolohii* [Women's history as a direction of historical research: the formation of feminist methodology]. *Ukr. hist. journ.*, 2, 165. [in Ukrainian].

Koval O., Koval H. (2020). *Stanovlennia na rozvytok rukhu sufrazhystok.* [Development of the suffragette movement]. Mykolaiv, 132 p. [in Ukrainian].

Asquith, H. (1915). *How Do We Stand To-day? A Speech Delivered by the Right Hon. H. H. Asquith, Prime Minister, in The House Of Commons, on The 2nd November, 1915.* London: T. Fisher Unwin, Ltd, 48 p. [in English].

Astor, N. (1920). *Extract of Lady Astor's Maiden Speech in the House of Commons* (24 February 1920). *Parliamentary Debates* (10 Feb 1920 to 27 Feb 1920). (Vol. 125), 1623–1631. [in English].

Bartley, P. (2002). *Emmeline Pankhurst.* Routledge, 284 p. [in English].

Bartley, P. (2007). *Votes for Women 1860–1928.* London: Hodder Education. 186 p. [in English].

Burnette, J. (2008). *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain.* Cambridge: Cambridge University Press, 377 p. [in English].

Bush, J. (2007). *Women Against the Vote. Female Anti-Suffragism in Britain.* New York: Oxford University Press, 340 p. [in English].

Christabel Pankhurst Speech. (1908). Mode of access. URL: <https://www.bl.uk/learn-ing/timeline/item126861.html> (дата звернення: 06.05.2023). [in English].

Council meeting of the United Suffragists. (1916). *Votes for women*, 26 Jan, 337. [in English].

Crawford, E. (2003). *The Women's Suffrage Movement: A Reference Guide 1866-1928.* London and New York: Routledge, 800 p. [in English].

Davidson, C.A. (1982). *Woman's Work Is Never Done. A History of Housework in the British Isles 1650-1950.* London: Chatto & Windus, 256 p. [in English].

Evans, E. (2015). *The Politics of Third Wave Feminisms: Neoliberalism, Intersectionality, and the State in Britain and the US.* London: Palgrave Macmillan, 237 p. [in English].

Fawcett, M. G. (1920). *The Women's Victory and After: Personal reminiscences, 1911-1918.* London: Sidgwick & Jackson, Ltd., 176 p. [in English].

Fawcett, M. G. (1925). *What I Remember.* New York: G. P. Putnam's sons, 271 p. [in English].

Franchise And Electoral Reform. *Mr. Speaker's Services* (28 March 1917). Hansard, the Official Report of debates in Parliament. 1917 (Vol. 92. Cols), 462–524. [in English].

- Fraser, H.** (1918). *The Representation of the people act, 1918: with explanatory notes.* London: Sweet and Maxwell, 828 p. [in English].
- Klein, V.** (1949). *The Emancipation of Women: Its Motives and Achievements. Ideas and Beliefs of the Victorians: An Historic Revaluation of the Victorian Age.* London: Sylvan Press, 261–267. [in English].
- Harrison, B.** (2012). *Separate Spheres: The Opposition to Women's Suffrage in Britain.* London and New York: Routledge, 274 p. [in English].
- Harrison, B.** (1987). *Two Models of Feminist Leadership – Millicent Fawcett and Emmeline Pankhurst in Prudent Revolutionaries – Portraits of British Feminists between the wars.* Clarendon Press. Oxford. [in English].
- Holton, S. S.** (2003). *Feminism and Democracy: Women's Suffrage and Reform Politics in Britain.* Cambridge: Cambridge University Press, 220 p. [in English].
- Hume, L.** (1982). *The National Union of Women's Suffrage Societies, 1897-1914.* New York: Garland, 253 p. [in English].
- Marwick, A.** (1968). *Britain in the Century of Total War: war, peace, and social change, 1900–1967.* London: Little Brown, 305 p. [in English].
- Marwick, A.** (1974). *War and Social Change in the Twentieth Century.* Macmillan, 258 p. [in English].
- Mitchell, H.** (1968). *The hard way up: the autobiography of Hannah Mitchell, suffragette and rebel.* London: Faber, 260 p. [in English].
- Pankhurst, E.** (1970). *My Own Story.* New York: Source Book Press, 364 p. [in English].
- Pugh, M.** (2000). *The March of the Women: A Revisionist Analysis of the Campaign for Women's Suffrage, 1866 -1914.* Oxford University Press, 303 p. [in English].
- Pugh, M.** (1992). *Women and the Women's Movement in Britain.* London: Macmillan, 400 p. [in English].
- Purvis, J.** (2002.) *Emmeline Pankhurst. A Biography.* London, 268–312. [in English].
- Purvis, J.** (2008). *Women's History: Britain, 1850-1945: An Introduction.* London and New York: Routledge, 352 p. [in English].
- Resolutions adopted.** *International congress of women.* The Hague (April 28th to May 1st 1915). Amsterdam: N.V. «Concordia», 15 p. [in English].
- Roberts, E.** (1988). *Women's Work, 1840-1940.* Cambridge: Cambridge University Press, 79 p. [in English].
- Rosen, A.** (2013). *Rise Up, Women!: The Militant Campaign of the Women's Social and Political Union, 1903-1914.* London and New York: Routledge, 344 p. [in English].
- Rover, C.** (1967). *Women's Suffrage and Party Politics in Britain 1866-1914.* London: Routledge & K.Paul, 240 p. [in English].
- Rubinstein, D.** (1992). *A Different World for Women – the life of Millicent Garrett Fawcett.* Harvester Wheatsheaf, 220 p. [in English].
- Strachey, R.** (1931). *Millicent Garrett Fawcett.* London, 108 p. [in English].
- Wolfe, H.** (1923). *Labour supply and regulation.* London: Oxford University Press, 422 p. [in English].
- Women in the House of Commons.** London: *House of Commons Information Office,* 12 p. [in English].

Отримано: 16.05.2023

ГЛІНКА Богдан – аспірант кафедри Центрально-Східної Європи та спеціальних історичних дисциплін Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, індекс 76018, Україна (bogdan.glinka10@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3153-5553>

HLINKA Bohdan – PhD-student of the Department of Central and Eastern Europe and special historical disciplines Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk, 57, Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk, index 76018, Ukraine (bogdan.glinka10@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Глінка, Б. (2023). Національний склад населення Підкарпатської Русі у 1919-1938 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 100–116.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ У 1919-1938 рр.

Анотація. *Мета дослідження* – на основі архівних джерел дослідити національний склад населення Підкарпатської Русі у міжвоєнний період та фактори, що впливали на зміну національного складу у 1919-1938 рр. **Методологія дослідження.** У статті використано загальнонаукові методи, зокрема аналіз та синтез різних джерел, індукція і дедукція. Застосовуються принципи історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності і системності. У тексті вжито відповідний термінологічний апарат, за допомогою якого обґрунтовано авторське бачення особливостей національного складу населення Підкарпатської Русі у міжвоєнний період, а також факторів, які впливали на її зміну. **Наукова новизна** полягає у комплексному дослідженні національного складу населення Підкарпатської Русі на основі архівних джерел по окремим районам та населеним пунктам, подано статистичні та порівняльні дані, щодо змін у національному складі населення регіону у 1920-1930-х рр. на основі вибіркового населених пунктів. **Висновки.** Було визначено, що край досить сильно постраждав під час війни, зокрема була тотальна розруха, зубожіння населення, негативний приріст населення, що ускладнювало відновлення і без того складного економічного становища після століть перебування у складі Угорського королівства. Крім того, Підкарпатська Русі була регіоном, де був найбільш строкатий національний склад населення, що мав до того ж свої особливості, як наприклад деякі національності – угорці або німці мали свої ареали проживання, які були зумовлені політичними, культурними та економічними факторами. Хоча така нацименишина як євреї не мали певного місця проживання і були «розпорошені» по всьому краї. Окремо досліджуються причини зміни національного складу населення як еміграційні процеси, стан медицини тощо. Значні зміни почали відбуватись наприкінці 20-х на початку 30-х рр. XX ст. з покращенням загальноного добробуту населення. Також для більш повного розуміння національного складу на-

селення Підкарпатської Русі у зазначений період було проведено детальне дослідження переписів населення за 1921 р. та 1930 р.

Ключові слова: нація, Підкарпатська Русь, Чехословаччина, національний склад, еміграційні процеси, міжвоєнний період.

NATIONAL COMPOSITION OF THE POPULATION OF SUBCARPATHIAN RUSSIA IN 1919-1938

Abstract. *The purpose of the study is to investigate the national composition of the population of Subcarpathian Rus in the interwar period and the factors that influenced the change in the national composition in 1919-1938, based on archival sources. **Research methodology.** The article uses general scientific methods, in particular the analysis and synthesis of various sources, induction and deduction. The principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity and systematicity are applied. The text uses the appropriate terminological apparatus, which substantiates the author's vision of the peculiarities of the national composition of the population of Subcarpathian Rus in the interwar period, as well as the factors that influenced its change. **The scientific novelty consists** in a comprehensive study of the national composition of the population of Subcarpathian Rus based on archival sources for individual districts and settlements, statistical and comparative data on changes in the national composition of the region's population in the 1920s and 1930s based on sample settlements are provided. **Conclusions.** In addition, Subcarpathian Rus was a region with the most varied national composition of the population, which also had its own characteristics, for example, some nationalities such as Hungarians or Germans had their own areas of residence, which were determined by political, cultural and economic factors. Although such a national minority as Jews did not have a definite place of residence and were "scattered" throughout the country. The reasons for the change in the national composition of the population, such as emigration processes, the state of medicine, etc., are separately investigated. Significant changes began to take place at the end of the 20s and the beginning of the 30s of the 20th century, with the improvement of the general well-being of the population. One of the main factors that contributed to the improvement of the population's standard of living was the admission to government positions of the native population of Subcarpathian Rus – Ruthenians, although there was also a negative trend of population decline associated with emigration processes, which, however, did not have a significant impact on changes in the national composition population of the region. For a more complete understanding of the national composition of the population of Subcarpathian Rus in the specified period, a detailed study of the population censuses for 1921 and 1930 was conducted.*

Key words: nation, Subcarpathian Rus, Czechoslovakia, composition of the population, emigration processes, interwar period.

Постановка проблеми. Після закінчення Першої світової війни з розпадом Австро-Угорщини постало питання про те, що частиною якої країни стане Карпатський край, як важливий стратегічний регіон в економічному і політичному плані. На Паризькій мирній конференції 1919 р. країнами Антанти було вирішено передати регіон до складу новоутвореної Чехословацької республіки, щоб унеможливити її захоплення Угорщиною чи іншими країнами, які були ворогами Антанти. Регіон було передано під владу Чехословаччини після підписання Сен-Жерменського мирного договору

10 жовтня 1919 р. Відповідно до договору Карпатський край визнавався автономною адміністративно-територіальною одиницею Чехословаччини. На останній був обов'язок надати у межах визначених кордонів, повну автономію та забезпечення всіх прав населенню краю.

Основні пункти майбутнього автономного устрою Карпатського краю були викладені в Конституції Чехословаччини, яка була прийнята 29 лютого 1920 р. Стаття 3 Конституції, закріплювала автономію краю у складі новоутвореної держави. Інші статті визначали положення про адміністративний апарат регіону, його діяльність, права місцевого самоврядування в освіті, релігії, мові тощо. Також за Конституцією 1920 р. закріплювалась офіційна назва регіону як «Підкарпатська Русь», яка почала вживатись в усіх офіційних документах. Підкарпатську Русь було поділено на чотири жупи з центрами в Берегові, Ужгороді, Мукачеві, Бичкові (Мацелюх, 2014, с. 6).

Аналіз джерел та останні дослідження. Дослідження проблематики проводилось на широкому колі архівних джерел Державного архіву Запорізької області, зокрема Ф. 849 (Крайова комісія по проведенню першого загального перепису населення Чехословаччини в 1921 році), що дозволяє дослідити не тільки національний склад населення Підкарпатської русі, але і конфесійний склад, мову, професію тощо. Також у дослідженні використано матеріали Національного архіву м. Прага, а саме *Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna. 1934. 1934. Dil 1. Praha: Ceskoslovenska statistika, Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna. 1930. 1930. Dil 1. Praha: Ceskoslovenska statistika, Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna. 1938. 1938. Dil 1. Praha: Ceskoslovenska statistika.*, які дають вичерпний матеріал для дослідження економічного соціального, національного становища населення в Чехословаччині, зокрема і на території Краю. Щодо наукового дослідження іншими науковцями, то ця проблематика є певною мірою вивченою. Найявні окремі розвідки, щодо проживання окремих національностей на території Підкарпатської Русі, зокрема Шніцер І. «Словаки Закарпаття і 20-х рр. XX ст.» (Шніцер, 2002), Макара М. «Німці на Закарпатті (X-XX ст.) (Макара, 1995), а також роботи М. Тиводара, І. Ліхтея, П. Шворца та інших, що дають вичерпний матеріал по проживанню окремих національностей на території Підкарпатської Русі у міжвоєнний період.

Мета дослідження – на основі архівних джерел дослідити національний склад населення Підкарпатської Русі у міжвоєнний період та фактори, які впливали на зміну національного складу впродовж зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу. Після закінчення Першої світової війни регіон знаходився на межі тотальної розрухи спричиненої військовими діями на цій території, призовом до армії Австро-Угорщини, еміграційних процесів тощо. Ці та інші фактори спричинили до уповільнення приросту населення та загальної кількості населення автономного регіону після війни. Зокрема, під

час війни у 1915 р., 1917 р., 1918 р. приріст населення перетнув від'ємний показник на рівні від 1,5% до 10%. Тільки у 1916 р. показник приросту населення перетнув плюсову межу у +1,5% (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1934, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 41). Про, що свідчать дані про кількість населення за 1880–1930 рр., за якими впродовж 1920–1921 рр. кількість населення зростає тільки на 9 тис. осіб (з 595 589 до 604 593 осіб), що позначається низьким рівнем народжуваності та втрати через бойові дії (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1934, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 29). Крім того, на приріст населення і тривалість життя населення значний вплив мали санітарні, соціальні, економічні фактори. Адже на початку 1920-х рр. значна кількість населення Підкарпатської Русі потерпала від хвороб, недоїдання, поганих побутових умов проживання, травматизму, епідемій, смертності серед немовлят тощо (Герасимчук, 2016, с. 55).

У 1921 р. уряд Чехословаччини провів перепис населення Підкарпатської Русі. На основі статистичних матеріалів нам відомо, що населення Підкарпатської Русі на 1921 р. складає 604 593 осіб: 19 975 чехословаки, 10 268 – німці, 105 690 – угорці, 375 500 – русини, 315 – поляки, 80 717 – євреї, 11 427 – інші національності (Ceskoslovenska statistika, Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1934, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 46). Перепис населення 1921 р. дозволяє нам детально проглянути специфіку проживання національностей на території регіону та їх віросповідання. Зокрема, буде проглянуто національний склад населення на прикладі декількох населених пунктів по округах. Вибірка даних населених пунктів є цілком випадковою, для неупередженого дослідження. Хоча в деяких випадках, як з округом Тересва, ціленаправлено було вибрано дані села, щоб показати, в чому особливість даного округу (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Національний склад населення Підкарпатської Русі на основі перепису населення 1921 р.

Населений пункт	Населення								
	Загальна к-сть	національність							
		русини	угорці	чехословаки	євреї	німці	румунни	поляки	інші
Берегівський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Beregszász: Alsoremete, Badaló, Bene, арк. 576).									
Нижні Ремети	488	458	12		17	1			
Бадало	356		349	6	1				
Бене	780	48	640		90				2
Міжгірський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Ökörmező: Bukovec-Bükköspatak, Lengyelszállás, арк. 274).									
Буковець	703	630			45	1	28		
Лісковець	482	467		1	14				

Продовження таблиці 1.

Іршавський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Posva: Füzesmező, Posva, арк. 715).								
Лоза	877	684			193			
Іршава	3117	2314	40	37	731			
Косонський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Mezőkászony, Csonkarári, арк. 772).								
Попово	1161	22	1131		8			
Косонь	2639	41	2330	47	221			
Севлюшський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Nagyszőlős: Fancsika, Szőlősegres, арк. 720).								
Фанчиково	3080	493	2491	1	95			
Олешник	2887	2854	12	1	20			
Хустський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Huszt: Husztsófalva, Száldobos, Iza, арк. 1350).								
Данилово	3078	2663	22	9	384			
Стеблівка	4246	4126	2	19	99			
Іза	2792	2459	30	23	280			
Округ Довге (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Dolha: Szuha, Rókamező, арк. 760).								
Суха	1749	1622	12		115			
Лисичово	1494	1384		57	59			
Мукачівський округ [ЦДАВо, ф. 849, Munkács: Dávidfalva, Fornos, арк. 440).								
Завидово	1459	1381	26	1	51			
Форнош	767	21	746					
Нижне Воротівський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Alsóverecke: Beregbárdos, Latorcafő, арк. 169).								
Буковець	600	580		4	16			
Латорка	686	631		16	39			
Русівський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Oroszveg: Benedeki, Felsőviznice, арк. 319).								
Бенедиківці	679	509	8		162			
Визниця	927	845			82			
Свялявський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Szojva: Bányafalu, Kishídvég, арк. 334).								
Сусково	695	512			73	110		
Росош	818	635	12	50	69	35		17
Велико-Бичківський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Nagybocksó: Kisapsa, Lonka, арк. 441).								
Водиця	469	438			31			
Лунка	1287	1130	47	16	94			
Рахівський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Rahó: Bilin, Rahó, арк. 1237).								
Білін	837	808	25		29			
Рахів	6620	5475	76	113	541	415		

Продовження таблиці 1.

Округ Тересва (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Királymező, Németmokra, Kiskirva. арк. 488).									
Усть Чорна	764	1	40	9	39	676			
Німецька Мокра	584	25	16	12		531			
Біловарці	697	553			142				
Тячівський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Técső: Handalbustyaháza, Vajnág, арк. 396).									
Буштино	648	26	329	68	219	6			
Вонигово	1246	901	3		342				
Велико-Березнянський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Nagyberenza: Révhely, Tiha, арк. 353).									
Заврідь	426	231	27	41	57	3		67	
Тихий	980	922		5	53				
Перечинський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Perecsény: Nagyturjaszög, Polanka, Újszemere, арк. 507).									
Полянка	935	904			31				
Сімерки	855	841			14				
Середнянський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Szerednye: Antalóc, Mélyút, арк. 310).									
Анталовці	877	607	98	132	17	20		3	
Глубоке	511	271		135	105				
Ужгородський округ (Держархів Закарпатської області, ф. 849, Ungvár: Gerény, Nevicke, арк. 342).									
Горяни	757	649	18	46	33	11			
Невицьке	726	698	7		21				

Отже, на початку 1920-х рр. найбільшу кількість населення Підкарпатської Русі складали русини (українці – авт.), які становлять 62,32%, як корінне населення регіону. Такий показник міг бути більшим, однак через політику уторцізації, яка цілеспрямовано проводилась в Підкарпатській Русі впродовж десятиліть, цей показник поступово зменшився із 72% у 1900 р. (Макаренко, 2008, с. 181) до 62% у 1921 р. Крім того, як ми бачимо із перепису населення за 1921 р. в Чехословаччині, як і в попередні періоди визнавалась національність русинів (русини – це етнографічна група українців, як гуцули, лемки, бойки та інші, що проживають на території теперішньої Закарпатської області тодішньої Підкарпатської Русі, і є складовою частиною української нації – авт.). Це було зумовлено тим, що так русини через свою національну незрілість не могли становити загрози австро-угорському, а пізніше чехословацькому уряду. (Макаренко, 2008, с. 177). Загалом русини становили більшість у всіх округах Підкарпатської Русі, крім Берегівського та Косонського округів.

На початку 1920-х рр. найбільшою національною меншиною в Підкарпатській Русі були угорці, які становили 17.35% від загальної кількості

населення. Найбільше угорців проживало в Берегівському та Косонському округах, що зумовлено рядом причин, серед яких близькість округів до кордону з Угорщиною не тільки політично, але й історично, а саме перебування регіону майже 800 років під владою Угорського королівства, що зумовило переселення багатьох угорців до цього регіону (поміщики, торговці, поселенці тощо); другою причиною є процес угорцізації, яку проводила Угорщина на всіх підконтрольних їй територіях. Особливо активно вона почала проводитись з 1843 р., коли було проголошено угорську мову державною. Загрозою ця політика стала з 1868 р., коли було введено шкільний закон, за яким освіта повинна надаватись рідною мовою учнів (згідно із Законом про національності від 1868 р. діти могли навчатись рідною мовою, але за відсутності реальних механізмів впровадження шкіл рідною мовою, це дало можливість угорському уряду здійснювати поступову угорцізацію всіх неугорських народів – авт.). (Макаренко, 2008, с. 178).

Також угорці становили більшість населення в Буштині (Тячівський округ), Фанчиково, Матієво, Неветленфолу (Севлюшський округ), Форнош, Шенборн (Мукачівський округ). Пов'язано це із близькістю цих населених пунктів до Берегівського округу, що полегшувало угорцізацію через освіту, наявність мадярських поселенців тощо.

Другою національною меншиною регіону були євреї, які складали 13,33%. Загалом представники єврейської національності проживали в усіх округах Підкарпатської Русі, й складають частку населення в різних поселеннях від 5% до 50%. Найбільше євреїв проживало в Міжгірському та Іршавському округах.

Четвертими за кількістю населення були чехословаки (чехословаки – це штучно створена нація чеським урядом після створення Чехословаччини та закріплена у Конституції 1920-го р. для збільшення чисельності державотворчої нації в країні, хоча насправді це були два різних народи чехи і словаки – авт.), які складали 3,31%. Більшість представників цих національностей проживали в містах. В селах та містечках вони майже відсутні. Найбільше їх було в Ужгородському та Мукачівському округах, також невелика частина присутня й в інших частинах Підкарпатської Русі. Це пов'язано з тим, що на початку 1920-х рр. багато чехословаків починали переїжджати в цей край в пошуках роботи, як інженери для будівництва нових підприємств, держслужбовці для новоприєднаної території, викладачі для підняття професійної кваліфікації населення, яке в основному працювало на полях, для торгівлі тощо. Однак, цей приріст чехословаків зачепив тільки міста як центри торгівлі і підприємництва. (Шніцер, 2002, с. 134). На території краю також є єдине село Гута, яке було засноване словаками ще в середньовіччі і складалось на 100% із словацького населення.

Наступною нацменшиною були німці, які складали 1,73%. Вони були розпорознені майже по всіх населених пунктах, де вони складали від 0,1% до 5% від населення населеного пункту. Найбільше їх було у містах як Ужгород,

Мукачево, Нове Село, Софія і Рахів (Макара, 1995, с. 11). Більшість населення німці складали в селах Німецька Мокра і Усть Чорна, які ще називають «австрійським острівком». Чисельна перевага німців в «австрійському острівку» зумовлена тим, що ці поселення були засновані австрійськими і німецькими переселенцями у XVIII ст., які прибули в Карпати для освоєння лісу. Також на території Підкарпатської Русі проживали й інші менш чисельні національності як цигани, румуни, поляки тощо. Румуни були зафіксовані в Міжгірському окрузі, який межував із Румунією.

Визначення національності від часу перепису населення 1930 р. настільки відрізнялося від попереднього перепису, що було прописане інше визначення національності. До перепису населення 1921 р.: «Національність – це розуміння родової належності, основною зовнішньою ознакою якої, як правило, є рідна мова і євреї можуть заявляти про єврейську національність...». Аналогічне положення 1930 р. було сформульоване іншим чином: «Громадянство, відмінне від зазначеної рідної мови, може бути зареєстроване лише у тому випадку, якщо дана особа не розмовляє рідною мовою ні в сім'ї, ні вдома та володіє мовою цієї національності, але євреї завжди можуть заявити про єврейську національність» (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Republice ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 45).

З 1921 по 1930 рр. відбувається значний приріст населення порівняно із післявоєнними роками з 1,5% до 19,97% у кількісному відношенні населення збільшилось з 604 593 (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Republice ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 35) до 725 357 осіб (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Republice ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 33). Серед яких 717 831 особа постійно проживала на території Підкарпатської Русі і 7526 осіб мали тимчасове проживання, станом на 1 грудня 1930 р. (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Republice ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 32).

У 1921–1930 рр. русинська національність зросла на 19,98% (446 916 осіб), угорська на 5,58% (109 472 особи), чехословацька на 71,74% (33 961 особа), німецька на 28,31% (13 249 осіб), польська зменшилась на 46,64% (до 139 осіб), єврейська на 14,48% (91 255 осіб), представників інших національностей на 23,54% (14 117 осіб) (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Republice ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 46). В той же час спостерігаються зміни в загальному відсотковому відношенні різних національностей щодо всього населення Підкарпатської Русі. Внутрішнє населення русинської національності збільшилось на 0,7% (63%), угорської зменшилось на 2,1% (15,5%), чехословацька + 1,4% (4,79%), німецька + 0,2% (1,87%), польська зменшилась на 0,03% (0,02%), єврейська зменшилась на 0,4% (12,8%), інших національностей + 0,8% (1,99%). (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Republice ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934,

Díl 1, Praha: Československa statistika, 47). Ці дані можна побачити на нижче наведеній таблиці, яка показує кількісний стан населення в поселеннях різних частин Підкарпатської Русі (див. таблицю 2).

Таблиця 2.

Національний склад населення Підкарпатської Русі на основі перепису населення 1930 р.

Населений пункт	Населення								
	Загальна к-сть	національність							
		русини	угорці	чехо- словаки	євреї	німці	румунки	поляки	інші
Берегівський округ									
Бадало	1164	2	1053	17	36				60
Бене	962	37	775	31	52				67
Міжгірський округ									
Буковець	668	631		11	22				4
Лісковець	731	707			24				
Іршавський округ									
Лоза	946	793	6		147				
Іршава	3065	1700	99	155	1065	15			31
Косонський округ									
Попово	1185	23	1019	11	14				18
Косонь	2665	110	1686	108	432				329
Севлюшський округ									
Фаньчиково	1123	399	561	17	81				65
Олешник	2147	2075	8	8	47				9
Хустський округ									
Данилово	1121	793	6	13	362				7
Стеблівка	4608	3270	267	485	429				167
Іза	3198	2797	2	19	376				4
Округ Довге									
Суша	2194	2015	11	14	112				42
Лисичово	1895	1697		83	91				24
Мукачівський округ									
Завидово	1412	1284		15	106				7
Форнош	873	23	812	1	20				17
Нижнє Воротівський округ									
Буковець	788	720		1	51				6
Латорка	748	698		8	40				2
Русівський округ									
Визниця	933	786	3	3	133	8			
Бенедиківці	728	558	10		148				12
Свялявський округ									
Сусово	828	687		11	99	8			23
Росош	920	865		1	51				3

Велико-Бичківський округ									
Водиця	282	232			50				
Лунка	1598	1506	28		55				11
Рахівський округ									
Білін	947	867	12	1	42				25
Рахів	8893	5840	1015	414	1081	273			258
Округ Тересва									
Усть Чорна	1222	24	23	65	103	999			8
Біловарці	760	600			156		4		
Німецька Мокра	1027	142	6	55	7	817			
Тячівський округ									
Вонігово	1481	1130	15	18	286				32
Кричово	1486	1384			95				7
Велико-Березнянський округ									
Заврідь	1002	686	10	37	67		83		119
Тихий	1079	1005		9	43				22
Перечинський округ									
Полянка	1232	1171			61				
Сімерки	998	988			10				
Середнянський округ									
Анталовці	1037	682	20	212	21	30			12
Глубоке	509	363	7	39	91				9
Ужгородський округ									
Горяни	2766	1140	308	627	186	367			238
Невицьке	757	709	5	10	17				16

(Перепись населения в Подкарпатской Руси 1930 года, Официальный текст опроса по Закону ЧСР от 14 апреля 1921 года).

На основі вищезазначених таблиць було здійснено порівняння, щодо приросту населення в населених пунктах Підкарпатської русі впродовж 1921–1930-х рр., зокрема:

У Берегівському окрузі спостерігалось незначне збільшення кількості населення в більшості населених пунктів як Нижніх Реметів та інші, крім Бадало (356–1164 осіб), Бене (780–962 осіб) та інших, де населення збільшилось 20-30%. Населення в даних поселеннях збільшувалось загалом за рахунок переважаючої національності русин або угорці, в той же час спостерігалась поява чехословаків (Бене) в поселеннях та збільшення (Бадало, Нижні Ремети) або зменшення (Бене) кількості євреїв.

У Міжгірському окрузі кількість населення збільшувалось у всіх населених пунктах як Лісковець (482–731 осіб) та інших, крім Буковця, де населення скоротилось (з 703 до 668 осіб). Населення збільшилось за рахунок переважаючої національності – русин. Також спостерігалось «зникнення» німців та румун.

В Іршавському окрузі спостерігалось збільшення населення приблизно на 10–15%, а саме у Кам'янську (1199–1500 осіб), Лозі (877–946 осіб) та інших за рахунок домінуючих національностей – русинів і євреїв, водночас в Іршаві відбувалось незначне скорочення населення (з 3117 до 3065 осіб) за рахунок русинів (2314–1700 осіб). В невеликих поселеннях «зникали» угорці та зменшилась «присутність» євреїв, однак у великих містах їх кількість збільшилась (євреї – 731–1065 осіб, чехословаки – 37–155 осіб та інші).

У Косонському окрузі спостерігався незначний приріст населення, загалом за рахунок домінуючої національності – угорці та у незначній кількості за рахунок євреїв та русин, наприклад у Попово (1161–1185 осіб), Баркасово (1275–1630 осіб) та інших. У Косоні населення майже не збільшилось через «відтік» значної кількості угорців (2330–1686 осіб), натомість цей «відтік» був врегульований збільшенням кількості євреїв, русин, чехів та іноземців. Загальна кількість міста Косонь – 2639–2665 осіб.

У Севлюшському окрузі спостерігалось зменшення кількості населення в поселеннях як Олешник 2887–2147 осіб), Фаньчикуво (3080–1183 осіб) за рахунок «відтоку» населення домінуючої національності – русинів та угорців відповідно. В той час в невеликих поселеннях як Крива (572–721 осіб) населення зростало.

У Хустському окрузі спостерігалась подібна ситуація як і в Севлюшському окрузі, зокрема у Данилові відбувалось зменшення населення більше ніж на 50% (з 3078 до 1121 осіб), в той же час у таких поселеннях як Кошельово різко зростала кількість населення (з 1441 до 3093 осіб), що спричинена зменшенням кількості русинів в одному поселенні і збільшенні в іншому, а також збільшення кількості євреїв. В інших поселеннях як Іза (2792–3198 осіб) відбувалось поступове збільшення населення за рахунок домінуючої національності – русин та євреїв.

В окрузі Довге спостерігалось збільшення населення за рахунок домінуючої національності – русин, а також чехословаків та євреїв й присутності невеликої кількості іноземців, зокрема у поселеннях Суха (1749–2194 осіб), Лисичово (1484–1895 осіб) та інших.

У Мукачівському окрузі в поселеннях спостерігалось незначне зменшення кількості населення, наприклад в Завидово (1459–1412 осіб), Бистриця (999–807 осіб), крім невеликих поселень та міст, де динаміка народжуваності зворотня. Скорочення населення відбувалось за рахунок зменшення кількості русинів та євреїв.

У Нижнє Воротівському окрузі відбувалось збільшення населення за рахунок збільшення кількості домінуючої національності – русинів та євреїв у незначній кількості в таких поселеннях як Латорка (686–748 осіб), Завадка (740–863 осіб) та інші.

У Русівському окрузі спостерігалась позитивна динаміка збільшення кількості населення однак із особливостями. В однак в поселеннях як Визниця (927–933 осіб) та інших, населення майже не збільшилось. Тут відбува-

лось взаємне заміщення русинів та євреїв, тобто зменшення кількості одних і збільшення інших відповідно, а саме (русини – 845–786 осіб, євреї – 82–133 особи). В той час в інших поселеннях як Лока (618–946 осіб), динаміка збільшення кількості населення не відрізнялась від інших населених пунктів, де населення збільшувалось за рахунок домінуючої національності, в даному випадку – русинами.

У Свалявському окрузі визначалась позитивна динаміка росту населення за рахунок домінуючої національності – русин, як в Сусково (695–828 осіб), Стройне (705–1329 осіб), Росош (818–920 осіб) та інших, водночас спостерігався «відтік» представників інших національностей – німці (Сусково – 110 (1921 р.) – 8 осіб (1930 р.), угорці, поляки (Росош – 17 (1921 р.) – 0 осіб (1930 р.).

У Велико-Бичківському окрузі спостерігалась цікава особливість у динаміці росту населення з поглядом на приріст національностей, зокрема у поселеннях як Лунка (1287–1598 осіб) населення зростало за рахунок русинів, а також меншин як угорці та євреї «в силу» того, що це поселення далеко від кордону, в той час в деяких поселеннях як Біла Церква (1629–1759 осіб) відбувалась «заміна» населення русинського на румунське (русини – 1426 осіб (1921 р.) – 10 осіб (1930 р.); румуни – 0 (1921р.) – 1376 осіб (1930 р.)). Така заміна населення може пояснюватись через безпосередню близькість до румунського кордону.

У Рахівському окрузі спостерігалась позитивна динаміка в прирості населення загалом за рахунок русинів. Однак це перш за все стосується невеликих поселень як Білин (808–867 осіб), де частка інших національностей вкрай мала. Що ж до великих поселень як Рахів (6620–8893 особи), то тут спостерігався незначний приріст серед русинів (5475–5840 осіб) та стрімкий приріст інших національностей як угорці (76–1015 осіб), чехословаків – 113–414 осіб), євреїв (541–1081 особа) та зменшення «частки» німців (415–273), та появи інших національностей.

В окрузі Тересва в таких поселеннях як Біловарці (697–760 осіб), де більшість населення складають русини та євреї, збільшення населення визначалась за їх рахунок. В той же час у так званому «австрійському острові» – Усть Чорна (764–1222 осіб) та Німецька Мокра (584–1027 осіб) населення зростало за рахунок німецької національності, яка «в силу» історичних подій складає тут домінуюче населення, а також русинів (25–142 осіб – Німецька Мокра) та євреїв (39–103 осіб – Усть Чорна).

У Тячівському окрузі спостерігалась стала динаміка приросту населення за рахунок двох національностей русинів та євреїв, зокрема у таких поселеннях як Дулово (1142–1240 осіб, де русини (1052–1180 осіб), євреї (90–56 осіб), Кричово (1338–1486 осіб, де русини (1244–1384 осіб), євреї (89–95 осіб) тощо.

У Велико-Березнянському окрузі спостерігалась також позитивна динаміка приросту населення загалом за рахунок домінуючої національності – русин, з «включенням» приросту інших національностей як угорці, німці, євреї, чехословаки, румуни та інші. Зокрема, в таких поселеннях як Тихий (980–1079 осіб) населення «зростало» загалом за рахунок русинів (922–1005)

та невеликої кількості євреїв або німці та Заврівці (426–1002 осіб) спостерігалось збільшення населення не тільки за рахунок русинів, але й за рахунок румун (0–83 осіб) й інших національностей (0–119 осіб) та інші.

У Перечинському та Середнянському округах спостерігався також позитивний приріст населення загалом за рахунок русинів – Полянка (935–1242 осіб, де русини – 904–1171 осіб), Сімерки (855–998 осіб, де русини – 841–988 осіб), Вовкове (601–600 осіб, де русини – (571–570 осіб) з невеликою часткою євреїв. В інших поселеннях як Анталовці (877–1037 осіб) спостерігалось, збільшення населення, крім русинів (607–682 осіб), також й чехословаків (112–212 осіб), німців (20–30 осіб) та зменшення частки угорців (98–20 осіб).

В Ужгородському окрузі спостерігалась деяка особливість у динаміці приросту населення. У відносно більших поселеннях населення збільшувалось за рахунок інших національностей, крім домінуючої, зокрема у Горянах (757–2766 осіб), де русини (649–1140 осіб), угорці (18–308 осіб), чехословаки (46–627 осіб), євреї (33–186 осіб), німці (11–367 осіб) та інших національностей (0–238), що може бути пояснено економічним та культурним розвитком того чи іншого регіону.

Як бачимо, з порівняння приросту населення Підкарпатської Русі на основі переписів населення за 1921 р. та 1930 р. євреї займають особливе становище серед національних меншин Чехословаччини, особливо в Підкарпатській Русі, де вони є другою за кількістю осіб меншиною. Збільшення єврейської національності на 3,4% по всій країні не означає збільшення цієї етнічної спільноти, а лише процес її національної свідомості. Зокрема, у 1920 р. лише 54% з них заявили про свою єврейську національність, тоді як у 1930 р. 57%. Відносно найбільше євреїв проживає в Підкарпатській Русі, що видно з даних перепису населення, де євреї складають 14,5% від усього населення. Також для цієї меншини характерно, що вони не утворюють суцільних районів розселення. Навіть у Підкарпатській Русі, немає жодного округу, де євреї становлять щонайменше 20% населення (*Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Republice ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 48*).

Щодо угорської національності, то їх значна кількість на території Підкарпатської Русі пояснюється, тим, що крім власне угорців, угорську національність приписували собі також й деякі євреї та цигани, які менше, як інші національності характеризуються за мовною ознакою. В Підкарпатській Русі приріст угорської національності у більшій мірі обумовлювався природнім приростом населення й фактор визнання іншими меншинами угорської національності майже не впливав на кількість осіб угорської національності. Однак, цю особливість, можна побачити проаналізувавши угорську національність по всій Чехословаччині. Зокрема, у 1920 р. населення єврейської національності, яке визнало угорську національність становило 26 640 осіб, а циган 3088 осіб. У 1930 р. їх кількість збільшилась євреїв до 37 210, а циган до 18 363 осіб. Однак, навіть, якщо взяти ці показники, то населення угорської національності все ж залишається незмінним.

Зменшення кількості поляків на 50% зумовлено тим, що з відновленням Польщі після Першої світової війни та її зміцненням у політичному та економічному контексті, частина поляків вирішила повернутися до своєї Батьківщини, а також зумовлено закриттям вугільних шахт і вимушеним поверненням в Галичину (*Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 47.*)

Значне зростання русинської національності в Підкарпатській Русі, порівняно вищий, ніж у Чехії та Словаччині загалом, становлячи 20%. Однак русини демонструють не лише значно вищий природній приріст, але й непропорційно меншу еміграцію, ніж словаки та чехи. Щоб краще простежити еміграційні процеси серед чехословацької нації, її було розділено. Дані свідчать, що з 1920 по 1930 рр. відбувається значне збільшення кількості чехів у Словаччині та Підкарпатській Русі та словаків у чеських та моравсько-сілезьких землях. Щодо Підкарпатської Русі, то у зазначений період кількість чехів зросла на 11 300 осіб, а словаків на 3000 осіб, що і підтверджує вище зазначене твердження, щодо специфіки еміграції чехів та словаків всередині Чехословаччини (*Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 57.*)

Ще одним фактором, який впливав на кількісний та національний склад населення Підкарпатської Русі були еміграційні процеси. Надзвичайне збільшення кількості іноземців у Словаччині та Підкарпатській Русі спричинене тим фактором, що під час останнього перепису національність була встановлена набагато точніше, ніж у 1921 р., а також економічним фактором, зокрема значний економічний розвиток Підкарпатської Русі, яка на початок ХХ ст. була найвідсталішим регіоном Чехословаччини. У 1930 р. відбувається збільшення загальної кількості іноземців, однак це демонструє лише незначні зміни: вона зросла на 11 010 до 249 971 осіб, так, що середній показник іноземців в Чехословаччині знову становить 1.7% від загального населення. Однак дані по окремих регіонах виявляють тут надзвичайні зрушення. Лише в Чехії кількість іноземців залишилась незмінною. Однак у моравсько-сілезькому регіоні впав на третину (34%), у Словаччині зріс на 79%, у Підкарпатській Русі на 136%. Ця інформація підтверджується тим, що у 1920 р., кількість іноземців становила 6862 особи. У 1930 р. кількість іноземців збільшилась до 16 228 осіб. (*Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 49.*) З яких іноземців за статусом проживання: поляки – 4670, австрійці – 152, німці – 78, угорці – 4747, росіяни – 802, румуни – 2965, югослави – 290, італійці – 164, болгары – 129, швейцарці – 9, французи – 8, турки – 10, нідерландці – 2, бельгійці – 7, греки – 3, португальці – 1, латвійці – 12, німці із саарського басейну – 16, американці – 204, канадці – 2, бразильці – 2, аргентинці – 1, громадяни інших країн Латинської Америки – 111, палестинці – 1 (*Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 50.*)

У 1923-1930 рр. відбуваються значні еміграційні процеси серед населення Підкарпатської Русі, які відбувалися як легально, так і нелегально. Зокрема

впродовж вказаного періоду візу було видано 16 067 особам. В той час закордон виїхало 23 140 осіб. Тобто, нелегально кордон перетнуло 7073 особи або 1/3 від усіх осіб. Що наводить нас на думку, що на кордоні процвітали нелегальні перевезення людей закордон. Значна частка осіб, які покинули Підкарпатську Русь виїхали до країн Середземномор'я, Близького Сходу та за Атлантичний океан. Тільки у 1929 р. та 1930 р. спостерігається значний потік емігрантів до країн Європи (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 34).

У 1932 р. приріст населення Підкарпатської Русі становив +28 847 осіб і становив 747 997 осіб (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna., 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 48). Серед яких чехословаки – +378 осіб, німці – +204 особи, угорці – +1503 особи, русини – +10 278, євреї – +1879 особи, поляки – +7 осіб, інші – +326 осіб (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 23).

У 1931-1932 рр. закордон виїхало назавжди або на сезонні роботи 892 особи. З яких візи отримала – 481 особа, нелегально перетнули кордон – 411 осіб, або майже 50% (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1934, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 33). Порівняно із попередніми роками нелегальний перетин кордону значно зріс. Що може бути викликано значним ростом безробітності на податковим тягарем. Також слід сказати, що більшість громадян виїжджало до країн Середземномор'я, Близького Сходу та за Атлантичний океан.

У 1933-1936 рр. населення Підкарпатської Русі зросло на 37 018 осіб до 798 313 осіб (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1934, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 34). На 1936 р. приріст населення за національностями виглядав таким чином: чехословаки – 354 особи, русини – 8086 особи, німці – 205 осіб, угорці – 1001 особа, поляки – 2 особи, євреї – 1000 осіб, інші національності – 313 особи (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1934, 1934, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 22). Як бачимо порівняно із 1932 р. природній приріст населення деяких національностей зменшився на 1936 р. Це, зокрема стосується угорців, євреїв та русинів, зменшення приросту яких складає від 500 до 2000 тис. осіб. Це може бути зумовлено трудовою еміграцією, санітарними умовами, смертністю серед новонароджених, складним фінансовим становищем населення (Varnovsky, 1997, s/ 90).

У 1933-1936 рр. спостерігалось зменшення кількості осіб, які перетнули кордон. Зокрема, кордон перетнули 1500 осіб. Більшість громадян прямувало до середземноморських країн й за Атлантичний океан. Зокрема, візи було отримано до таких країн як Франція (5), Югославія (106), Угорщина (1), Бельгія (13), СРСР (4), Палестина (21), США (128), Канада (34), Аргентина (50), Парагвай (43), Австрія (6), інші країни (1089) (Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1938, 1938, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika, 33).

Висновки. Отже, проаналізувавши національний склад населення Підкарпатської Русі у міжвоєнний період можна прийти до таких висновків. Зокрема, впродовж 1920–1930-х рр. національний склад населення суттєво не змінювався. Домінуючою національністю залишались русини, а найбільшими нацменшинами були угорці та євреї. Однак цього не можна сказати у регіональному плані, якщо порівнювати дані переписів населення за 1921 р. та 1930 р., де можна чітко проглянути, що в деяких прикордонних поселеннях спостерігається збільшення кількості представників нацменшин майже на рівні з русинами. В інших спостерігається незначне або значне збільшення населення за рахунок нацменшин, які поступово «заміщають» русинське населення, яке покидає свої домівки або за рахунок русинів, які складають все ж більшість населення у більшості поселень. Ці та інші особливості національної різноманітності на Підкарпатській Русі сприяв ряд причин, а саме економічні (малоземелля, безробіття, промисловий розвиток тощо), соціальні, політичні (приріст чехословаків у містах) та інші. Тому порівнюючи переписи населення можна сказати, що на території Підкарпатської Русі проживали такі національності у міжвоєнний період: русини, угорці, євреї, німці, румуни, чехословаки, поляки (на початок 1930 р., майже відсутні).

Список використаних джерел і літератури:

Герасимчук, В. Л. (2016). Санітарно-просвітницька робота громадських товариств на Закарпатті міжвоєнного періоду. *Педагогічні науки: зб. наук. пр.* (1). Бердянськ: Ткачук О.В., 115 с.

Губань, Р. В. (2013). Адміністративно-територіальний устрій Закарпаття у 1918–1920 рр. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*, (21), 129–132.

Мацелюх, І. А. (2014). Правовий статус українського Закарпаття за Конституційною хартією Чехословацької Республіки 29 лютого 1920 року. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*, (5), 5–8.

Макаренко, Н. (2008). Закарпаття під тиском угорцізації: 1867–1914 рр. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, (37), 176–187.

Макара, М. (1995). *Німці на Закарпатті (X–XX ст.)*, (4). Ужгород: Патент, 5–21.

Перепись населения в Подкарпатской Руси 1930 года. Официальный текст опроса по Закону ЧСР от 14 апреля 1921 года. URL: <https://rusyns-library.org/perepis-naseleniya-v-podkarpatsoj-rusi-1930-godaoficialnyj-tekst-oprosa-po-zakonu-chsr-ot-14-aprelya-1920-goda-cis-266-sb-zak-a-nar/> (дата звернення: 06.08.2021).

Державний архів Закарпатської області.

Шніцер, І. (2002). Словаки Закарпаття в 20-х рр. XX ст. *Науковий вісник УжНУ: Серія: Історія*, (6). Ужгород: Вид-во УжНУ, 133–142.

Varnovsky, M. (1997). Niekoľko poznámok k stranicko-politickej strukture na Podkarpatckej Rusi. *Česko-slovenská historická ročenka*, 81–87.

Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1. Praha: Ceskoslovenska statistika, 405 s.

Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1. Praha: Ceskoslovenska statistika, 354 s.

Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1938, 1938, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika., 356 s.

Referenses:

Herasyimchuk, V. L. (2016). Sanitarно-prosvitnytska robota hromadskykh tovarystv na Zakarpatti mizhvoiennoho periodu [Sanitary and educational work of public associations in Zakarpattia in the interwar period]. *Pedahohichni nauky: zb. nauk. pr.* (1). Berdiansk: Tkachuk O.V., 115 s. [in Ukrainian].

Huban, R. V. (2013). Administratyvno-terytorialnyi ustrii Zakarpattia u 1918–1920 rr. [The administrative-territorial structure of Transcarpathia in 1918–1920.]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 18: Ekonomika i pravo*, (21), 129–132. [in Ukrainian].

Matseliukh, I. A. (2014). Pravovyi status ukraïnskoho Zakarpattia za Konstytutsiinoiu khartieiu Chekhoslovatskoi Respubliky 29 liutoho 1920 roku [Legal status of Ukrainian Transcarpathia according to the Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic of February 29, 1920]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, (5), 5–8. [in Ukrainian].

Makarenko, N. (2008). Zakarpattia pid tyskom madiaryzatsii: 1867–1914 rr. [Transcarpathia under the pressure of Hungarianization: 1867–1914.]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, (37), 176–187. [in Ukrainian].

Makara, M. (1995). *Nimtsi na Zakarpatti (X–XX st.)* [Germans in Transcarpathia (10th–20th centuries)]. (4). Uzhhorod: Patent, 5–21. [in Ukrainian].

Perepis' naseleniya v Podkarpatskoy Rusi 1930 goda. Ofitsial'nyy tekst oprosa po Zakonu CHSR ot 14 aprelya 1921 goda [Population census in Subcarpathian Rus' in 1930. The official text of the survey according to the Law of the Czechoslovak Republic of April 14, 1921]. Retrieved from <https://rusyng-library.org/perepis-naseleniya-v-podkarpatskoj-rusi-1930-godaoficialnyj-tekst-oprosa-po-zakonu-chsr-ot-14-aprelya-1920-goda-cis-266-sb-zak-anar/> [in Russian].

Derzhavnyy arkhiv Zakarpat-s'koyi oblasti [State Archive of Zakarpattia Oblast]. [in Ukrainian].

Shnitser, I. (2002). Slovaky Zakarpattya v 20-kh rr. XX st. [Slovaks of Transcarpathia in the 20s of the XX century.]. *Naukovyy visnyk UzhNU: Seriya: Istoriya*, (6). Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU, 133–142. [in Ukrainian].

Barnovsky, M. (1997). Niekolko poznamok k stranicko-politichej strukture na Podkarpatskej Rusi. *Česko-slovenská historická ročenka*, 81–87. [in Czech].

Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1. Praha: Ceskoslovenska statistika, 405 s. [in Czech].

Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1930, 1934, Dil 1. Praha: Ceskoslovenska statistika, 354 s. [in Czech].

Ceskoslovenska statistika. Scitani lidu v Respublike ceskoslovenske ze dne 1 brezna, 1938, 1938, Dil 1, Praha: Ceskoslovenska statistika., 356 s. [in Czech].

Отримано: 29.05.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.117-133
УДК 94(438)«1924/1926»

КІРЕЄВА Вікторія – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, індекс 18031, Україна (kalinchuk79@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8882-4762>

KIRIEIEVA Victoria – Candidate of Science in History, Associate Professor, Head of the Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 81, Shevchenko Boulevard, Cherkasy, index 18031, Ukraine (kalinchuk79@gmail.com)

ІРЖАВСЬКА Анжела – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, індекс 18031, Україна (irzhavskaya@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>

IRZHAVSKA Anzhela – Candidate of Science in History, Associate Professor, Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 81, Shevchenko Boulevard, Cherkasy, index 18031, Ukraine (irzhavskaya@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Кіреєва, В., Іржавська, А. (2023). Криза парламентської демократії та спроби її подолання в Другій Речі Посполитій у 1924-1926 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 117–133.

КРИЗА ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА СПРОБИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ У 1924-1926 рр.

Анотація. *Метою статті є дослідження кризового періоду в процесі становлення парламентської демократії в Другій Речі Посполитій у 1924-1926 рр. Методологія дослідження.* Застосовано загальнонаукові комплексні методи дослідження (емпіричний, порівняльний, теоретичний, метод аналізу). У процесі дослідження автори керувалися принципами історизму, об'єктивізму та системності, завдяки чому опрацьована та залучений до даної наукової розвідки джерельний та історіографічний матеріал є достовірним та репрезентативним. **Наукова новизна** статті визначена тим, що авторами зроблено спробу здійснити комплексний аналіз позицій провідних польських політичних партій до чинної моделі парламентської демократії, а також їхні пропозиції щодо її реформування. **Висновки.** У статті прослідковано політичну дискусію в польському політичному просторі щодо подолання кризи парламентської демократії через реформування виборчого законодавства та Конституції 1921 р. Проаналізовано

партійну дискусію з питань державно-правового устрою Другої Речі Посполитої в 1924–1926 р. Охарактеризовано основні пропозиції реформування польської державності. З'ясовано, що більшість польських політичних партій головною проблемою кризи державного життя країни вважали саме відсутність умов для створення стійкої парламентської більшості, яка б сприяла проведенню послідовної та розрахованої на довготривалу перспективу політики уряду. Разом із тим, найважливішим недоліком виборчого права вважався принцип пропорційного представництва, практика якого призвела до виникнення невиправдано великої кількості парламентських фракцій. Один із можливих варіантів подолання кризи, що пропонувався, полягав у переході до мажоритарної виборчої системи, яка б сприяла великим партіям і створенню міцної парламентської більшості та уряду на її основі.

Ключові слова: парламентська демократія, політична криза, реформування виборчої системи, політичні партії, партійна дискусія.

CRISIS OF PARLIAMENTARY DEMOCRACY AND ITS ATTEMPTS OVERCOME IN THE SECOND REPUBLIC IN 1924–1926

Abstract. *The purpose of the article is to study the crisis period in the process of establishing parliamentary democracy in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in 1924–1926. Research methodology.* General scientific complex research methods (empirical, comparative, theoretical, analysis method) are applied. In the process of research, the authors were guided by the principles of historicism, objectivism and systematicity, thanks to which the source and historiographical material processed and involved in this scientific investigation is reliable and representative. **The scientific novelty** of the article is determined by the fact that the authors have made an attempt to carry out a comprehensive analysis of the positions of the leading Polish political parties towards the current model of parliamentary democracy, as well as their proposals for its reform. **Conclusions.** The article highlights the political debate in the Polish political space regarding overcoming the crisis of parliamentary democracy through the reform of the electoral legislation and the Constitution of 1921. The party debate on issues of state and the legal system of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in 1924–1926. The main proposals for reforming Polish statehood are characterized. It was found that most of the Polish political parties considered the lack of conditions for the creation of a stable parliamentary majority to be the main problem of the crisis in the country's public life, which would facilitate the implementation of a consistent and long-term government policy. At the same time, the principle of proportional representation, the practice of which led to the emergence of an unreasonably large number of parliamentary factions, was considered the most important drawback of electoral law. One of the proposed options for overcoming the crisis was a transition to a majoritarian electoral system, which would favor large parties and the creation of a strong parliamentary majority and a government based on it.

Key words: parliamentary democracy, political crisis, electoral system reform, political parties, party debate.

Постановка проблеми. Проблеми функціонування парламентського устрою викликали значне занепокоєння та критичні оцінки політичних та громадських діячів. Критика чинної політичної системи мала два основні напрями: 1) всевладдя сейму; 2) виборче право. Політичні сили прагнули

внести зміни до чинної Конституції, які мали на меті зрівняти права сенату та сейму, а також збільшити повноваження виконавчої влади. Починаючи з 1924 р., провідні польські партії розпочали політичну дискусію щодо можливості внесення змін до Конституції та виборчого законодавства. У вітчизняній історіографії питання кризи парламентської демократії не стали предметом окремого студіювання, що й актуалізувало вказану розвідку.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельною основою даної наукової розвідки стали публікації, що містяться у друкованих органах відповідного хронологічного періоду історії Польщі, який аналізується у статті, а саме в: *Gazeta Warszawska* (1925), *Głos Narodu* (1925, 1926), *Piast* (1924), *Gazeta Poranna Warszawska* (1926), *Sprawa Robotnicza* (1924), *Robotnik* (1924, 1925). Корисними для дослідження є наукові праці радянських та польських істориків другої половини XX – початку XXI ст. (Мельчарек Т., 1996; Jerzego Kornasia, 2004; Pobóg-Malinowski W., 1990; Orlof E., Pasternak A., 1991 тощо)

Мета статті – вивчити позиції провідних польських політичних партій до чинної моделі парламентської демократії, а також їхні пропозиції щодо реформування моделі зразка 1921 р. напередодні перевороту в травні 1926 р.

Виклад основного матеріалу. Питання про доцільність реформування засад державно-політичного устрою Польщі одним із перших підняв Народно-національний союз (*Związek Ludowo-Narodowy* – далі ЗЛН). Державна система країни стала предметом активного обговорення на сторінках партійної преси на початку 1924 р. Зокрема, підкреслювалася необхідність ґрунтовного аналізу наявних конституційно-політичних проблем, які мали стати теоретичною основою для реформування державно-політичного устрою держави (Мельчарек, 1996, с. 76).

Наголошувалося, що істотним недоліком польського парламентаризму є відсутність постійної більшості в парламенті і перспектив її виникнення. Тому пропонувалося змінити існуючу політичну систему, підкреслюючи при цьому, що не повинно підніматися питання про «революційний» характер перетворень у державному устрої, а лише про певні зміни і «поправки» в рамках діючої системи. Однією з таких поправок мало стати надання президенту реального права розпуску сейму, якщо останній не зможе сформувати більшість, тобто виявиться нездатним виконувати свою головну функцію (*Krytyka systemu. Gazeta Warszawska, 1924, 6 stycznia*).

Один із лідерів ендеції С. Козицький на зборах ЗЛН у Варшаві 19 лютого 1924 р. звернув увагу на те, що польські політичні інститути засновані на ідеях, що панували в XIX ст. і «накреслені на прапорах французької революції», а при розгляді проблем державного устрою Польщі слід виходити з абсолютно інших обставин. Головним критерієм дієвості державної системи мало бути не те, щоб устрій був «справедливим і істинним», а щоб створював умови для формування уряду, який би міг ефективно і дієво здійснювати владу (Kozicki, 1924).

Питання реформування державно-політичної системи Польщі було піднято на IV конгресі ЗЛН 26 жовтня 1924 р. (Мельчарек, 1996, с. 85). С. Гломбинський запропонував розширити повноваження сенату, вказуючи, що Конституція була прийнята в період, «коли існувала загроза встановлення реакції. ... Панувала думка, що сенат буде ідентичний тій палаті сенаторів, якою вона була в давній Польщі, ... де засідатимуть консерватори, які не здатні зрозуміти дух прогресу». Тому значна частина депутатів ЗЛН, а також «національно орієнтовані» депутати в інших партіях, були проти установи сенату і, тим самим, проти створення двопалатної структури парламенту як гарантії якісного законодавства. С. Гломбинський відзначав, що друга палата хоча і передбачена в Конституції, фактично є «мертвим інститутом». Для того, щоб сенат робив реальний внесок у законодавче і політичне життя країни, статус верхньої палати має бути рівноцінний сейму.

Ще однією складовою реформи С. Гломбинський вважав необхідність посилення виконавчої влади, надання президенту таких повноважень, щоб він міг здійснювати вплив на політичну ситуацію, особливо тоді, коли державі загрожує небезпека через протиріччя і розбрат у сеймі або через конфлікти, які можуть виникнути між сеймом і сенатом. Тому він пропонував партії погодитися з тим, щоб президент мав реальну нагоду розпустити сейм, коли цього вимагатиме «благо держави».

Щодо питання про виборчі права, то С. Гломбинський висловився за те, щоб «дуже молоді люди» їх не мали: молодь повинна бути, перш за все, зайнята навчанням і їй не слід втягувати в активне політичне життя. Тому виборчі права потрібно надавати вже «зрілим» громадянам. Правом обирати повинні користуватися громадяни з 25-річного віку, а право бути обраним повинно надаватися ще більш зрілим особам, які досягли 30 років (Kryzys Rzeczypospolitej? Studia z zakresu funkcjonowania systemu politycznego, 2004, s. 34).

Для поліпшення функціонування державної системи він пропонував зменшити чисельність депутатського корпусу, що дозволило б сейму стати серйозним і авторитетним органом влади, перешкодити уподібненню його мітингу, «де не переконання окремих депутатів, а сьогохвилинні настрої, охоплюючи деякі партії, зумовлюють результат голосування» (Najnowsza historia Polski 1918-1939, 1991, s. 283).

Цікавими є оцінки активного учасника дискусії в колах ендеції, відомого польського історика В. Конопчинського, члена парламентської фракції ЗЛН. Його позиція зводилася до твердження, що поляки «зшили для себе Конституцію на виріст» (Konopczynski, 1925). Учений вважав за необхідне зробити уряд більш незалежним від сейму, що постійно втручається в діяльність кабінету не тільки за допомогою запитів окремих депутатів, партійних резолюцій, «порад» і особистих прохань. І при всьому цьому сейм не бере на себе ніякої відповідальності за уряд (Konopczynski, 1925).

На засіданні Головної ради ЗЛН 31 січня 1925 р. було прийнято резолюцію про звернення до парламентського клубу ЗЛН, щоб останній «док-

лав всіх можливих зусиль ще в період діючої парламентської сесії провести зміни в законі про вибори». Пропозиції ГР ЗЛН зводилися до наступного: 1. Скоротити кількість депутатів на половину (з 444 до 224), 188 з них обиралися б за окружними списками, а 36 – за загальнодержавними, 2. Кількість мандатів в округах Центральної і Західної Польщі не повинна перевищувати 3-х для одного виборчого округу. В східних воєводствах, навпаки, пропонувалося зберегти багатомандатні округи, 3. При розподілі мандатів за округами пропонувалося «заохотити» ті райони, які є лідерами за «рівнем культури, економіки, податкових відрахувань у державну казну», а також ті райони, де виборці брали активну участь у виборах 1922 р., продемонструвавши таким чином своє «зацікавлення до проблем Польщі», 4. «Антидержавницькі» партії, наприклад, комуністи, повинні бути позбавлені права висувати на вибори свої партійні списки, 5. Окружні партійні списки, які одержать абсолютну більшість голосів у виборчому окрузі, на який припадає не більше, ніж 4 мандати, повинні одержати всі мандати округу (Koporczyński, 1925).

У період урядової кризи, восени 1925 р., коли ПСЛ–«Визволене» внесла пропозицію про розпуск сейму і проведення нових виборів (13 листопада 1925 р.), ЗЛН знов підтвердив свою позицію, що перш ніж парламент буде розпущений, необхідно внести зміни до Конституції і виборчого законодавства. Депутат М. Козловський (ЗЛН) на засіданні сейму заявив, що головною перешкодою, що заважає формуванню парламентського кабінету, є представництво національних меншин у сеймі, які вороже налаштовані щодо питання розбудови Польської держави (Pobóg-Malinowski, 1990, s. 469). Тому для створення парламентської більшості він вважав необхідним досягти угоди всіх польських політичних партій. Якщо ж її досягти не вдасться, то слід прийняти новий виборчий закон. При цьому зміни до законодавства ніяким чином не мають обмежувати парламентську демократію. Однією з цілей змін має стати скорочення дрібних і парламентських угруповань. «Дрібні фракції, – відзначав Козловський, – часто мають амбіції та апетити, непропорційні своєму впливу в країні і впливу своєї політичної ідеології». Вони є серйозною перепоною для створення парламентської більшості. Саме шляхом скорочення кількості депутатів і за допомогою нового розподілу мандатів ми хочемо добитися того, щоб у перспективі полегшити умови для виникнення парламентської більшості» (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. I kadencja. Sprawozdania stenograficzne z posiedzenia 254, 13.05.1925, L. CCLIV/14).

У таборі християнської демократії, що була однією з провідних центристських партій у політичному спектрі Польщі, реформа парламентаризму стала предметом активної дискусії на межі 1924-1925 рр. Однією з найважливіших умов «процвітання Польщі» проголошувалося створення «сильного уряду, а також розумного, активного і здатного сформувати уряд парламенту». Наголошувалося, що в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз, які мають місце, «хиткість, слабкість і недовговічність уряду є найкращими союзниками ворогів Польщі». Християнські демократи одними з перших почали підніма-

ти питання про перегляд виборчого законодавства на сторінках партійної преси. Вказувалося на неефективність принципу пропорційності, який «все більш стає об'єктом критики». Наголошувалося, що більш привабливий вигляд має мажоритарна система Англії і США, де «виборча система спрямовує волю народу у напрямку створення сильного уряду, хоча й потерпає від арифметичної несправедливості» (*Reforma a potem wybory. Głos Narodu, 1925, 2 stycznia*).

Керівництвом ХД була створена спеціальна комісія з метою підготовки проекту змін у законі про вибори, що запропонувала 21 січня 1925 р. Головній раді Християнсько-демократичної партії такі пропозиції: 1) зберігти принцип пропорційності, відмовитися від системи підрахунку голосів і розподілу мандатів, яка сприяла дрібним партіям і призводила до розколу великих; 2) включити до закону про вибори механізми, заохочуючи блокування окружних партійних списків; 3) при розподілі мандатів між партійними списками керуватися принципом, згідно якого мандати надаються партійному списку, якщо кількість поданих за нього голосів відповідає виборчій квоті, яка розраховується шляхом розподілу загальної кількості голосів виборців певного округу, що взяли участь у голосуванні, на загальну кількість мандатів цього округу. Мандати, що залишилися, розподіляються пропорційно між двома партіями, які набрали найбільшу кількість голосів; 4) провести скорочення чисельності депутатів сейму до 360 осіб, сенаторів – до 90, переглянути геометрію виборчих округів і домагатися створення багатомандатних округів (*Z dnia politycznego. Głos Narodu, 1925, 21 stycznia*).

Християнські демократи жваво відгукнулися на рішення IV Конгресу ЗЛН. Частина пропозицій ендеції викликала критику в партії. Так, висловлювалися сумніви з приводу пропозицій ЗЛН заборонити комуністам брати участь у виборах, оскільки комуністи можуть виступити під іншою назвою або ж як безпартійні. Зверталася увага на ще одну важливу обставину: «Обмеження комуністів відкриє простір для зловживань з боку влади, яка б тим самим одержала право вирішувати – який виборчий список є антидержавницьким, а який ні» (*Bryła, 1925*).

Разом з тим, частина пропозицій ендеків викликала підтримку з боку християнської демократії. Зокрема, була схвалена пропозиція ЗЛН розподілити мандати за округами з урахуванням «рівня культури і розмірів податкових відрахувань у державну казну». Висловлювалися заперечення щодо пропозиції скоротити кількість мандатів у тих округах, де виборці в 1922 р. продемонстрували слабку активність. Не слід карати виборців у подальших виборах за «безпечність» електорату 1922 р., оскільки тоді слабка участь у виборах могла бути результатом «причин несуттєвих, наприклад, через негоду або погані дороги» (*Bryła, 1925*).

Як і ЗЛН, християнські демократи не підтримали пропозиції ПСЛ–«Визволене» розпустити парламент і провести нові вибори. Погоджуючись з тим, що польський сейм втратив авторитет і не здатний здійснювати владу, їхні представники в сеймі заперечували негайне проведення нових виборів,

оскільки «без попередніх змін у законі про вибори вони не зробили б новий сейм кращим». Християнські демократи вважали за необхідне провести санацію польського сейму, однак, враховуючи складність і важливість цього питання, вони наполягали на проведенні конструктивної дискусії (Bryla, 1925).

На конгресі християнської демократії 4 червня 1925 р. голова парламентської фракції цього руху Ю. Хачинський підкреслив, що «парламент не повинен бути лише зборами партійних комітетів і показником того, скільки партій є на певний момент у Польщі» (Bryla, 1925).

У листопаді 1925 р. спеціальна комісія при Головному правлінні ХД розпочала розробляти проєкт реформи виборчого закону (Російський центр хранения и обработки документов новейшей истории, ф. 495, оп. 124, спр. 149, арк. 27). Комісія висловилася за скорочення депутатського корпусу до 300-320 осіб. Наголошувалося, що принцип пропорційності повинен бути збережений внаслідок його чіткого закріплення в Конституції. Комісія висловилася за збереження багатомандатних округів в етнічній Польщі. У східних воєводствах багатомандатні округи повинні бути достатньо великими, щоб забезпечити польському населенню обрання своїх представників.

Комісія виступила проти створення двомандатних округів, оскільки це «привело б в період виборчої кампанії до гострої боротьби між двома блоками, причому національні меншини відігравали б подекуди вирішальну роль». Розподіл мандатів за округами пропонувалося провести з урахуванням рівня їх культурного й економічного розвитку. Більш розвинені культурно та економічно, округи мали одержати більшу кількість мандатів, ніж менш розвинені. У питанні про зміну виборчого закону для східних воєводств особливо виділяли проблему обрання тут поляків, а також необхідності обмеження можливостей обрання «непольського елемента» (Російський центр хранения и обработки документов новейшей истории, ф. 495, оп. 124, спр. 149, арк. 84 зв.). Для цього пропонувалося скоротити кількість депутатів, обраних від східних воєводств.

Відставка уряду В. Вітоса в кінці 1923 р. стала поштовхом для формування критичного ставлення ПСЛ-«Пяст» до державно-політичного устрою Польщі. Питання про необхідність змін Конституції і закону про вибори було поставлено вже на початку січня 1924 р. (Російський центр хранения и обработки документов новейшей истории, ф. 495, оп. 124, спр. 149, арк. 137). На засіданні парламентського клубу ПСЛ-«Пяст» В. Керник виступив з доповіддю про «Перегляд конституції», в якій висловився за розширення повноважень глави держави (зокрема, за наділення його реальним правом розпуску парламенту і правом відстрочення сесій), надання сенату статусу реального законодавчого органу. Він запропонував також переглянути чинний закон про вибори, вказавши на його «непрактичність» як з погляду інтересів держави, так і з погляду роботи самого парламенту. Було внесено пропозицію значно скоротити кількість депутатів і сенаторів (Російський центр хранения и обработки документов новейшей истории, ф. 495, оп. 124, спр. 149, арк. 110).

У коментарях до цього засідання преса ПСЛ–«Пяст» підкреслювала, що парламентський клуб ПСЛ–«Пяст» «мав відвагу прямо і відкрито сказати, що одним з головних джерел нестабільності в Польщі є помилки в Конституції і виборчому законі», які призвели до того, що виконавчі органи виявилися позбавленими влади, сейм же привласнив собі право бути «всією владою». Наголошувалося, що результатом помилок у конституції і виборчому законі стала нездатність сейму створити більшість, яка є умовою парламентської системи як такої. Тому парламентський клуб ПСЛ–«Пяст» ухвалив рішення утворити комісію для розробки проектів законів, що стосуються змін Конституції і виборчого законодавства, а також взаємодіяти з цих питань з найвідомішими польськими правниками (Российский центр хранения и обработки документов новейшей истории, ф. 495, оп. 124, спр. 149, арк. 111 зв.).

Лідер ПСЛ–«Пяст» В. Вітос вельми критично оцінював ситуацію в сеймі (Sejm Polski. Głos Narodu, 1925, 8 listopada). Він відзначав, зокрема, що в сеймі є фракції, поведінку яких можна кваліфікувати як антидержавницьку. Ситуація, що склалася, на думку В. Вітоса, актуалізує питання реформи Конституції. Характеризуючи останню, В. Вітос відзначав, що вона не була результатом праці всіх партій і нав'язана Польщі, а поляки ще не «дозріли» для реалізації її положень. Суттєвим її недоліком він називав «безсмертя» сейму, який може бути розпущений лише тоді, коли «сам того забажає».

В. Вітос виступив проти голосування за партійними списками і висловився на користь голосування за конкретних кандидатів. Він також пропонував встановити одномандатні округи, а для східних воєводств продумати можливість забезпечення мандатами «польського елемента».

На мітингу в Чешанові 7 вересня 1924 р. В. Вітос критикував надмірно ліберальну Конституцію і вимагав її ревізії (Wielka mowa prezesa Witosa. Piast, 1924, 28 wrzesnia). Ті ж ідеї В. Вітос повторив і на мітингу в Горлицях 23 вересня 1924 р., відзначивши, що Польща має ліберальну Конституцію «на виріст», до якої суспільство не «доросло». Він також заявив про необхідність розширення влади президента і сенату. Здійснити ці зміни можна після створення парламентської більшості (Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia 220, 16.03.1921, s. 31).

Лідер ПСЛ–«Пяст» указував на надмірну кількість депутатів у сеймі: «444 людей, зібраних у одному місці, є натовпом, не здатним до розумних рішень». Атмосферу, що панувала в сеймі, В. Вітос називав страшною: «зібрання партій і національностей, юнацький вік і недосвідченість депутатів, втеча від відповідальності, нескінченне і даремне сеймування, депутатська недоторканість, неможливість розпуску сейму і сенату без їх згоди, повне знищення виконавчої влади як такої, і в особливості влади президента Польщі» (Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia 220, 16.03.1921, s. 31).

Закон про вибори, на переконання В. Вітоса, слід змінити таким чином, щоб депутатами обирали людей «більш зрілих і досвідчених». Кількість депу-

татів В. Вітос пропонував скоротити наполовину й обирати їх не «за номерами» (тобто шляхом голосування за партійні списки), а голосувати за конкретних кандидатів. Він вважав також, що депутати повинні нести відповідальність перед своїми виборцями. Лідер ПСЛ–«Пяст» підкреслював, що партія буде наполягати на виконанні перерахованих вище завдань, не дивлячись на наявність великої кількості противників цих пропозицій: «вічне сеймування згубило шляхетську Польщу, і ми не можемо допустити, щоб тепер з народною Польщею відбулося те ж саме» (*Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia 220, 16.03.1921, s. 37*).

У доповіді на конгресі ПСЛ–«Пяст» у грудні 1924 р. В. Вітос відзначав, що найважливішою складовою демократії є постійна парламентарська більшість і заснований на ній уряд. Польські реалії йдуть врозріз з цими вимогами, оскільки за шість років в країні змінилося 12 урядів і 180 міністрів. У зв'язку з цим: «хворий орган, яким є сейм, має бути розпущений. Проте слід потурбуватися про те, щоб новий сейм був здоровим». Для цього потрібно змінити виборчий закон, щоб «депутатів у сеймі стало менше, але зростає кількість людей зрілих і відповідальних, які б доросли до виконання свого завдання» (*Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia 220, 16.03.1921, s. 207–209*).

У 1925 р. ПСЛ–«Пяст» продовжувало пропагування своїх пропозицій з трибуни сейму (*Mowa posła dr Kiernika w Sejmie. Piast, 1924, 2 listopada, s. 12; Mowa posła dr Kiernika w Sejmie. Piast, 1924, 4 listopada, s. 12*). Проте основна увага керівництва партії у цей час була зосереджена на підготовці та ухваленні аграрної реформи, на бюджетній політиці, а також вирішенні багатьох інших суттєвих проблем поточного життя країни. Створення уряду О. Скинського в грудні 1925 р. тимчасово відсунуло проблему конституційних реформ, проте трудності коаліційного правління знов актуалізували її вже в лютому 1926 р.

До дискусії про реформування польського парламентаризму в 1924 р. приєдналася і Національна робітничка партія. В одному зі своїх інтерв'ю голова Головної ради НРП А. Хондзинський відзначив, що принципи питання польського парламентаризму, зокрема повноваження президента і сенату, виборчий закон вимагають змін. Під час обговорення у Законодавчому сеймі проектів польської Конституції його партія добивалася якомога більшої влади для президента, оскільки «цього вимагають польські умови». Проте більшість сейму розглядала таке принципове державне питання «з суб'єктивної точки зору» і владу президента була зведено нанівець (*Mowa posła dr Kiernika w Sejmie. Piast, 1924, 2 listopada, s. 12; Mowa posła dr Kiernika w Sejmie. Piast, 1924, 4 listopada, s. 12*).

Лідер НРП критично оцінював чинний виборчий закон. Його автори, відзначав він, прагнули спроектувати закон таким чином, щоб, з одного боку, спочатку забезпечити перевагу для великих партій, і з іншого – обмежити представництво національних меншин. У зв'язку з посиленням критики Конституції в 1925 р., правими і ПСЛ–«Пяст», лідери НРП нагадували, що

найбільш суттєві недоліки Конституції 1921 р. слід вважати провиною саме цих політичних сил.

У пресі НІР підкреслювалося, що, визнаючи необхідність реформи виборчого закону, партія повинна рішуче протидіяти «реакційним прагненням порушити будь-який принцип демократичної виборчої системи, а саме принципи рівного, загального, таємного, прямого і пропорційного виборчого права. Підтвердженням цього була незгода НІР з проектом закону про вибори до місцевих органів самоуправління, представленого у 1925 р. на обговорення сейму (Kwestja reformy. Sprawa Robotnicza, 1924, 26 pazdziernika).

Особливістю цього законопроєкту була відмова від принципу рівного виборчого права і встановлення так званого «плюрального вотуму», а саме надання виборцю декількох голосів. Законопроєкт містив такі умови, необхідні для надання виборцю права на додатковий голос: «1) виборець одружений або є вдовцем, має дітей (чотирьох і більше); 2) виборець посідає посаду в державній адміністрації або в органі самоврядування (за принципом призначення або виборності); 3) виборець перебував на військовій службі в польських частинах; 4) виборець володіє польською мовою письмово й усно». Виборець, який відповідав цим критеріям, одержував чотири додаткові виборчі голоси.

Національна робітничая партія розцінювала це як замах на «демократичні і справедливі принципи виборчого права» до органів самоврядування і відзначала, що політичні сили, пропагуючи цей проєкт, не приховують своїх намірів «у тому ж дусі змінити й парламентський виборчий закон, а також провести відповідне реформування Конституції» (O jaką reformę walczy Polska Partia Socjalistyczna. Sprawa Robotnicza, 1925, 11 kwietnia; Pogłoski o zmianie rządu w Polsce. Sprawa Robotnicza, 1925, 3 maja).

У пресі НІР, як один з найістотніших недоліків польського парламентаризму, вказувався низький культурний та інтелектуальний рівень депутатів. Наголошувалося, зокрема, що є такі парламентські клуби, де «освітній ценз» депутатів не перевищує рівня середньої школи, де депутатська діяльність розуміється як «рентабельне місце», де «здатність до важкої роботи в парламентських комісіях чи до самостійної законодавчої ініціативи замінюється здатністю безтурботно прохолоджуватися в парламентському буфеті або тинятися в міністерствах з приводу приватних питань своїх виборців» (O jaką reformę walczy Polska Partia Socjalistyczna. Sprawa Robotnicza, 1925, 11 kwietnia).

Наголошувалося також, що з 444 депутатів і 111 сенаторів справжніми парламентарями можна назвати лише 130 осіб. Решта – «шкідливий баласт, який ускладнює парламентську роботу, всю законодавчу роботу покладено на плечі декількох десятків людей, коли решта є лише натовпом з правом голосу, натовпом кулуарно-буфетним, нетворчим і безплідним». Все це підриває серед населення довіру до демократії і парламентаризму.

Істотною слабкістю польського парламенту НІР вважала партійну роздробленість сейму. Найвність до середини квітня 1925 р. 15 парламентських клубів пояснювалося, крім програмних розходжень, також і «амбіція-

ми, незначними тактичними розбіжностями або просто непорозуміннями». Національна робітничка партія підтримувала ідею розпуску сейму і проведення нових виборів, голосувала за відповідні пропозиції ПСЛ-«Визволене». ННР виступала за необхідність змін виборчого закону, оскільки колишній закон не витримав випробування на виборах 1922 р. Реформа, на думку ННР, повинна також прагнути підвищення «якісного рівня» депутатського корпусу, врахувати інтереси міст, усунути переваги для великих партій у вигляді державних списків, що не виправдали себе (O jaką reformę walczy Polska Partia Socjalistyczna. Sprawa Robotnicza, 1925, 11 kwietnia).

Польська соціалістична партія з обережністю віднеслася до дискусії щодо реформування парламентської системи Польщі, започаткованої в 1924 р. Пропозиції ЗЛН, ПСЛ-«Пяст», християнських демократів соціалісти розцінювали як бажання «забезпечити в майбутньому сеймі інтереси заможних класів і, відповідно, свої власні партійні інтереси шляхом позбавлення виборчих прав сотень тисяч громадян... за допомогою скорочення депутатських мандатів і переформатування виборчих округів» (Kronika parlamentarna. Robotnik, 1924, 26 stycznia).

За оцінкою партійного друкованого органу «Роботника», ЗЛН і ПСЛ-«Пяст» настільки себе скомпрометували, що від майбутніх виборів очікувалася лише поразка. Тому вони прагнуть так змінити виборчий закон, щоб «справжня воля широких мас не була зреалізована, щоб створити якомога більше привілеїв для заможних громадян» (Niedzialkowski, 1925).

Коментуючи напрацювання ЗЛН щодо реформи виборчої системи, «Роботник» відзначав, що ендеція пропонує, по суті, встановлення двох виборчих систем. «У центральній Польщі повинні переважати трьохмандатні округи. Очевидно, що в таких округах не може бути чесної пропорційності, оскільки при трьох мандатах безліч голосів остаточно втрачатиметься, не досягнувши мандата. У східних же воєводствах ендеція пропонує зберегти багатомандатні округи – тут пропорційність потрібно зберегти, оскільки йдеться про польські голоси» (Niedzialkowski, 1925).

Наголошувалося, що нерівне значення виборчих округів суперечить принципу рівного виборчого права, оскільки голос виборця в одному окрузі матиме менше ваги, ніж голос виборця в іншому.

Представники ППС категорично висловлювалися з приводу пропозиції ЗЛН заборонити брати участь у виборах «антидержавницьким» партіям, оскільки під таке положення можна підвести не тільки комуністів, однак і партії національних меншин, радикальні селянські партії і соціалістів.

ППС вважали неприпустимим відхід від формули чинного виборчого права, оскільки загальне, таємне, пряме, рівне і пропорційне голосування забезпечує волевиявлення всього населення (Naprawa konstytucji Robotnik, 1925, 2 kwietnia).

Відхід від цих принципів призведе до втрати упевненості громадян у тому, що вони можуть законним шляхом впливати на поліпшення свого жит-

тя і життя суспільства та підштовхне до пошуку інших шляхів для досягнення цих цілей.

Вони негативно ставилися до принципу «плюрального вотуму» при виборах органів місцевого самоуправління, вважаючи, що праві хочуть створити прецедент для відмови від принципу політичної рівності при виборах у сейм. Надання додаткових голосів виборцям на будь-якій підставі розцінювалися як встановлення політичних привілеїв і відхід від принципу рівності (Reform w komisjach senatskich. Robotnik, 1925, 14 października).

Криза уряду В. Грабського восени 1925 р. стала імпульсом для похвалення реформаторських настроїв у середовищі провідних політичних партій Польщі. І якщо раніше ППС займала швидше негативну позицію щодо реформування парламентаризму, відстоюючи чинне виборче законодавство, то тепер партія розпочала пошук своїх рішень з подолання кризи парламентської системи.

Оголосивши про те, що партія пропонує достроковий розпуск парламенту (Niedzialkowski, 1925), «Роботник» опублікував у жовтні 1925 р. статтю М. Недзялковського «Конституція як гасло передвиборчої боротьби», де автор відзначав, що питання зміни Конституції є одним з основних для ППС і партія незабаром представить відповідні пропозиції у цій сфері.

Оцінюючи пропозиції прихильників перебудови державної влади в Польщі за «американським зразком», М. Недзялковський відзначав, що «ві складові державного ладу є цілісністю, де окремі елементи знаходяться в органічному взаємозв'язку. Тут неможливо вирвати один елемент, не потягнувши за ним і інше» (Niedzialkowski, 1925). Її головним недоліком М. Недзялковський вважав «слабку гнучкість»: «конфлікт між президентом і законодавчою владою відразу ж створює катастрофічну ситуацію; найкращим прикладом було трагічне падіння Вільсона. США можуть дозволити собі такі конфлікти, а в наших умовах потрясіння підірвали б державу».

Проекти прихильників оздоровлення парламентаризму (до них М. Недзялковський відносив ЗЛН, групу Е. Дубановича і С. Стронського, християнських демократів і ПСЛ-«Пяст»), зовні прагнуть посилити державну владу, зробити можливим створення стійкої більшості в сеймі, однак фактично вони спрямовані на створення умов для переважання на державному рівні правих партій і фінансових груп.

М. Недзялковський підкреслював, що загальне голосування не обов'язково повинно бути пропорційним, однак соціалісти не відступлять від чинних принципів виборчого права, зокрема і принципу пропорційності (Niedzialkowski, 1925).

Формулюючи пепесівську концепцію реформи державно-політичного устрою Польщі, М. Недзялковський пропонував залишити без змін основи її державно-правовій організації при одночасному реформуванні «окремих поверхів державної будівлі». У зв'язку з цим він формулював такі пропозиції: 1) відмовитися від двопалатного парламенту; 2) «полегшити» розпуск

сейму до закінчення терміну його повноважень, але не передавати рішення цього питання винятково до компетенції президента; рішення цього питання можливе, наприклад, шляхом референдуму; 3) ввести в Конституцію інститут референдуму; 4) створити Палату праці; 5) забезпечити в Конституції компактно проживаючим національним меншинам права на територіальну автономію; для територіально розсіяних національних меншин встановити права на культурно-освітній і мовний розвиток; 6) гарантувати в конституції для органів місцевого самоуправління ті ж принципи виборчого права, які передбачалися для виборів у сейм (Niedzialkowski, 1925).

Погіршення соціально-економічної ситуації, чергова урядова криза підштовхнули польські політичні сили від обговорення до перших практичних кроків. Першими внесли до сейму конкретні пропозиції щодо зміни закону про вибори парламентська фракція Національно-християнської партії (НХП), яку очолювали Е. Дубанович і С. Стронський у лютому 1926 р. (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. I kadencja. Sprawozdania stenograficzne. 1922–1927, 1926). Проект передбачав скорочення депутатського корпусу до 320 осіб, створення єдиного виборчого округу, який би охоплював всю державу. Передбачалося зберегти модифіковану пропорційну систему з можливістю блокування партійних списків. У проекті пропонувалося, що, якщо кількість голосів, поданих на користь партій, складатиме менше 130 тисяч, то ці голоси не братимуться до уваги при підведенні підсумків виборів. Аналогічний підхід (з урахуванням 36 статті Конституції) пропонувалося використовувати при підбитті підсумків виборів у сенат.

Проте навіть такий проект, що не містив радикальних перетворень, викликав критичні оцінки. Зокрема, «Газета поранна варшавська» відзначала, що реалізація ідеї єдиного виборчого округу призведе до ще більшого, ніж дотепер, дроблення партій у сеймі, зробить неможливим створення сильної більшості і, «що ще гірше, відкриє навстіж двері для антидержавної діяльності національних меншин». Це упущення виникло з тієї причини, що, складаючи свій проект, Е. Дубанович зважав, перш за все, на інтереси чисельно невеликих партій, до яких також відноситься і його партія» (O konstytucji? i ordynacj? Gazeta Poranna Warszawska, 1926, 10 stycznia).

Народно-національний союз, у свою чергу, також здійснював кроки з підготовки до реформи Конституції і виборчої системи. На засіданні Головної ради 21 лютого 1926 р. його голова С. Гломбинський представив пропозиції щодо «вдосконалення державного ладу, зміцнення парламентаризму і забезпечення сильного уряду» (Rewizja Konstytucji. Gazeta Poranna Warszawska, 1926, 22 lutego). Резолюція Головної ради ЗЛН вміщувала звернення до Головного правління ЗЛН розробити проект змін до Конституції і розглянути на наступному засіданні Головної ради. Передбачалося, що він буде базуватися на таких принципах: 1) виконавча влада повинна бути посилена; 2) дотримання законності в державному ладі Польщі має бути повністю гарантовано; 3) державний лад має бути приведений у відповідність з націо-

нальними потребами і містити гарантії від безкарності ворожих Польщі революційних прагнень комуністів і дій з боку чужих елементів, спрямованих проти держави (Chacinski, 1926).

Кількість депутатів і сенаторів пропонувалося скоротити на половину. Вказувалося на нагальній потребі і якомога швидше провести відповідні зміни до виборчого законодавства.

У березні 1926 р. парламентська фракція ЗЛН внесла в сейм проєкт поправок до виборчого закону. В коментарях до цього проєкту наголошувалося, що пропонувані зміни є «першим кроком на шляху до реформи політичного устрою Польщі, досвід державного життя якої виявив у політико-правовій системі країни стільки різних недоліків і вад, що реформа з кожним днем стає нагальною потребою» (Chacinski, 1926).

Проєкт ЗЛН передбачав скорочення кількості депутатів до 224 осіб, сенаторів – до 56. Пропонувалося обирати 188 депутатів на основі окружних списків, а 36 депутатів – на основі загальнодержавних партійних списків. Щодо сенаторів, то 47 осіб пропонувалося обирати на основі окружних списків, 9 – на основі загальнодержавних. Такі скорочення обґрунтовувалися необхідністю «забезпечити порядок, цілеспрямованість і справність парламентської роботи» (Chacinski, 1926).

У проєкті ЗЛН містилися пропозиції щодо створення у східних воєводствах великих багатомандатних округів, які дали б польському населенню можливість проводити своїх кандидатів до парламенту (Chacinski, 1926).

Слідом за пропозиціями ЗЛН проєкт змін виборчого закону внесла парламентська фракція християнської демократії. Він також містив пропозиції зі скорочення кількості депутатів і сенаторів. Депутатський корпус пропонувалося скоротити до 320 осіб (260 з них обиралися б окружними партійними списками, 60 – загальнодержавними), сенаторів – до 80 чоловік (65 з них обиралися б за окружними списками, 15 – загальнодержавними). Передбачалося підвищення мінімальної кількості виборців, заявлених в окружний партійний список (до 130 осіб), а також кількість необхідних підписів депутатів (або сенаторів) діючого сейму (сенату) (до 10). Щодо державних списків, була потрібна підтримка як мінімум 2 тисяч виборців у чотирьох виборчих округах (як мінімум по 500 осіб від кожного округу).

У ПСЛ-«Пяст» також активізувалася увага до проблем політичної реформи. У лютому 1926 р. вийшла праця В. Вітоса «Часи і люди», де він рішуче і жорстко критикував польський парламентаризм. Польську Конституцію 1921 р. В. Вітос порівняв з агітаційною брошурою, розрахованою на дешеву популярність (Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia 220, 16.03.1921, s. 216).

У пресу потрапила інформація про те, що в кінці лютого 1926 р. відбулося надзвичайне засідання президії Головного правління ПСЛ-«Пяст», де серед інших обговорювалося також питання про розпуск сейму і терміни проведення нових парламентських виборів (Мельчарек, 1996, с. 89–90).

Першим спільним кроком ЗЛН, християнської демократії, ПСЛ-«Пяст» і НІР щодо реалізації реформи Конституції став проект зміни ст. 26 Конституції, що регулювала спосіб розпуску сейму. 26 квітня 1926 р. від імені чотирьох клубів цей проект надійшов до сейму та був переданий у Конституційну комісію. Новацією проекту стало те, що президент міг без згоди 3/5 членів сенату розпустити верхню і нижню палати своїм указом, завіренням прем'єр-міністром (Najnowsza historia Polski 1918-1939, 1991, s. 296).

Зреалізувати заплановане не вдалося, оскільки 10 травня 1926 р. було сформовано коаліційний уряд на чолі з В. Вітосом, який однією із задач нового кабінету визначив необхідність підготовки реформи Конституції «через розширення повноважень президента», так і розробки нового виборчого закону (Skład rządu Witosa III. Głos Narodu, 1926, 12 maja). Передбачалося, що після їх схвалення сеймом і сенатом відбудуться нові парламентські вибори, однак подальші політичні події не дали можливості втілити задумане.

Висновки. Таким чином, більшість польських політичних партій ключовою проблемою державного життя країни вважали відсутність умов для створення стійкої парламентської більшості, яка б сприяла проведенню послідовної та розрахованої на довготривалу перспективу політики уряду. Політики та публіцисти ендеїї, християнських демократів і ПСЛ-«Пясту» солідаризувалися, що з метою забезпечення сприятливих умов для виникнення парламентської більшості необхідна зміна виборчого законодавства. Вони висловлювалися за впровадження низки цenzів (підвищення вікового цenzу, цenz освіченості, майновий цenz).

Проте найважливішим недоліком виборчого права вважався принцип пропорційного представництва, практика якого призвела до виникнення невиправдано великої кількості парламентських фракцій. У зв'язку з цим пропонувалося перейти до мажоритарної виборчої системи, яка б сприяла великим партіям і створенню міцної парламентської більшості та уряду на її основі. Усвідомлюючи, що скасування принципу пропорційного виборчого права неможливе до закінчення терміну повноважень сейму першого скликання, а також і те, що така ініціатива зустрине рiшучу протидію з боку як дрібних парламентських фракцій, так і середніх партій – ППС, НІР, ПСЛ-«Визволене» (для них відмова від принципу пропорційності означала загрозу обмеження їх парламентського представництва), правоцентристські політики основні зусилля скерували на реалізацію програми-мінімум реформи парламентаризму. Її суть полягала у тому, щоб при збереженні пропорційного принципу розподілу мандатів між партіями запровадити таку систему, яка б звужувала можливості одержати мандати дрібним партіям і сприяла більш значним.

Список використаних джерел і літератури:

Мельчарек, Т. (1996) *Пресса в политической системе общества (на примере Польши 1918-1939 гг.)*. Москва, 181 с.

Российский центр хранения и обработки документов новейшей истории.

Była, S. W sprawie reformy wyborczej do Sejmu. (1925). *Głos Narodu*, 5 kwietnia.

- Bryła, S.** W sprawie reformy wyborczej do Sejmu. (1925). *Głos Narodu*, 4 lutego.
- Chacinski, J.** (1926) Ku naprawie ustroju Rzeczypospolitej. *Głos Narodu*, 29 kwietnia.
- Konopczynski, W.** (1925). Ku naprawie Konstytucji. *Gazeta Warszawska*, 19 marca.
- Konopczynski, W.** (1925). O Konstytucji. *Gazeta Warszawska*, 31 stycznia.
- Konopczynski, W.** (1925). Silny Rząd a Silny Sejm. *Gazeta Warszawska*, 3 kwietnia.
- Kozicki, S.** (1924). Najpilniejsze zadania. *Gazeta Warszawska*, 21 lutego.
- Kronika parlamentarna. (1924). *Robotnik*, 26 stycznia.
- Krytyka systemu. (1924). *Gazeta Warszawska*, 6 stycznia.
- Kryzys Rzeczypospolitej? Studia z zakresu funkcjonowania systemu politycznego* (2004) / Pod red. Jerzego Kornasia / Wyższa szkoła ekonomii i administracji im.prof. Edwarda Lipińskiego. Kielce, 229 s.
- Kwestja reformy. (1924). *Sprawa Robotnicza*, 26 października.
- Mowa posła dr Kiernika w Sejmie. (1924). *Piast*, 2 listopada.
- Mowa posła dr Kiernika w Sejmie. (1924). *Piast*, 4 listopada.
- Najnowsza historia Polski 1918-1939.* (1991). Warszawa: Wyd-wo WSP, 342 s.
- Naprawa konstytucji. (1925). *Robotnik*, 2 kwietnia.
- Niedziałkowski, M.** (1925). Głowne punkty naszego programu naprawy konstytucji. *Robotnik*, 18 października.
- Niedziałkowski, M.** (1925). Konstytucja jako hasło walki wyborczej. *Robotnik*, 4 lutego.
- O konstytucji? i ordynacji? (1926). *Gazeta Poranna Warszawska*, 10 stycznia.
- O jaką reformę walczy Polska Partia Socjalistyczna. (1925). *Sprawa Robotnicza*, 11 kwietnia.
- O zmianie rządu w Polsce. (1925). *Sprawa Robotnicza*, 11 kwietnia.
- Pobóg-Malinowski, W.** (1990). *Najnowsza historia polityczna Polski* (Vol.2. 1914–1939). Gdańsk: Oficyna Wydawnicza «Graf», 896 s.
- Pogłoski o zmianie rządu w Polsce. (1925). *Sprawa Robotnicza*, 3 maja.
- Reform w komisjach senatskich. (1925). *Robotnik*, 14 października.
- Reforma a potem wybory. (1925). *Głos Narodu*, 2 stycznia.
- Rewizja Konstytucji. (1926). *Gazeta Poranna Warszawska*, 22 lutego.
- Sejm Polski. (1925). *Głos Narodu*, 8 listopada.
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. I kadencja. Sprawozdania stenograficzne z posiedzenia 254, 13.05.1925 URL: <http://libr.sejm.gov.pl/ars01/rp2/stenogramy/kad1/254.pdf> (дата звернення; 15.04.2023).
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. I kadencja. Sprawozdania stenograficzne. 1922 – 1927.* Okres I. Druk № 2346. *Wniosek posłów z Sejmowego Klubu Chrześcijańsko-Narodowego w sprawie zmiany ordynacji wyborczej.* 25.02.1926. URL: <http://libr.sejm.gov.pl/ars01/rp2/druki/kad1/02346.pdf> (дата звернення; 15.04.2023).
- Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia 220, 16.03.1921. URL: <http://libr.sejm.gov.pl/ars01/rp2/stenogramy/kad0/220.pdf> (дата звернення; 15.04.2023).
- Skład rządu Witosa III. (1926). *Głos Narodu*, 12 maja.
- Wielka mowa prezesa Witosa. (1924). *Piast*, 28 września.
- Z dnia politycznego. (1925). *Głos Narodu*, 21 stycznia.

References:

- Melcharek, T.** (1996). *Pressa v politicheskoy sisteme obshchestva* (na primere Polshi 1918-1939 gg.) [Press in the political system of society (on the example of Poland in 1918-1939)]. Moskva, 181 s. [in Russian].

- Rossiyskiy tsentr khraneniya i obrabotki dokumentov noveyshey istorii [Russian Center for Storage and Processing of Documents of Contemporary History] [in Russian].
- Bryła, S.** W sprawie reformy wyborczej do Sejmu. (1925). *Głos Narodu*, 5 kwietnia. [in Polish].
- Bryła, S.** W sprawie reformy wyborczej do Sejmu. (1925). *Głos Narodu*, 4 lutego. [in Polish].
- Chacinski, J.** (1926) Ku naprawie ustroju Rzeczypospolitej. *Głos Narodu*, 29 kwietnia. [in Polish].
- Konopczynski, W.** (1925). Ku naprawie Konstytucji. *Gazeta Warszawska*, 19 marca. [in Polish].
- Konopczynski, W.** (1925). O Konstytucji. *Gazeta Warszawska*, 31 stycznia. [in Polish].
- Konopczynski, W.** (1925). Silny Rząd a Silny Sejm. *Gazeta Warszawska*, 3 kwietnia. [in Polish].
- Kozicki, S.** (1924). Najpilniejsze zadania. *Gazeta Warszawska*, 21 lutego. [in Polish].
- Kronika parlamentarna. (1924). *Robotnik*, 26 stycznia. [in Polish].
- Krytyka systemu. (1924). *Gazeta Warszawska*, 6 stycznia. [in Polish].
- Kryzys Rzeczypospolitej? Studia z zakresu funkcjonowania systemu politycznego* (2004) Pod red. Jerzego Kornasia / Wyższa szkoła ekonomii i administracji im.prof. Edwarda Lipińskiego. Kielce, 229 s. [in Polish].
- Kwestja reformy. (1924). *Sprawa Robotnicza*, 26 października. [in Polish].
- Mowa posła dr Kiernika w Sejmie. (1924). *Piast*, 2 listopada. [in Polish].
- Mowa posła dr Kiernika w Sejmie. (1924). *Piast*, 4 listopada. [in Polish].
- Najnowsza historia Polski 1918-1939.* (1991). Warszawa: Wyd-wo WSP, 342 s.
- Naprawa konstytucji. (1925). *Robotnik*, 2 kwietnia. [in Polish].
- Niedziałkowski, M.** (1925). Głowne punkty naszego programu naprawy konstytucji. *Robotnik*, 18 października. [in Polish].
- Niedziałkowski, M.** (1925). Konstytucja jako hasło walki wyborczej. *Robotnik*, 4 lutego. [in Polish].
- O konstytucji? i ordynacji? (1926). *Gazeta Poranna Warszawska*, 10 stycznia. [in Polish].
- O jaką reformę walczy Polska Partia Socjalistyczna. (1925). *Sprawa Robotnicza*, 11 kwietnia. [in Polish].
- O zmianie rządu w Polsce. (1925). *Sprawa Robotnicza*, 11 kwietnia. [in Polish].
- Pobóg-Malinowski, W.** (1990). *Najnowsza historia polityczna Polski* (Vol.2. 1914–1939). Gdańsk: Oficyna Wydawnicza «Graf», 896 s. [in Polish].
- Pogłoski o zmianie rządu w Polsce. (1925). *Sprawa Robotnicza*, 3 maja. [in Polish].
- Reform w komisiach senatskich. (1925). *Robotnik*, 14 października. [in Polish].
- Reforma a potem wybory. (1925). *Głos Narodu*, 2 stycznia. [in Polish].
- Rewizja Konstytucji. (1926). *Gazeta Poranna Warszawska*, 22 lutego. [in Polish].
- Sejm Polski. (1925). *Głos Narodu*, 8 listopada. [in Polish].
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. I kadencja. Sprawozdania stenograficzne z posiedzenia 254, 13.05.1925 Retrieved from <http://libr.sejm.gov.pl/ars01/rp2/stenogramy/kad1/254.pdf> [in Polish].
- Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. I kadencja. Sprawozdania stenograficzne. 1922 – 1927.* Okres I. Druk № 2346. *Wniosek posłów z Sejmowego Klubu Chrześcijańsko-Narodowego w sprawie zmiany ordynacji wyborczej.* 25.02.1926. Retrieved from <http://libr.sejm.gov.pl/ars01/rp2/druki/kad1/02346.pdf> [in Polish].
- Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia 220, 16.03.1921. Retrieved from <http://libr.sejm.gov.pl/ars01/rp2/stenogramy/kad0/220.pdf> [in Polish].
- Skład rządu Witosa III. (1926). *Głos Narodu*, 12 maja. [in Polish].
- Wielka mowa prezesa Witosa. (1924). *Piast*, 28 września. [in Polish].
- Z dnia politycznego. (1925). *Głos Narodu*, 21 stycznia. [in Polish].

Отримано: 12.06.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.134–145
УДК 94(430)«1939/1945»–054.6

КОНЦУР Микола – аспірант кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», вул. В. Першина 24, м. Бахмут, Донецька область, індекс 84511 (юридична адреса); вул. Наукова, 13, корпус № 9 ДНУ ім. О. Гончара, м. Дніпро, індекс 49045, Україна (фактична адреса) (n.kontsur1@gmail.com)

ORCID 0000-0002-4965-3112

KONTSUR Mykola – PhD-student of the Domestic and Foreign History Department Chair, «Horlivka Institute for Foreign Languages» of the State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», 24 Pershin Street, Bakhmut, Donetsk Region, index 84511 (de jure); 13 Naukova St., Building 9, Room 412, Dnipro, index 49045, Ukraine (de facto) (n.kontsur1@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Концур, М. (2023). Витоки та становлення системи примусової праці у Третньому Райху: на матеріалах Польщі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 134–145.

ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ У ТРЕТЬОМУ РАЙХУ: НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛЬЩІ

Анотація. *Мета дослідження* – спираючись на доробок попередників та наявну джерельну базу, показати основні етапи формування німецької системи примусової праці у другій половині XIX – у першій половині XX ст., яка тісно пов'язана з територією Польщі та польським населенням. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності та системності, методи – порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, статистично-аналітичний та метод ретроспекції, які дозволили розглянути проблему примусової праці всебічно, з'ясувавши напрямки та характер визначальних тенденцій. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії здійснено спробу простежити етапи трансформації економічних відносин між сусідніми народами від взаємовигідних до масового поневолення та експлуатації польського населення німецькими режимами. **Висновки.** Наприкінці XIX – на початку XX ст. у польсько-німецьких економічних відносинах мало велике значення використання польських сезонних робітників у сільському господарстві, яке і стало основою для формування системи примусової праці у Німеччині. До неї кайзерівський уряд був змушений звернутись через перенапруження сил країни у боротьбі проти супротивника, чії сили і ресурси значно переважали німецькі. В умовах затяжної кровопролитної війни практика примусової праці іноземних робітників виявилась дієвою, особливо у сфері сільського господарства, а також надавала можливість контролювати окуповані території та їх населення, закріпивши цинічне уявлення про те, що примусова праця є рентабельною лише за умов її масовості та застосування тоталітарних заходів під час її організації. Кайзерівська Німеччина заклала підґрунтя для системи примусової праці іноземних робітників та політики сегрегації за національною та державною приналежністю, які у

подальшому стали фундаментом економіки та ідеології Третього Райху. Під час Другої світової війни політика німецьких окупантів різнилась залежно від країни чи регіону по-неволення, вона також змінювалась і на різних етапах війни. На території Польщі спроба Третього Райху створити лояльні органи влади за сприяння польських правих сил виявилась невдалою через їхню малочисельність та розрізненість. Організувати використання господарства та людських ресурсів Польщі окупантам вдалось переважно з опорою на нацименини та досвід кайзерівського уряду, який було вдосконалено і доповнено ідеєю расової переваги на законодавчому рівні.

Ключові слова: примусова праця, світова війна, економіка, Польща, Німеччина, Третій Райх.

THE ORIGINS AND ESTABLISHMENT OF THE FORCED LABOR SYSTEM IN THE THIRD REICH: ON THE MATERIALS OF POLAND

Abstract. *The purpose of the study is to show the main stages of the formation of the German system of forced labor in the second half of the 19th and the first half of the 20th centuries, which is closely related to the territory of Poland and the Polish population, based on the work of predecessors and the available source base. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, and systematicity. The scientific novelty lies in the fact that, for the first time in Ukrainian historiography, an attempt has been made to trace the stages of transformation of economic relations between neighboring nations from mutually beneficial to the mass enslavement and exploitation of the Polish population by the German regimes. Conclusions.* At the end of the XIX – at the beginning of the XX century in Polish-German economic relations, the use of Polish seasonal workers in agriculture was of great importance, which became the basis for the formation of the system of forced labor in Germany. The Kaiser's government was forced to turn to it due to the overexertion of the country's forces in the fight against an enemy whose forces and resources greatly exceeded those of Germany. In the conditions of a protracted bloody war, the practice of forced labor of foreign workers proved to be effective, especially in the field of agriculture, and provided an opportunity to control the occupied territories and their population, cementing the cynical idea that forced labor was profitable only under the conditions of its mass and the application of totalitarian measures during its organization. Kaiser Germany laid the foundation for the system of forced labor of foreign workers and the policy of segregation based on nationality and state affiliation, which later became the foundation of the economy and ideology of the Third Reich. During the Second World War, the policy of the German occupiers varied depending on the country or region of enslavement, and it also changed at different stages of the war. On the territory of Poland, the attempt of the Third Reich to create loyal authorities with the assistance of the Polish right-wing forces proved unsuccessful due to their small number and disunity. The occupiers managed to organize the use of Poland's economy and human resources mainly by relying on national minorities and the experience of the Kaiser's government, which was improved and supplemented by the idea of racial superiority at the legislative level.

Key words: forced labor, world war, economy, Poland, Germany, the Third Reich.

Постановка проблеми. Використання примусової праці іноземних робітників у промисловості та сільському господарстві Третього Райху у роки Другої світової війни було наймасовішим в історії людства. Об'єктивне дослідження цього явища вимагає звернення до витоків та умов формування системи примусової праці в економіці Німеччини. Етнічні території Польщі

та польське населення були невід'ємною складовою процесу, який тривав майже сторіччя.

Аналіз джерел та останні дослідження. Наше дослідження ґрунтується переважно на наукових роботах європейських, зокрема німецьких та польських, дослідників. Історію праці іноземних робітників досліджували Зіґрід та Вольфганг Якобейт (Jacobeit Sigrid, Jacobeit Wolfgang). Вивчаючи повсякденне життя німців, науковці розглядали працю іноземців як один з аспектів трансформації німецького суспільства часів кайзерівської Німеччини (Jacobeit, 1995). Особливості організації праці іноземних сезонних та вимушених робітників, починаючи з кінця XIX ст., вивчав Ульріх Херберт (Herbert Ulrich) (Herbert, 1985, 1986). Вклад іноземних робітників у економіку Німеччини у роки Першої світової війни висвітлено в наукових роботах Лотаря Елснера (Elsner Lothar) (Elsner, 1961, 1988). Філософсько-ідеологічні засади Третього Райху розглянуто у ґрунтовній аналітичній роботі Вільяма Ширера (Shirer William) (Ширер, 1991).

Ґрунтовними дослідженнями з даної проблеми є роботи польських істориків. Питання примусової міграції порушує Пьотр Еберхард (Eberhardt Piotr) (Eberhardt, 2006). Роботи Томаша Шароти (Szarota Tomasz) розкривають повсякденне життя в окупованій Польщі, зокрема, єврейської нацменшини (Szarota, 2000, с. 54).

Отже, доробок наукової літератури, яка прямо чи опосередковано стосується проблеми примусової праці, є досить численним, однак все ще вимагає подальшої розробки та систематизації.

Мета дослідження. У рамках нашого дослідження поставлено мету, спираючись на доробок попередників та наявну джерельну базу, визначити основні етапи формування німецької системи примусової праці у другій половині XIX – першій половині XX ст., яка тісно пов'язана з територією Польщі та польським населенням.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з другої половини XIX ст., у кайзерівській Німеччині склалися економічні умови, що сприяли масовому добровільному залученню іноземних робітників на сезонні роботи. Переважно брак робочих рук відчувався у аграрному секторі. Він був зумовлений процесом індустріалізації у країні. Сільська молодь масово залишала сільськогосподарські східнонімецькі землі, де умови життя та заробітна платня поступалися промислово розвинутих західним землям. Проблему нестачі робочих рук на полях німецькі поміщики вирішували шляхом заміщення місцевого населення польськими сезонними робітниками, які прибували з Російської та Австро-Угорської імперій (Herbert, 1985, р. 24). На державному рівні цей спосіб виходу з ситуації було підтримано через впровадження протекційних митних зборів та відкриття кордонів для сезонних робітників. Ця законодавча політика Німеччини призвела до того, що вже у 1907 р. у

її сільському та лісничому господарстві було зареєстровано 280 тис. іноземних робітників (Sroeger, 2001, p. 22).

Поміщики досить швидко відчули переваги використання праці трудових мігрантів. Тікаючи від важких економічних умов вдома, поляки були надзвичайно вразливими, а отже і невимогливими щодо умов та оплати праці на чужині. Їхня середня заробітна платня була нижчою, ніж у німецьких робітників, а умови життя, праці, а також ставлення господарів – нестерпними, що засвідчують часті випадки порушення робочих договорів та втечі сезонних робітників з місця роботи (Herbert, 1986, p. 42). Польські робітники не мали можливості відстояти свої інтереси, однак за ними все ще залишалось право змінити господарство і перейти на роботу до іншого поміщика (Sroeger, 2001, p. 22).

Вирішуючи економічну проблему, німецьке керівництво зітнулось з політичним протистоянням у суспільстві. Велика кількість іноземців, яка прибувала до Німеччини, сприймалась місцевим населенням як загроза – «полонізація Східної Пруссії» (Herbert, 1986, p. 16). Для зменшення політичної та соціальної напруги у суспільстві було вжито декілька кроків. Так, з метою регламентації перебування іноземних робітників у Німеччині було прийнято спеціальний закон, який обмежував їх право працювати там на строк з 1 квітня до 15 листопада (Herbert, 1986, p. 23). Цей закон зафіксував виключно сезонний характер роботи іноземців на території Німеччини. Наступним обмежувальним кроком по відношенню до польських робітників стало введення «легітимаційних карток», які забезпечували облік та контроль переміщення іноземної робочої сили по країні. Змінити місце роботи стало можливим тільки за згоди роботодавця (Herbert, 1986, p. 34). Це були перші заходи, які дискримінували сезонних робітників на законодавчому та адміністративному рівнях, але праця поляків на той час ще не була примусовою.

Посилення тенденції до закріпачення польських працівників пов'язане з подіями часів Першої світової війни. Напередодні цієї війни розвинута промисловість Німеччини давала підґрунтя німецькому командуванню зробити хибні висновки, що людських ресурсів та продовольства вистачить як для ведення активних бойових дій, так і для задоволення потреб цивільного населення. За підрахунками А. Медісона у 1913 р. доля урбанізації Німеччини складала 60% населення (Maddison, 2003, p. 58, 60, 100). Перевага промислового сектору імперії над сільськогосподарським зумовила необхідність імпортувати майже третину продовольства Німеччини з-за кордону. До війни кайзерівська Німеччина була найбільшим імпортером сільськогосподарської продукції у світі (Der Spiegel, 2004), що згодом вплинуло негативно на економічну та соціально-політичну ситуацію у воюючій державі.

Сукупна чисельність армії Антанти на той час вдвічі перевершувала армію супротивника (Леонов, 2012, с. 140), до якої Німеччина мобілізувала 19,7% свого населення (Митясе, Разумова, 1934, с. 12). Тягар мобілізації перш за все вдарив по економіці країни, то ж не дивно, що та частина трудового за-

конодавства Німеччини, яка врегульовувала умови праці та набору іноземних робітників, була доповнена низкою заходів примусового характеру. Так, уже у вересні 1914 р. військове міністерство Пруссії, яка була провідною державою Німецької імперії, видало наказ, відповідно до якого польським робітникам, які прибули до Німеччини не з союзної Австро-Угорщини, заборонялось повернення на батьківщину після закінчення сезонних робіт. Було обмежено їхню свободу пересування і листування. Заборона повертатись на батьківщину позначилась на соціальному становищі цих працівників, викликавши зниження або скасування заробітної плати, посилення нагляду та покарань (Elsner, 1961, p. 112; Freitag, 1996, p. 18). Отже, саме з початком війни кайзерівська Німеччина на законодавчому рівні перейшла до примусового утримування та жорсткої експлуатації іноземних робітників.

Критична ситуація з продовольством, яка призвела до масового голоду взимку 1916-1917 рр., та значний брак людських ресурсів у тилу вимагали швидких та радикальних рішень. Одним з таких рішень стало примусове використання людських ресурсів з окупованих територій для залучення його переважно у сільському господарстві, оскільки проблема з їжею була для Німецької імперії першочерговою на той час. Це рішення торкалось найбільшою мірою Російської імперії (Польщі, Литви, Латвії та Білорусі), території яких німецькі війська зайняли упродовж 1914-1916 рр. На окупованій території останньої була утворена військова адміністрація *Обер Ост* (нім. *Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten*). Офіційно у цей період робітники з окупованих територій добровільно працювали у Німеччині, проте для здійснення так званого «добровільного набору» робочої сили з окупованих територій Російської імперії на роботу в сільському господарстві окупаційна влада використовувала ряд інструментів непрямого примусу. Одним із таких інструментів були такі закони, як наприклад, «Розпорядження по боротьбі з ухиленням від роботи» (*Verordnung zur Bekämpfung der Arbeitsscheu*) від 4 жовтня 1916 р. (Herbert, 1986, p. 91). Найбільше примусових робітників походили з Польщі. Протягом 1917-1918 рр. звідти було депортовано до Німеччини близько 410 тис. робітників, з яких більше 70% були задіяні на роботах у сільському господарстві (Sroeger, 2001, p. 22).

Вжиті державою заходи примусу щодо вербування і регулювання трудової діяльності іноземців призвели до подальшого погіршення їх соціального становища, що відбилосся у збільшенні кількості скарг на низьку оплату праці, погані умови життя та побої, а також у кількості утікачів серед іноземних працівників від німецьких господарів (Freitag, 1996, p. 18). Під тиском німецької опозиції та міжнародної спільноти кайзерівський уряд був змушений вжити заходів щодо покращення умов праці іноземних працівників (Herbert, 1985, p. 31), однак через відсутність ефективного контролю з боку державних органів щодо виконання нових вимог (спрощена процедура зміни місця роботи, надання відпустки, створення арбітражних комісій), німецькі господарі практично так і не відмовились від примусового характеру використан-

ня праці іноземних працівників (Herbert, 1986, р. 84–85). Незважаючи на постійні зміни у характері використання іноземних робітників та на примусове утримання їх на території Німеччини, у офіційних документах такі іноземці незмінно позначались як сезонні робітники аж до 1939 р. (Freitag, 1996). У цілому за період з 1915 р. по 1918 р. близько 500 тис. іноземних цивільних робітників (Zivilarbeiter) були найняті з російської Польщі та Бельгії. Деякі з них були завербовані під загрозою так званого «захисного арешту» (Schutzhaft), який передбачав арешт будь-якої особи без рішення суду для захисту громадського порядку, моралі або державної безпеки (Altkrüger, 2014).

Поляки були задіяні переважно у сільському господарстві Німеччини разом з іншими робітниками з окупованих територій та військовополоненими Східної Європи. Ця категорія робітників знаходились у значно гірших умовах у порівнянні зі становищем західноєвропейських полонених чи робітників. Детально це порівняння було проведено нами у одному з досліджень, присвячених використанню примусової праці іноземних робітників у кайзерівській Німеччині і ми дійшли висновку, що саме в цей період було запроваджено політику сегрегації за національною та державною приналежністю (Концур, 2020, с. 145–160).

Після поразки Німеччини у Першій світовій війні Веймарська республіка виплатила репарації країнам-переможцям, у тому числі й за використання примусової робочої сили, проте досвід кайзерівського уряду щодо набору і організації підневільної робочої сили з окупованих територій, розробки методів використання сезонних робітників, створення відповідного законодавства і адміністративного апарату буде використано у подальшому Третім Райхом, але у набагато більшому масштабі.

З 1936 р. німецька влада щороку проводила з урядом Польщі переговори щодо робочого контингенту сезонних робочих для Німеччини, який щоразу збільшувався. У 1939 р. польський уряд відмовився направити до Німеччини обіцяний контингент (90 тис. робітників) через загострення двосторонніх відносин, тому німецька влада почала пускати в райх польських громадян, навіть якщо ті не мали необхідних документів, і реєструвати їх у бюро з працевлаштування, розміщених неподалік від кордону (EVZ, 2010).

Під час Другої світової війни Німеччина знову зіткнулась з необхідністю тотальної мобілізації економіки, реорганізації управління промисловістю, перерозподілом робочої сили та заміщення мобілізованих, які складала найбільш дїездатну частину населення, іноземними працівниками з окупованих територій.

Відповідно до В. Ширера, ідея примусової праці була невід'ємною частиною економічної політики А. Гітлера, який ще у 1923 р. стверджував, що «ніяка економічна політика неможлива без меча, ніяка індустріалізація неможлива без застосування сили», а право на перемогу мають тільки найкращі та найсильніші. Такими, на його думку, були народи, які належали до арійської «раси господарів» (нім. Herrenvolk), покликаним яких було прав-

ління меншими народами. Пізніше ця ідея про расову перевагу знайшла своє відображення у книзі А. Гітлера «Моя боротьба» («Майн кампф»), на якій розбудовувався Третій Райх і «новий порядок» у Європі.

А. Гітлер стверджував, що «Кровозмішування і відповідне зниження расового рівня є єдиною причиною вимирання стародавніх цивілізацій; люди гинуть не в результаті програних воєн, а через втрату опірності організму, яка присутня лише у чистокровної особистості. Усі, хто не належить до вищої раси, є покидьками». До покидьків А. Гітлер відносив євреїв та слов'ян. Таким чином, відповідно до «нового порядку», який у ході Другої світової війни насаджувався серед слов'янських народів, чехи, поляки, росіяни та інші слов'яни були приречені назавжди перетворитись на підневільних чорноробів у своїх німецьких панів (Ширер, 1991, Т. 1, с. 81–83). Враховуючи, що у ході війни економіка Третього Райху забезпечувала свою життєздатність переважно за рахунок захоплених територій, цікавим є досвід трансформації взаємодії окупантів з мешканцями Польщі.

На початковому етапі війни (1939–1941 рр.) керівництво Німеччини розраховувало на співпрацю з колаборантами на захоплених територіях – правою політичною опозицією до демократичних урядів західної Європи та здебільшого авторитарних урядів країн східної Європи. Така співпраця мала на меті створення пронімецьки налаштованих сателітів, які б під керівництвом Німеччини сприяли використанню місцевих ресурсів відповідно до потреб німецької економіки.

Перша така спроба була здійснена у 1939 р. саме на території Польщі після еміграції уряду республіки. Спроба створення нових, підконтрольних окупантам органів влади була розпочата за підтримки невеликої групи польських націоналістів на чолі з Анжеєм Світлицьким (пол. *Andrzej Świątlicki*). Було створено «Радикальну національну організацію» (пол. *Narodowa Organizacja Radykalna*), яка проіснувала з жовтня 1939 р. до січня 1940 р. і нараховувала лише 8 активістів (Woczek, 1965, s. 33). Ця група колаборантів закликала поляків до тісної співпраці з окупантами на благо німецької економіки задля найшвидшого розгрому більшовизму у Європі (Szarota, 2000, s. 54). Але ця ідея не тільки не згуртувала польський націоналістичний рух, а навіть сприяла його подальшій фрагментації. Навесні 1940 р. співпраця німецької військової адміністрації з польськими правими силами була припинена. Німці мали сумніви щодо лояльності польських націоналістів до Німеччини, тому всі адміністративні функції були передані військовим командуванням Німеччини новоутвореному Генерал-губернаторству на чолі з Гансом Франком. Таким чином, уже у 1940 р. німці відмовились від ідеї створення лояльного режиму у Польщі і перейшли до відкритої політики окупації, що не могло не відбитися на ефективності залучення польського населення до співпраці. Крім того, німецька окупаційна адміністрація розглядала як потенційну загрозу навіть спочатку лояльних до Німеччини польських правих, які зазнавали репресій та переслідувань. Одним з найпоказовіших прикладів

є арешт, ув'язнення у концентраційному таборі та розстріл вище згаданого націоналіста А. Світлицького (Kaczmarek, 2008, s. 260–261).

Однак німецьке командування розраховувало не тільки на співпрацю з боку етнічних поляків, а й на підтримку колаборантів з числа нацменшин. На той час Польща була досить багатонаціональною країною, де етнічні поляки складали 65,5% населення. Після поділу Польщі між Німеччиною і Радянським Союзом у 1939 р., на німецьких окупованих територіях Польщі найбільш численними були нацменшини євреїв (3,3 млн.) та німців (0,8 млн.) (Eberhardt, 2006, p. 64).

Серед етнічних німців – фольксдойче (нім. *Volksdeutsche*) – на території Польщі було розпочато активну політичну агітацію щодо вступу до німецьких політичних партій. Через етнічні протистояння на території Польщі між поляками та німцями протягом 1920-х – 30-х рр. останні сприймали війну як шанс на встановлення історичної справедливості, тому ця агітація знаходила жвавий відгук серед фольксдойче. Отже, саме етнічні німці склали переважну більшість добровільних колаборантів у органах цивільної адміністрації Генерал-губернаторства (Дроб'язко, 2011, с. 101–103)

З польських громадян єврейської національності було сформовано органи цивільної адміністрації та підрозділи «єврейської служби порядку» (нім. *Judischer Ordnungsdienst*) у єврейських гетто на території Польщі для забезпечення виконання розпоряджень німецької окупаційної влади та підтримання порядку в єврейських житлових дільницях (Девіс, 2004, с. 743–744). Таким чином, німцям вдалось досить швидко створити адміністративні органи, які розгорнули роботу з інтеграції господарства Польщі в економіку Німеччини та використання місцевого населення. Вербування іноземних робітників у райх набуло нових масштабів. Уже восени 1939 р., за кілька тижнів після окупації Польщі, стало ясно, що компенсувати дефіцит робочих рук у райху не вдасться ні за допомогою добровільно завербованих іноземних робітників, ні за допомогою польських військовополонених, що призвело до примусового вербування робочої сили, яке набуло системного характеру. У жовтні 1939 р. перші польські робітники та польські полонені були направлені на примусову працю у Третій Райх. Робітники примусово доставлялися до райху в результаті наборів за роками народження, квот для округів та громад, а також після облав (EVZ, 2010).

Польща залишалась єдиним джерелом іноземної робочої сили до поширення військових дій на захід у травні 1940 р. 8 березня 1940 р. були видані нормативні документи, так звані «польські декрети» (нім. *Polenerlasse*), які регламентували цивільне життя в контрольованій німцями Польщі, встановлювали статус польських робітників та дискримінували їх. Одним із таких документів було Положення про польських примусових робітників, або цивільних робітників – цивільарбайтерів (нім. *Zivilarbeiter*) у Третньому Райху. Цивільарбайтерами були працівники з числа підневільного цивільного населення країни. Відповідно до «польських декретів», цивільарбайтери повинні

були дотримуватись расових законів, які перетворювали цю категорію населення на людей другого сорту. Поляків зобов'язували носити нашивки з літерою «Р», яка позначала національність носія (нім. Pole). Така нашивка мала бути з правого боку грудей на кожному предметі одягу. Зазначені декрети регулювали питання сексуальних зв'язків між поляками та німцями, порушення яких передбачали смертну кару. Полякам було заборонено залишати своє робоче місце та відвідувати місця можливого контакту з німцями (театри, кіно, танці, церкви, громадський транспорт). Польські робітники мали право ходити лише до призначених спеціально для них закладів комунально-го харчування. Цивільарбайтери отримували значно меншу заробітну платню у порівнянні з німецькими та іноземними робітниками з нейтральних та союзних Німеччини країн – «гастарбайтнеймерами» (нім. Gastarbeitnehmer). Недбала робота, непокірність та саботаж каралися відправкою до концтабору (EVZ, 2010).

Більшість цивільарбайтерів разом з остарбайтерами (нім. Ostarbeiter) працювали в агрокультурному секторі, лісництвах, рибних господарствах, а також у транспортній галузі, частина з них була направлена в німецькі сім'ї для допомоги по господарству (Beuer, ч. 1, р. 4). Реалізація вищезазначених заходів з дискримінації іноземних робітників у цих галузях, а особливо у сільському господарстві, проходила повільніше, ніж у промисловості. Органи безпеки постійно скаржилися на те, що німецькі селяни надто тісно контактували з поляками. Як приклад таких негативних контактів, згадувались спільні прийоми їжі, які сприяли надто доброзичливому ставленню до поляків з боку німецьких господарів, що, нібито, негативно позначалося на душі німецького народу (EVZ, 2010).

У промисловості ситуація була дещо іншою. Оборонні підприємства потребували все більшої кількості підневільних робітників. Останні страждали від неякісної їжі, недостатнього медичного обслуговування, поганих санітарно-гігієнічних умов, образ та принижень з боку німецьких робітників та начальства. У зв'язку з цим багато робітників були змушені порушувати правила і залишати табори у пошуках харчування. Спійманих порушників відправляли до так званих трудових виховних таборів або концентраційних таборів. І на довершення до всього вказаного, польським робітникам наказувалося «постійно пам'ятати про те, що вони добровільно прибули на роботу до Німеччини» (EVZ, 2010).

Станом на січень 1944 р. з польського Генерал-губернаторства до Німеччини на примусові роботи було відправлено 1,4 мільйона громадян у статусі цивільарбайтерів. Поляки були другою найбільшою після радянських остарбайтерів (2 млн. (31%)) групою примусових робітників (нім. Zwangsarbeiter), яка становила 21,7% від загальної кількості іноземних робітників Третього Райху (Beuer, ч. 1, р. 6). А за весь період з 1939 р. до 1945 р. близько 1,6 мільйона польських цивільних осіб і близько 300 тис. польських військовополонених виконували примусові роботи в Німеччині. (EVZ, 2010).

Висновки. Підсумовуючи, можемо дійти висновку, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у польсько-німецьких економічних відносинах мало велике значення використання польських сезонних робітників у сільському господарстві, яке і стало основою для формування системи примусової праці у Німеччині. До неї кайзерівський уряд був змушений звернутись через перенапруження сил країни у боротьбі проти супротивника, чії сили і ресурси значно переважали німецькі. В умовах затяжної кровопролитної війни практика примусової праці іноземних робітників виявилась дієвою, особливо у сфері сільського господарства, а також надавала можливість контролювати окуповані території та їх населення, закріпивши цинічне уявлення про те, що примусова праця є рентабельною лише за умов її масовості та застосування тоталітарних заходів під час її організації (Herbert, 1985, p. 38).

Таким чином, кайзерівська Німеччина заклала підґрунтя для системи примусової праці іноземних робітників та політики сегрегації за національною та державною приналежністю, які у подальшому стали фундаментом економіки та ідеології Третього Райху. Під час Другої світової війни політика німецьких окупантів різнилась залежно від країни чи регіону поневолення, вона також змінювалась і на різних етапах війни. На території Польщі спроба Третього Райху створити лояльні органи влади за сприяння польських правих сил виявилась невдалою через їхню малочисельність та розрізненість. Організувати використання господарства та людських ресурсів Польщі окупантам вдалось переважно з опорою на нацменшини та досвід кайзерівського уряду, який було вдосконалено і доповнено ідеєю расової переваги на законодавчому рівні.

Список використаних джерел і літератури:

Андронатій, О. Колорація чи виживання: єврейська служба порядку. *Центр міської історії*. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/reherit/jod/> (дата звернення: 05.04.2023).

Дробязко, С. И., Романько, О. В. & Семенов, К. К. (2011). *Иностранные формирования Третьего рейха: [иностранцы на службе нацизма: история европейского коллорационизма]*. Москва: АСТ, 830 с.

Дэвис, Н. (2004). *История Европы*. Москва: АСТ, 943 с.

Концур, М. (2020). Використання примусової праці іноземних робітників у кайзерівській Німеччині. *Along Clio's ways: Topical Problems of Modern Historical Science*, 3, 145–160.

Леонов, С. В. (2012). О влиянии Первой мировой войны на Россию и на Германию. *Вестник ПСТГУ*, 4, 127–141.

Митясе, Д. & Разумова, Р. (ред.). (1934). *Мировая война в цифрах*. Москва: Гос. воен. изд-во, 127 с.

Ширер, У. (1991). *Взлет и падение Третьего рейха* / Пер. с англ. [в 2 т., Т.1]. Москва: Воениздат, 653 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-8159-0700-3/978-5-8159-0700-3.pdf> (дата звернення: 05.04.2023).

Ширер, У. (1991) *Взлет и падение Третьего рейха* / Пер. с англ. [в 2 т., Т.2]. Москва: Воениздат, 379 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-8159-0700-3/978-5-8159-0700-3.pdf> (дата звернення: 05.04.2023).

Altkrüger, W. & Gelderblom, B. (2014). Das Hamelner Kriegsgefangenenlager. *Regionale Kultur- und Zeitgeschichte Hameln e. V.* URL: <http://www.geschichte-hameln.de/ersterwkhm/artikel/dwz03.php> (дата звернення: 05.04.2023).

Beyer, J. & Schneider, S. (1999). *Forced Labor under Third Reich*. Part one. Nathan Associates, 26 p.

Boczek, H. (1965). Obóz Narodowy po klęsce wrześniowej. *Mówią Wieki*. Nr 8, 84 s.

Eberhardt, P. (2006). *Political migrations in Poland 1939-1948*. Warsaw, 103 p.

Elsner, L. (1961). *Die ausländischen Arbeiter in der Landwirtschaft der ostlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reiches während des 1. Weltkrieges. Ein Beitrag zur Geschichte der preusch-deutschen Politik*. Diss. Rostock, 112 s.

Elsner, L. & Lehmann, J. (1988). *Ausländische Arbeiter unter dem deutschen Imperialismus 1900 bis 1985*. Berlin (Ost), 411s.

EVZ (2010). Polen – der Beginn der militärischen Expansion. Bundesarchiv. *Stiftung Erinnerung Verantwortung Zukunft*. URL: <https://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/geschichte/auslaendisch/polen/index.html> (дата звернення: 05.04.2023).

Freitag, G. (1996). *Zwangsarbeiter im Lipper Land. Der Einsatz von Arbeitskräften aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939-1945*. Bochum, 124 s.

Herbert, U. (1985). *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Auslander-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 494 s.

Herbert, U. (1986). *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland, 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*. Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 272 s.

Jacobeit, S. & Jacobeit, W. (1995). *Illustrierte Alltags- und Sozialgeschichte Deutschlands 1900-1945*. Münster, Westfälisches Dampfboot, 419 s.

Kaczmarek, K. (2008). Próby «legalizacji» Obozu Narodowo-Radykalnego (Grupy «Szańca») i wejścia jego przedstawicieli w struktury władz RP na wychodźstwie 1939-1941. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 1 (12), 255–265.

Maddison, A. (2003). *The World Economy: Historical Statistics*. Paris, 275 p.

Schmidt-Klingenberg, M. (2004). Der Kampf in den Küchen. *Der Spiegel*. URL: <https://www.spiegel.de/politik/der-kampf-in-den-kuechen-a-ade6924c-0002-0001-0000-000030285767> (дата звернення: 05.04.2023).

Spoerer, M. (2001). *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haflinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945*. Stuttgart; München: Deutsche Verlags-Anstalt DVA, 332 s.

Szarota T. (2000). *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie*. Warszawa, 322 s.

References:

Andronatii, O. Kolaboratsiia chy vyzyhvannia: yevreiska sluzhba poriadku [Collaboration or Survival: The Jewish Order Service]. *Tsentr miskoi istorii – City History Center*, Retrieved from <https://lia.lvivcenter.org/uk/themes/reherit/jod/> [in Ukrainian].

Drobnyazko, S. I., Romanko, O. V. & Semenov, K. K. (2011). *Inostrannyye formirovaniya Tretego reykh: inostrantsy na sluzhbe natsizma: istoriya evropeyskogo kollaboratsionizma* [Foreign formations of the Third Reich: foreigners in the service of Nazism: a history of European collaborationism]. Moskva: AST, 830 p. [in Russian].

Davies, N. (2004). *Europe: A History* [History of Europe]. Moskva: AST, 943 p. [in Russian].

Kontsur, M. (2020). Vykorystannia prymusovoi pratsi inozemnykh robotnykiv u kaizerivskii Nimechchyniv [The use of forced labor of foreign workers in Kaiser's Germany]. *Along Clio's ways: Topical Problems of Modern Historical Science*, 3, 145–160. [in Ukrainian].

- Leonov, S. V.** (2012). O vliyaniy Pervoy mirovoy voyny na Rossiyu i na Germaniyu [On the impact of the First World War on Russia and Germany]. *Vestnik PSTGU*, 4, 127–141. [in Russian].
- Mityase, D. & Razumova, R.** (Ed.). (1934). *Mirovaya vojna v tsifrakh* [World War in numbers]. Moskva: Gos. voen. izd-vo, 127 p. [in Russian].
- Shirer, U.** (1991). *Vzlet i padeniye Tret'yego reykh* [The rise and fall of the Third Reich] / Per. s angl. [Vol.1]. Moskva: Voenizdat, 653 s. Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/978-5-8159-0700-3/978-5-8159-0700-3.pdf> [in Russian].
- Shirer, U.** (1991). *Vzlet i padeniye Tret'yego reykh* [The rise and fall of the Third Reich] / Per. s angl. [Vol.2]. Moskva: Voenizdat, 653 s. Retrieved from http://history.org.ua/LiberUA/VPIIR2_1991/VPIIR2_1991.pdf [in Russian].
- Altkrüger, W. & Gelderblom, B.** (2014). Das Hamelner Kriegsgefangenenlager. *Regionale Kultur- und Zeitgeschichte Hameln e. V.* Retrieved from <http://www.geschichte-hamelnde.de/ersterwkhm/artikel/dwz03.php> [in German].
- Beyer, J. & Schneider, S.** (1999). *Forced Labor under Third Reich*. Part one. Nathan Associates, 26 p. [in English].
- Boczek, H.** (1965). Obóz Narodowy po klęsce wrześniowej. *Mówią Wieki* nr 8, 84 s. [in Polish].
- Eberhardt, P.** (2006). *Political migrations in Poland 1939-1948*. Warsaw, 103 p. [in English].
- Elsner, L.** (1961). *Die ausländischen Arbeiter in der Landwirtschaft der ostlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reiches während des 1. Weltkrieges. Ein Beitrag zur Geschichte der preusch-deutschen Politik*. Diss. Rostock, 112 s. [in German].
- Elsner, L. & Lehmann, J.** (1988). *Ausländische Arbeiter unter dem deutschen Imperialismus 1900 bis 1985*. Berlin (Ost), 411s. [in German].
- EVZ** (2010). Polen – der Beginn der militärischen Expansion. Bundesarchiv. *Stiftung Erinnerung Verantwortung Zukunft*. Retrieved from <https://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/geschichte/auslaendisch/polen/index.html> [in German].
- Freitag, G.** (1996). *Zwangsarbeiter im Lipper Land: Der Einsatz von Arbeitskräften aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939-1945*. Bochum, 124 s. [in German].
- Herbert, U.** (1985). *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Auslander-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 494 s. [in German].
- Herbert, U.** (1986). *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland, 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*. Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 272 s. [in German].
- Jacobeit, S. & Jacobeit, W.** (1995). *Illustrierte Alltags – und Sozialgeschichte Deutschlands 1900-1945*. Münster, Westfälisches Dampfboot, 419 s. [in German].
- Kaczmarek, K.** (2008). Próby "legalizacji" Obozu Narodowo-Radykalnego (Grupy "Szańca") i wejścia jego przedstawicieli w struktury władz RP na wychodźstwie 1939-1941. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 1 (12), 255–265. [in Polish].
- Maddison, A.** (2003). *The World Economy: Historical Statistics*. Paris, 275 p. [in English].
- Schmidt-Klingenberg, M.** (2004). Der Kampf in den Küchen. *Der Spiegel*. Retrieved from <https://www.spiegel.de/politik/der-kampf-in-den-kuechen-a-ade6924c-0002-0001-0000-000030285767> [in German].
- Spoerer, M.** (2001). *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945*. Stuttgart; München: Deutsche Verlags-Anstalt DVA, 332 s. [in German].
- Szarota T.** (2000). *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie*. Warszawa, 322 s. [in Polish].

Отримано: 02.06.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.146–158
УДК 323+327](560)«20»:28

ДУБІНСЬКИЙ Володимир – кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (dubinskyw@kpnpu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0661-6802>

DUBINSKY Volodymyr – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, First vice rector Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 61, Ohiienko Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (dubinskyw@kpnpu.edu.ua)

ЛИСИЦЯ Лариса – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, індекс 18031, Україна (lorlus@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

LYSYTSYA Larysa – Candidate of Science in History, Associate Professor of the Department of Archeology and Auxiliary science of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 81, Shevchenko Boulevard, Cherkasy, index 18031, Ukraine (lorlus@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Дубінський, В., Лисиця, Л. (2023). Релігійний чинник у внутрішній та зовнішній політиці Туреччини на початку XXI ст.: практики впливу та перспективи. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 146–158.

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК У ВНУТРІШНІЙ ТА ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ТУРЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ XXI ст.: ПРАКТИКИ ВПЛИВУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Метою статті є дослідження процесу впливу ісламського релігійного чинника на внутрішню та зовнішню політику Туреччини початку XXI ст. **Методологічними підвалинами дослідження** є принципи історизму, об'єктивності й системності, різні методи, серед яких основним є проблемно-хронологічний. Також застосовувалися методи контент-аналізу, експертних оцінок тощо. **Наукова новизна** полягає у спробі комплексного дослідження турецької моделі ісламізму та її впливу на внутрішню і зовнішню політику Туреччини на початку XXI ст. **Висновки.** Сьогодні керівництво Туреччини активно використовує ісламський релігійний чинник як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Зокрема, у внутрішній політиці іслам «турецького зразка» розглядають як засіб консолідації, що буде спроможний об'єднати в єдине ціле

представників різних конфесійних напрямів країни. Цьому також сприяє і визначений Конституцією країни світський характер турецької держави, що дозволяє їй бути загальнонаціональним арбітром і не бути втягнутою у міжконфесійні суперечки. Усе це дозволило сформувати особливий тип «турецького ісламу», який відзначається своєю релігійною незаангажованістю, поміркованістю та віротерпимістю. У зовнішній політиці Туреччини керівництво держави використовує ісламський релігійний чинник для досягнення власних геополітичних цілей на Близькому Сході, що спрямовані на перетворення Туреччини в регіонального лідера. Однак, як продемонструвала політична практика, арабські країни не готові визнати лідерство Туреччини як єдиного центру тяжіння, що обумовлено потужними релігійними позиціонуваннями Саудівської Аравії та Ірану. Окрім того, поки що не є успішними всі намагання Туреччини вирішити сунітсько-шиїтський конфлікт на основі доктрини неосманізму.

Ключові слова: Туреччина, іслам, внутрішня політика, турецька модель ісламу, зовнішня політика, Близький Схід, сунітсько-шиїтське протистояння, регіональне лідерство, неосманізм.

THE RELIGIOUS FACTOR IN TURKEY'S DOMESTIC AND FOREIGN POLICIES AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: FACTORS OF INFLUENCE AND PROSPECTS

Abstract. The purpose of the article is to study the process of influence of the Islamic religious factor on the domestic and foreign policy of modern Turkey. **The methodological foundations of the study** are the principles of historicism, objectivity, and systematicity, as well as various methods, among which the main one is the problem-chronological one. **The methods of content analysis, expert evaluation, etc.** were also used. **The scientific novelty** lies in an attempt to comprehensively study the Turkish model of Islamism and its impact on Turkey's domestic and foreign policy in the early twenty-first century. **Conclusions.** Today, the Turkish leadership is actively using the Islamic religious factor in both domestic and foreign policy. In particular, in domestic politics, Islam of the «Turkish model» is seen as a means of consolidation that will be able to unite representatives of different confessional trends in the country. This is also facilitated by the secular nature of the Turkish state as defined by the country's Constitution, which allows it to be a national mediator and not be drawn into interfaith disputes. All of this has allowed for the formation of a special type of «Turkish Islam», which is distinguished by its religious impartiality, moderation, and religious tolerance.

In its foreign policy, Turkey's leadership uses the Islamic religious factor to achieve its own geopolitical goals in the Middle East, aimed at turning Turkey into a regional leader. However, as the political practice has shown, Arab countries are not yet ready to recognize Turkey's leadership as the only center of influence, due to the powerful religious positioning of Saudi Arabia and Iran. In addition, Turkey's attempts to resolve the Sunni-Shiite conflict on the basis of the neo-Ottomanism doctrine have not yet been successful.

Key words: Turkey, Islam, domestic policy, Turkish model of Islam, foreign policy, Middle East, Sunni-Shiite confrontation, regional leadership, neo-Ottomanism.

Постановка проблеми. Сучасна Туреччина, без сумніву, є однією з найбільш провідних країн Близького Сходу, що претендує на лідерство в регіоні. Для забезпечення власних зовнішньополітичних пріоритетів ця країна ви-

користує переваги свого географічного розташування, транзитного та економічного потенціалу, а також власні впливові позиції в регіональних і міжнародних організаціях. Важливим чинником, який впливає як на внутрішню, так і на зовнішню політику сучасної Туреччини, є чинник релігійний або ісламський. Тут варто зазначити, що впродовж багатьох століть Туреччина відіграла роль одного з найбільш впливових центрів ісламського світу. Однак, на відміну від інших мусульманських країн, іслам турецького зразка, історично розвивався у взаємозв'язку із західноєвропейською цивілізаційною та державно-правовою традицією, що зрештою суттєво вплинуло на його особливості. Зокрема, як справедливо зазначав В. Бартольд, саме під впливом Західної Європи елементи світського правління почали простежуватися вже у перші століття існування Османської імперії (Бартольд, 1966, с. 234).

На сьогодні, турецьке керівництво активно використовує релігійний чинник як у своїй внутрішній, так і зовнішній політиці задля досягнення своїх власних геополітичних цілей. Під час реалізації цієї політики воно відводить ісламському релігійному чиннику одну з важливих ролей.

Усе це спонукає науковців-істориків звернути особливу увагу на проблему впливу релігійного чинника на внутрішню та зовнішню політику Туреччини, дослідження якої в сучасних умовах загальносвітових глобалізаційних змін, окрім суто наукового інтересу, має ще й неабияке практичне значення.

Аналіз джерел та останні дослідження. На сьогодні, вивченню турецького ісламу присвячено чимало вітчизняних наукових праць. Серед них, у першу чергу слід виділити дослідження П. Варбанця (Варбанець, 2003; 2004), Г. Єрмакова (Єрмаков, 2018), Н. Шаленної (Шаленна, 2012) тощо. У цих працях їхні автори досліджували особливості турецької моделі ісламу, а також визначили її вплив на зовнішню політику країни. Окрім вищезазначених досліджень, слід виокремити науковий доробок Є. Габера (Габер, 2012), який намагається з'ясувати основні чинники, які впливають на вектори реалізації турецької зовнішньої політики на ісламські країни періоду «Арабської весни». Інший дослідник С. Стародуб вивчав процес взаємозв'язку між новою турецькою зовнішньою політикою «османізму» з попередньою політикою «кемалізму» (Стародуб, 2011).

Серед закордонних праць із досліджуваної теми, варто відзначити студії А. Баррінї (Barrinha, 2013), Т. Огузлу (Oğuzlu, 2012) та С. Гюрсою (Hürsoy, 2020), а також фундаментальні праці міністра закордонних справ Туреччини А. Давутоглу (Davutoğlu, 2007; 2008).

Однак, незважаючи на наявність значної кількості наукових публікацій, питання впливу релігійного чинника на внутрішню та зовнішню політику Туреччини на сьогодні повністю не досліджене.

З огляду на вищезазначене, автор статті **має на меті**, дослідити процес впливу ісламського релігійного чинника на внутрішню та зовнішню політи-

ку Туреччини початку XXI ст. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких завдань:

- з'ясувати особливості турецької моделі ісламізму та її реалізацію у внутрішній політиці Туреччини;
- визначити ступінь впливу ісламського релігійного чинника на сучасну турецьку зовнішню політику.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про роль ісламу в житті Туреччини на початку XXI ст., першочергово зазначимо, що представники ісламського віросповідання складають 98% населення країни або майже 75 мільйонів громадян країни (Hres Releas, 2011). Серед них переважна більшість, а це приблизно три чверті є сунітами, представники шиїтського віросповідання нараховують не більше 30 000 осіб. Окрім того, від 15 до 20 млн громадян Туреччини, так само як і шиїти ведуть свою теологічну лінію від Алі і називають себе «Алеві-Алавіс» або алфавітами (Шаленна, 2012, с. 156). Щодо форми державного устрою Туреччини, то вона має статус світської держави, що офіційно закріплено в Конституції країни від 1982 року (Constitution of Turkish Republic, 1982). У преамбулі до цього документа зазначається, що «відповідно до принципів світської держави на державні справи і політику ніяким чином не повинні впливати священні релігійні почуття» (Constitution of Turkish Republic, 1982).

Однак, незважаючи на світський характер держави, слід констатувати, що на сьогодні панівні кола Туреччини так і не спромоглися розробити узгоджений та чіткий підхід до унормування державно-релігійних відносин. Водночас, як зазначають самі турецькі дослідники, трактування ролі ісламу турецькою владою періодично змінюється залежно від геополітичних і соціально-економічних умов, які були визначальними в той чи інший період (Йылмаз, 2006).

Також тут слід мати на увазі, що Туреччина стала першою державою в мусульманському світі, в якій було реалізовано проєкт тотальної вестернізації, який, як зазначає вітчизняний науковець В. Варбанець, отримав назву «лаїцистської моделі модернізації» (Варбанець, 2004, с. 9). На його думку, під поняттям «лаїцизму» розуміється перш за все «політична ідеологія, яку застосовують на ісламському Сході з метою унеможливлення захоплення політичної влади ісламськими силами» і яка передбачає такі складники:

- відокремлення релігії від держави та обмеження діяльності інституцій ісламу винятково справами культу;
- домінування політичної сфери над релігійною;
- поступова трансформація суспільної свідомості від релігійної сфери в бік її раціоналізації;
- пропагування релігійної толерантності та забезпечення свободи віросповідань представникам інших конфесій тощо (Варбанець, 2004, с. 6).

Таким чином, релігія в Туреччині фактично була взята під контроль держави. Із цією метою турецькою владою ще в 1923 р. було створено Управління у справах релігії (Діянету), яке здійснювало постійний контроль над мечетями та ісламськими навчальними закладами. У 1982 р. ця установа отримала конституційний статус.

Усе це призвело до формування особливої релігійної форми т.зв. «державного ісламу», який у подальшому турецька влада почала використовувати як інструмент пришвидшення модернізації країни, починаючи з реформ М. Кемаля (Ататюрка) в 20–30-ті рр. ХХ ст., спрямованих на європеїзацію турецького суспільства.

Наступною формою ісламу, яка існує в сучасній Туреччині, є «політичний іслам», який виник у 60–70-х рр. ХХ ст. як результат ідеологічної боротьби між кемалістами та ісламістами. На сьогодні розрізняють два його різновиди. Перший різновид, представлений ісламським рухом «Мілла гьорюш», який згодом політично оформився в низку сучасних турецьких ісламських партій, до яких відносять: Національний порядок, Добробут, Щастя тощо (Шеленна, 2012, с. 157). В основі ідеології зазначених політичних сил лежить теза про непримиренний характер відносин між ісламським Сходом і християнським Заходом. Зазначені партії також закликають до впровадження законів шаріату та ліквідацію світських принципів державного будівництва.

Другий різновид «політичного ісламу» базується на переконанні, що внаслідок модернізації та впливу західної цивілізації, ісламське суспільство загалом стане більш ліберальним. Яскравим політичним оформленням цієї течії є нині панівна Партія справедливості і реформ, лідери якої декларують прагнення до «побудови ісламського суспільства, а не ісламської держави» (Hursoy, 2020, p. 140).

Починаючи з моменту свого виникнення, «політичний іслам» у Туреччині пройшов значну трансформацію в напрямі його лібералізації. На сьогодні його прибічники у своїй діяльності використовують ісламську риторіку і виступають за розширення прав мусульман та поширення самого ісламського віровчення серед широкого загалу громадян країни. Їхні зусилля загалом спрямовані на подальшу ісламізацію турецького соціуму, як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

Третьою формою турецького ісламу є «громадянський іслам», який після його заборони в 20-х рр. ХХ ст. починає відроджуватися і відігравати значну роль у житті турецького суспільства, сприяючи його консолідації. Серед його представників найбільшу популярність має рух Ф. Гюлена, який на сьогодні став впливовим угрупованням релігійного та соціального характеру. На думку ідеолога цього руху Ф. Гюлена, світський характер держави цілком сумісний з ісламським віровченням (Оздальга, 2006). У своїх працях названий діяч визначає «турецький іслам», як особливий вид мусульманської релігії, який, в силу свого історичного розвитку та специфіки трактування, відзначається «особливою широтою, глибиною та терпимістю і всеохоп-

ністю» (Оздальга, 2006). На його думку, саме тому в Туреччині історично та культурно склалися сприятливі умови для розвитку демократії, що передбачає культурний і релігійний плюралізм, а також закладаються духовні підвалини для подальшої побудови справедливого та морального суспільства (Оздальга, 2006).

Таким чином, як бачимо, іслам у Туреччині є далеко не однорідним явищем. Однак, у результаті довготривалої еволюції, на сьогодні всі ці три форми ісламу тісно переплелися, що зрештою впливає і на сучасну турецьку зовнішню політику.

Характеризуючи зовнішню політику Туреччини загалом, слід відзначити її неабиякий динамізм, який безпосередньо пов'язаний з її зовнішньополітичним прагматизмом. Однак водночас релігійний чинник завжди відіграє не останню роль у зовнішньополітичних відносинах її з іншими державами, зокрема з країнами Європейської спільноти. Так, у середині 70-х рр. ХХ ст. Туреччина проголосила свій європейський вибір і продовжила цю політику аж до початку ХХІ ст. Однак, незважаючи на реальні здобутки у сфері економічного зростання, демократизації суспільно-політичного життя, безпековій сфері, Туреччині так і не вдалося стати реальним претендентом, щодо вступу в ЄС. Офіційним поясненням більшості європейських політиків було те, що Туреччина сьогодні не відповідає повною мірою всім тим критеріям членства, що закріплені в нормативно-правовій системі ЄС. Однак, на нашу думку, не останню роль тут відіграє і релігійний чинник, який загалом простежується через різноманітність релігійних уподобань населення Туреччини та населення більшості країн ЄС. Окрім того, на сьогодні в європейських країнах докладають значних зусиль щодо формування нової європейської ідентичності, в якій поряд з універсальними демократичними цінностями роблять акцент і на спільній християнській спадщині, яка розглядається як визначальна цивілізаційна риса європейців (Релігія та створення нової Європи, 2003).

Таким чином, уже в другій половині першого десятиліття ХХІ ст. для турецької панівної еліти стало зрозумілим, що умови вступу Туреччини до ЄС не відповідали її очікуванням (Рукомед, 2013). За таких обставин у турецьких наукових колах починає набирати дедалі більшого поширення ідеологія пантюркізму. Сутність якої зводиться до відродження ідеї «Великого Туркестану», що повинна об'єднати всі тюркомовні держави із загальною чисельністю понад 120 млн осіб (Цапко, 2020, с. 441).

Разом із цим популярності починає набирати близька до пантюркізму ідея неосманізму, авторство якої приписують восьмому президенту Туреччини Тургуту Озалу (1989-1993 рр.). У подальшому ця ідея знайшла своє теоретично-концептуальне оформлення в наукових працях професора з міжнародного права Анкарського університету А. Давутоглу, який з часом очолив міністерство закордонних справ країни.

Серед праць дослідника, на особливу увагу заслуговує його монографія «Стратегічне поглиблення» (тур. *Stratejik Derinlik*), у якій А. Давутоглу

доводив необхідність переходу зовнішньої політики Туреччини від ізоляціоністської або монополярної стратегії, яка повинна ґрунтуватися на визнанні міжнародної ролі Туреччини «як актора, що перебуває на перетині кількох міжнародних регіонів» (Davutoğlu, 2008, р. 82). На думку А. Давутоглу, «національний інтерес Туреччини полягає у вмілому використанні її географії» (Davutoğlu, 2008, р. 83), а в основі її геополітичної ідентичності мусить бути саморепрезентація як «центральної держави з багатьма регіональними ідентичностями» (Davutoğlu, 2008, р. 83). Зокрема, він вважав, що Туреччина є одночасно «близькосхідною, балканською, кавказькою, центральноазійською, каспійською, середземноморською... та чорноморською державою» (Davutoğlu, 2007, р. 8).

З огляду на це, А. Давутоглу вважає, що Туреччина повинна повернути свій вплив на колишній османський світ. Тому він перед турецькою державою визначив такі зовнішньополітичні завдання:

- проведення активної зовнішньої політики в економічній, гуманітарній та соціальній площині для перетворення Турецької Республіки на потужну регіональну державу;
- реалізація політики на міжнародній арені, спрямованої на рівновіддаленість Анкари від геополітичних центрів сили, зокрема, таких, як: США та ЄС, у питаннях, що стосуються вирішення проблем регіональної безпеки, зокрема на Близькому та Середньому Сході;
- посилення впливу Туреччини на мусульманські (Боснія, Албанія) та християнські (Болгарія, Македонія, Україна (АРК)) країни Європи із значною частиною мусульманського населення в них; через допомогу в розширенні інфраструктури та завдяки імплементації освітніх проєктів;
- застосування «м'якої сили» та послідовної зовнішньої політики, а також завдяки поширенню ідей спільного історичного минулого підштовхнути більшість країн арабського світу до поля неосманізму;
- перетворення країни на посередника у вирішенні регіональних конфліктів;
- підтримання демократичних перетворень, пов'язаних із подіями «Арабської весни» в Близькосхідному регіоні та Північній Африці заради втілення в життя як «модернізатора» регіону Близького Сходу (Davutoğlu, 2008, р. 90).

Саме під впливом вищезазначених ідей близькосхідна політика турецького уряду на початку XXI ст. поступово переходить від орієнтації на США та їх союзників (зокрема, Держави Ізраїль) на позиції регіонального медіатора/арбітра, який спроможний ефективно вирішувати зовнішньополітичні проблеми регіону. Наприклад, напередодні вторгнення ізраїльських сил безпеки до Сектору Газа в грудні 2008 – січні 2009 рр. (операція «Литий свинець») турецькі дипломатичні представники намагалися досягти порозуміння між Сирією та Ізраїлем щодо низки неврегульованих питань безпекового

характеру (Barrinha, 2013, p. 9). Із початком військової операції ізраїльських сил у Газі турецьке зовнішньополітичне відомство, очолюване А. Давутоглу, відіграло активну роль у процесі підготовки переговорів між представниками Ізраїлю та руху «Хамас».

Щодо вирішення релігійних проблем в ісламських країнах Туреччина намагається проводити гнучку політику, яка є рівновіддаленою від суніто-шиїтського протистояння. У цьому протистоянні Туреччина виступає за примирення між сунітами і шиїтами, акцентуючи увагу на тому, що мусульман повинно більше об'єднувати ніж роз'єднувати. З іншого боку, для Туреччини сучасне загострення суніто-шиїтського конфлікту на Близькому та Середньому Сході несе не лише значні загрози, але й великі можливості. Адже після того, як всі учасники конфлікту виснажать один одного в нескінченній війні, потрібна буде воєнна та політична сила, що могла б принести стабільність та взяти під свій контроль ситуацію в регіоні, якою і може бути Туреччина. Для неї відкривається потенційна можливість добитися гегемонії в цьому регіоні (Ихсаноглу, 2013, с. 34).

Для того, щоб визначити рівень життєздатності турецьких ініціатив, звернемо увагу на оцінку дій її керівництва в період «Арабської весни». Тут, офіційна позиція Туреччини полягає у тому, що в разі приходу до влади ісламістів в арабських країнах внаслідок революцій, вона може бути посередником між новою владою в арабських країнах з одного боку, та між США, Європою та Ізраїлем з іншого. Водночас турецьке керівництво відразу виступило за мирне врегулювання конфліктів між владою та опозицією в арабських країнах (Колобов, 2017, с. 102).

У період «Арабської весни» Туреччина активно долучилась до врегулювання масових протестів у Тунісі, Єгипті, Сирії та Лівії. Зокрема Туреччина підтримала процес демократизації в Тунісі після «жасминової революції». Після початку антиурядових масових акцій протесту в Єгипті 25 січня 2011 р. офіційна Анкара згодом запропонувала власний план виходу із кризи, суть якого така:

- створення тимчасового уряду після відставки президента Х. Мубарака;
- розробка нової Конституції;
- проведення виборів у вересні 2011 р., коли збігає термін президентства Мубарака;
- забезпечення новою владою демократизації суспільно-політичного процесу, проведення економічних реформ;
- недопущення чергового загострення суніто-шиїтського протистояння в країні тощо (Колобов, 2017, с. 104).

Щодо Сирії, то тут Туреччина довгий час намагалася уникати різких заяв щодо подій у цій країні. Наприкінці квітня 2011 р. під час засідання турецького уряду під головуванням міністра закордонних справ Туреччини А. Давутоглу було розглянуто заходи, які необхідно прийняти в разі збіль-

шення потоку біженців із Сирії. Наприкінці квітня 2011 р. Рада національної безпеки Туреччини в спеціальній заяві закликала Сирію негайно здійснити реформи, спрямовані на забезпечення законних політичних, соціальних і економічних вимог сирійського народу (Kirişci, 2010).

Щодо подій «Арабської весни» у Лівії, Туреччина відмовилась підтримувати пропозиції НАТО щодо втручання в події. Зокрема, Р. Ердоган, засудив резолюцію РБ ООН від 26 лютого 1970 р., вважаючи, що санкції проти Лівії лише посилять страждання лівійського народу (Федорченко, Крылов, 2012, с. 55). Однак пізніше Туреччина все-таки дала свою згоду на проведення військової операції, проте не під егідою НАТО, а під контролем ООН (У., 2013, р. 494–508).

Загалом активізація регіональної політики Туреччини на Близькому Сході під час арабських революцій свідчить про початок реалізації геополітичної доктрини неоосманізму в регіоні. Водночас реалізуючи свою неоосманістську доктрину, турецьке керівництво вважає іслам основним ідейно-духовним чинником, навколо якого повинно відбутися об'єднання країн Близького та Середнього Сходу. Задля реалізації цієї ідеї, нинішнє суніто-шиїтське протистояння турецькими лідерами розцінюється як пережиток. Тому встановлення нинішньою Туреччиною дружніх відносин, як із більшістю сунітських держав регіону так і з шиїтським Іраном, вважають абсолютно допустимим, оскільки тут іслам повинен слугувати об'єднувальним чинником, а не навпаки.

Зокрема відповідно до цього підходу, Туреччина намагається об'єднати свої зусилля з Іраном та створити т.зв. ситуаційний військово-стратегічний альянс з усіма зобов'язаннями, що з цього випливають. Ефективна діяльність такого альянсу, за задумом турецьких керманічів, призвела б до створення нового центру регіонального тяжіння, відкритого для інших мусульманських країн. Однак проти такого альянсу виступають більшість сунітських держав, зокрема Саудівська Аравія.

Висновки. Отже, на початку XXI ст. ісламський релігійний чинник активно використовується керівництвом Туреччини як у внутрішній, так і у зовнішній політиці. Зокрема, у внутрішній політиці іслам «турецького зразка» розглядають як засіб консолідації, який буде спроможний об'єднати в єдине ціле представників різних конфесійних напрямів країни. Цьому також сприяє і визначений Конституцією країни світський характер турецької держави, що дозволяє їй бути загальнонаціональним арбітром і не бути втягнутою у міжконфесійні суперечки. Усе це дозволило сформувати особливий тип т.зв. «турецького ісламу», який відзначається своєю релігійною незаангажованістю, поміркованістю та віротерпимістю.

У сфері зовнішньої політики Туреччини ісламський релігійний чинник використовує керівництво держави для досягнення власних геополітичних цілей у близькосхідному регіоні, які своїм загальним вектором спрямова-

ні на перетворення Туреччини в регіонального лідера. Однак, як продемонструвала політична практика, що арабські країни не готові визнати лідерство Туреччини як єдиного центру тяжіння, що обумовлено сильним релігійним позиціонуванням у регіоні Саудівської Аравії та Ірану. Окрім того, поки що не є успішними також всі намагання Туреччини вирішити суніто-шіїтський конфлікт на основі доктрини неоосманізму.

Щодо україно-турецьких відносин, то вихід Туреччини на провідні позиції в регіоні підвищує для нашої держави важливість розбудови двосторонніх відносин із цією країною, тим більше, що останнім часом ці відносини мають позитивну динаміку, що може бути предметом окремого наукового дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

- Бартольд, В.** (1966). *Культура мусульманства* (в 9 т., Т.4). Москва: Наука, 457 с.
- Варбанець, П.** (2003). Політичний іслам в Туреччині: між фантомом і реальністю. *Людина і політика*, (4), 35–39.
- Варбанець, П.** (2004). *Роль лайцизму у процесі модернізації традиційних суспільств ісламського Сходу*: (автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 – Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку). Київ, 17 с.
- Табер, Є.** (2012). «Арабська весна» на Близькому Сході: вибір моделі суспільної трансформації. *Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі*: кол. монографія. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 11–30.
- Єрмаков, Г.** (2018). Релігійний фактор і питання інтеграції Туреччини в ЄС: організаційно-правові та теоретико-методологічні засади. *Науковий вісник. Серія: Право*, (3), 11–15.
- Іхсаноглу, Э.** (2013). *Ісламський мир в новому веку. Організація Ісламського співробітництва*: монографія. Москва: ИВ РАН, 416 с.
- Йылмаз, И.** (2006). Государство, право, гражданское общество и ислам в современной Турции. URL: <http://ru.fgulen.com/content/view/220516/> (дата звернення: 30.03.2021).
- Колобов, О.** (2007). Стратегические ориентиры современной внешней политики Турецкой Республики. *Актуальные проблемы изучения современной Турции: материалы междунаро. науч. Конф., г. Новгород, 27 апреля 2007 г.* Новгород: ИСИ ННГУ, 155–168.
- Оздальга, Э.** (2006). Роль движения Фетхуллаха Гюлена в процессе цивилизации. URL: <https://fgulen.com/ru/press-room-ru/journal-of-the-muslim-world/the-role-of-the-gulen-movement-in-the-process-of-civilization> (дата звернення: 15.05.2023).
- Релігія та створення нової Європи. (2003). URL: http://projects.dt.ua/SOCIETY/religia_ta_stvorennya_novoyi_evropi.html (дата звернення: 15.06.2022).
- Рукомеда, Р.** (2013). Внешняя политика Турции, взгляд изнутри. URL: <http://www.unian.net/news/590880-vneshnyaya-politika-turtsii-vzglyad-iznutri.html> (дата звернення: 15.06.2022).
- Стародуб, Т.** (2011). Сучасна політика Туреччини на Близькому Сході в контексті її залучення до революційних подій. *Відкриті очі*. URL: <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2011/11/2011> (дата звернення: 24.08.2022).

Федорченко, А. & Крылов, А. (2012). *Ближний Восток: возможные варианты трансформационных процессов: аналитический доклад*. Центр ближневосточных исследований. Москва: МГИМО-Университет, 84 с.

Цапко, О. (2020). *Місце провідних країн Азії у трансформаційних процесах на пострадянському просторі. Інтеграційні виміри трансформації пострадянського простору*: монографія. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 429–455.

Шаленна, Н. (2012). Іслам в суспільно-політичному житті Туреччини. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна*. Серія: Питання політології, (1013), 155–159.

Barrinha, A. (2013). The Ambitious Insulator: Revisiting Turkey's Position in Regional Security Complex Theory. *Mediterranean Politics*, 1–18

Constitution of Turkish Republic. (1982). URL: <http://www.hri.org.docs/turkeu/> (дата звернення: 14.07.2022).

Davutoğlu, A. (2013). The Three Major Earthquakes in the International System and Turkey. *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, 48 (2), 1–11.

Davutoğlu, A. (2008). Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007. *Insight Turkey*, 10 (1), 77–97.

Hursoy, S. (2020). Changing Dimensions of Turkey's Foreign Policy. *International Studies*, 48 (2), 139–164.

Hres Releas: Adres Based Population Registration System Results of 2011. (2011). Turkish Stasion Institut. URL: <http://www.turkstat.gov.tr> (дата звернення: 15.08.2022).

Kirişci, K. (2010). A Neighborhood Rediscovered. Turkey's Transatlantic Value in the Middle East. URL: <http://www.gmfus.org/brusselsforum/2010/docs/BF2010-Paper-Kirisci-Tocci-Walker.pdf> (дата звернення: 15.04.2020).

Oğuzlu, T. (2012). The «Arab Spring» and the Rise of the 2.0 Version of Turkey's «zero problems with neighbors» Policy. *SAM Papers*. Center for Strategic Research, Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, 1, 1–22.

Y. (2013). Casting off the Shackles of Libya's Arab-Middle Eastern Foreign Policy: A Unique Case of rapprochement with non-Arab Turkey (1970s–2011). *The Journal of North African Studies*, 18 (3), 494–508.

References:

Bartold, V. (1966). *Kultura musulmanstva* [Culture of Islam] (Vol.4). Moskva: Nauka, 457 s. [in Ukrainian].

Varbanets, P. (2003). Politychnyi islam v Turechchyni: mizh fantomom i realnistiu [Political Islam in Turkey: between phantom and reality]. *Liudyna i polityka*, (4), 35–39. [in Ukrainian].

Varbanets, P. (2004). *Rol laitsyzmu u protsesi modernizatsii tradytsiinykh suspilstv islamskoho Skhodi* [The Role of Laicism in the Modernisation of Traditional Societies in the Islamic East]: (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 17 s. [in Ukrainian].

Haber, Ye. (2012). «Arabska vesna» na Blyzkomu Skhodi: vybir modeli suspilnoi transformatsii. *Suspilno-politychni transformatsii v krainakh Skhodu na suchasnomu etapi* [The «Arab Spring» in the Middle East: Choosing a Model of Social Transformation. Socio-political transformations in the countries of the East at the current stage]: kol. monohrafiia. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NAN Ukrainy, 11–30. [in Ukrainian].

Yermakov, H. (2018). Relihiyni faktor i pytannia intehratsii Turechchyny v YeS: orhanizatsiino-pravovi ta teoretyko-metodolohichni zasady [The Religious Factor and

the Issue of Turkey's Integration into the EU: Organisational, Legal, Theoretical and Methodological Foundations]. *Naukovyi visnyk. Seriya: Pravo*, (3), 11–15. [in Ukrainian].

Ihsanoglu, E. (2013). *Islamskiy mir v novom veke. Organizatsiya Islamskogo sotrudnichestva* [The Islamic world in the new century. Organisation of Islamic Cooperation]: monografiya. Moskva: IV RAN, 416 s. [in Russian].

Yyilmaz, I. (2006). Gosudarstvo, pravo, grazhdanskoe obschestvo i islam v sovremennoy Turtsii [State, Law, Civil Society and Islam in Modern Turkey]. Retrieved from <http://ru.fgulen.com/content/view/220516/> [in Russian].

Kolobov, O. (2007). Ctrategicheskie orientiryi sovremennoy vneshney politiki Turetskoy Respubliki [Strategic orientations of the modern foreign policy of the Republic of Turkey]. *Aktualnyie problemy izucheniya sovremennoy Turtsii: materialy mezhdunarod. nauch. konf.*, g. Novgorod, 27 aprelya 2007 g. Novgorod: ISI NNGU, 155–168. [in Russian].

Ozdalga, E. (2006). Rol dvizheniya Fethullah Gyulena v protsesse tsivilizatsii [The role of Fethullah Gülen's movement in the civilizational process]. Retrieved from <https://fgulen.com/ru/press-room-ru/journal-of-the-muslim-world/the-role-of-the-gulen-movement-in-the-process-of-civilization> [in Russian].

Relihiia ta stvorennia novoi Yevropy [Religion and the creation of a new Europe]. (2003). Retrieved from http://projects.dt.ua/SOCIETY/religia_ta_stvorennia_novoyi_evropi.html/ [in Ukrainian].

Rukomeda, R. (2013). Vneshnyaya politika Turtsii, vzglyad iznutri [Turkish foreign policy, an insider's view]. Retrieved from <http://www.unian.net/news/590880-vneshnyaya-politika-turtsii-vzglyad-iznutri.html> [in Russian].

Starodub, T. (2011). Suchasna polityka Turechchyny na Blyzkomu Skhodi v konteksti yii zaluchennia do revoliutsiinykh podii [Turkey's Current Policy in the Middle East in the Context of Its Involvement in Revolutionary Events]. *Vidkryti ochi*. Retrieved from <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2011/11/2011> [in Ukrainian].

Fedorchenko, A. & Kryilov, A. (2012). *Blyzhniy Vostok: vozmozhnyie varianty transformatsionnykh protsessov: analiticheskiy doklad* [The Middle East: Possible Options for Transformational Processes: An Analytical Report]. Tsentri blizhnjevostochnykh issledovaniy. Moskva: MGIMO-Universitet, 84 s. [in Russian].

Tsapko, O. (2020). *Miste providnykh krain Azii u transformatsiinykh protsesakh na postradianskomu prostori. Intehratsiini vymiry transformatsii postradianskoho prostoru* [The place of the leading Asian countries in the transformational processes in the post-Soviet space. Integration dimensions of the change in the post-Soviet space]: monohrafiya. Kyiv: DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy», 429–455. [in Ukrainian].

Shalenna, N. (2012). Islam v suspilno-politychnomu zhytti Turechchyny [Islam in the socio-political life of Turkey]. *Visnyk KhNU imeni V.N. Karazina. Seriya: Pytannia politolohii*, (1013), 155–159. [in Ukrainian].

Barrinha, A. (2013). The Ambitious Insulator: Revisiting Turkey's Position in Regional Security Complex Theory. *Mediterranean Politics*, 1–18. [in English].

Constitution of Turkish Republic. (1982). Retrieved from <http://www.hri.org.docs/turkeu/> [in English].

Davutoğlu, A. (2013). The Three Major Earthquakes in the International System and Turkey. *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, 48 (2), 1–11. [in English].

Davutoğlu, A. (2008). Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007. *Insight Turkey*, 10 (1), 77–97. [in English].

Hursoy, S. (2020). Changing Dimensions of Turkey's Foreign Policy. *International Studies*, 48 (2), 139–164. [in English].

Hres Releas: Adres Based Population Registration System Results of 2011. (2011). Turkish Stasion Institut. Retrieved from <http://www.turkstat.gov.tr> [in English].

Kirişci, K. (2010). A Neighborhood Rediscovered. Turkey's Transatlantic Value in the Middle East. Retrieved from <http://www.gmfus.org/brusselsforum/2010/docs/BF2010-Paper-Kirisci-Tocci-Walker.pdf> (data zvernennia: 15.04.2020). [in English].

Oğuzlu, T. (2012). The «Arab Spring» and the Rise of the 2.0 Version of Turkey's «zero problems with neighbors» Policy. SAM Papers. Center for Strategic Research, Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, 1, 1–22. [in English].

Y. (2013). Casting off the Shackles of Libya's Arab-Middle Eastern Foreign Policy: A Unique Case of rapprochement with non-Arab Turkey (1970s–2011). *The Journal of North African Studies*, 18 (3), 494–508. [in English].

Отримано: 16.05.2023

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.159–167

УДК 271.2-726.3:314.117(477.53)«17»

ДМИТРЕНКО Віталій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, вул. Остроградського, 2, м. Полтава, індекс 36000, Україна (vitodmitrenko1972@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3055-9812>

ДМЫТРЕНКО Vitalii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Cultural Studies Department, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, 2 Ostrogradskoho Street, Poltava, index 36000, Ukraine (vitodmitrenko1972@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Дмитренко, В. (2023). Священики села Кулажинці другої половини XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 159–167.

СВЯЩЕНИКИ СЕЛА КУЛАЖИНЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати демографічні аспекти життєдіяльності парафіяльних священиків села Кулажинці XVIII ст. **Методологія дослідження** базована на антропологічному підході з використанням історико-генетичного, історико-порівняльного та квантитативних методів. **Наукова новизна** полягає в тому, що парохі, які трудилися в селі Кулажинці у XVIII ст., вперше стали об'єктом аналізу, покликаною з'ясувати основні характеристики їхньої життєдіяльності.

Висновки. Упродовж XVIII ст. священиками миколаївської церкви в селі Кулажинці були Кирило Анісимов і Михайло Вербовський. У віданні священиків перебувало від 354 до 828 вірян, тобто, у середньому на одного душпастиря приходилося 635 осіб. Із кінця 60-х років штатний розпис парафії відповідав офіційним вимогам комплектації церковного кліру приходської церкви і складався з ієрея, диякона, псаломщика та паламаря. Священики хіротоновані на парафію після 26 років, очевидно ближче до тридцятирічного віку, що відповідає встановленим канонічним нормам. Ієреї прожили понад 66 років, отже, досягнули рубежу старості, що маркується в ранньомодерному соціумі шістдесятирічним віком. Михайло Вербовський доводився зятем Кирилу Анісимову, що було типовим явищем у Пирятинській протопопії того часу. Структура родини отця Кирила була нуклеарною, а отця Михайла – розширеною, адже в ній мешкали неодружені діти покійного Кирила. Середня населеність священицької сім'ї в Кулажинцях становила 8,8 особи. Цей показник вищий за середню населеність ієрейських сімей протопопії. В родинях переважали жінки. Дітей було вдвічі більше за дорослих. Уперше

отець Михайло став батьком у 26 років, а остання дитина народилася, коли йому було 41. Загалом, у його родині було 8 дітей, які з'явилися на світ раз на два роки.

Ключові слова: ієрей, історична демографія, парафія, Пирятинська протопопія, ранньомодерний час, сповідний розпис.

PRIESTS OF KULAZHYNTSI VILLAGE OF THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY

Abstract. The purpose of the research is to analyze the demographic aspects of the life of the parish priests of the village of Kulazhyntsi in the 18th century. The **research methodology** is based on an anthropological approach with using historical-genetic, historical-comparative and quantitative methods. **The scientific novelty** is that for the first time the parish priests of the village of Kulazhyntsi in the 18th century became the object of an analysis aimed to find out the main demographic characteristics of their life activities. **Conclusions.** During the 18th century Kyrylo Anisimov and Mykhaylo Verbovskiy were priests of St. Michael's Church in the village of Kulazhyntsi. There were from 354 to 828 believers in the priesthood. So, on average, there were 635 people per pastor. From the end of the 1760s, the regular staff list of the parish met the official requirements for the clergy of the parish church and included a priest, a deacon, a psalmist and a sexton. Priests were ordained to the parish after the age of 26, apparently closer to the age of thirty, which corresponds to the established canonical norms. The priests lived for more than 66 years, therefore, they reached the milestone of old age, which is marked in early modern society as sixty years of age. Mykhaylo Verbovsky happened to be the son-in-law of Kyrylo Anisimov, which was a typical phenomenon in the Pyriatyn protopopy of that time. Reverend Kyrylo's family structure was nuclear, and rev. Mykhaylo's one was extended, because unmarried children of the deceased Kyrylo lived in it. The average size of a priest's family in Kulazhyntsi was 8.8 people. This indicator is higher than the average population of priestly families of the protopopy. The families were dominated by women. There were twice as many children as adults. Father Mykhaylo first became a father at the age of 26, and the last child was born when he was 41. In total, there were 8 children in his family, who were born once every two years.

Key words: priest, historical demography, parish, Pyriatyn protopopy, early modern period, confessional lists.

Постановка проблеми. Аналіз демографічних процесів важливий для розуміння функціонування будь-якого соціуму в тому числі й українського суспільства ранньомодерного часу. Попри інтерес до історико-демографічних студій, що його спостерігаємо в останні десятиліття, зауважимо – далеко не всі соціальні групи вивчено рівномірно. Однією з таких малодосліджених спільнот є парафіяльне духовенство Київської митрополії. На нашу думку, створення узагальнюючих праць буде можливим лише за умов аналізу демографічних процесів на рівні окремих спільнот і регіонів. Отже, інтерес до демографічних характеристик ієреїв на рівні окремих парафій закономірний.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основними джерелами дослідження стали обліково-статистичні документи, представлені сповідними розписами 1758, 1765, 1768, 1772, 1775, 1782, 1793 років, а також відомостями про кількість церков та церковнослужителів 1785, 1788 і 1797 років. Вони міс-

тять інформацію, що дозволяє простежити демографічні показники і проаналізувати структуру ієрейських родин (Дмитренко, 2016, с. 109–152). Означені документи зберігаються у 801 фондї Державного архіву Полтавської області. Серед останніх досліджень, пов'язаних із заявленою темою, відзначимо роботи Юрія Волошина (Волошин, 2016), Наталії Лобко (Лобко, 2020), Олександра Сакала (Сакало, 2008), Максима Яременка (Яременко, 2017).

Мета статті – проаналізувати демографічні аспекти життєдіяльності парафіяльних священиків села Кулажинці XVIII ст.

Вклад основного матеріалу. Село Кулажинці розташоване на лівому березі річки Гнила Оржиця. На сьогодні воно належить до складу Гребінківської міської громади Лубенського району Полтавської області. За даними Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр., Кулажинці відносилися до складу першої Пирятинської сотні Лубенського полку (Кулажинці, 2023). В селі діяла церква Святого та Чудотворця Миколая, священики якої впродовж досліджуваного періоду перебували під орудою Пирятинського протопопа.

Значимо, що протопопії – це церковно-адміністративні округи, на котрі поділялася Київська митрополія/єпархія у XVIII ст. Очолював протопопію протоієрей, який призначався митрополитом. Розміри протопопій, як і їхня кількість, змінювалися внаслідок адміністративних реорганізацій. Зокрема, станом на 1768 р. Київська митрополія поділялася на 23 протопопії, серед яких й Пирятинська. Впродовж усього досліджуваного періоду вона перебувала під рукою київських Владик. У 1770 р., до її складу входило 65 церков і вона була однією з найбільших у Київській митрополії (Прокоп'юк 2012, с. 19, 152).

Коли була збудована церква та хто був у ній першим ієреєм з'ясувати не вдалося. Проте, за даними відомості про присягу імператриці Єлизаветі Петрівні козаків та духовенства Лубенського полку 1741 р., душпастирські обов'язки там виконував Кирило Анісимов (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8230). Остання згадка про нього зафіксована в сповідному розписі 1758 р. (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 14, арк. 1). Його наступник, Михайло Вербовський, значиться попом у сповідному розписі 1765 р. (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 64, арк. 1). Він залишався ним до кінця XVIII століття, зокрема, віднаходимо його в списку парафіяльних ієреїв протопопії 1797 року (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1303, арк. 2). Таким чином, упродовж досліджуваного періоду душпастирські обов'язки в миколаївській парафії виконувало два панотця.

Станом на 1758 р. парафія нараховувала 354 особи. Отож виконувати «професійні» обов'язки попу Кирилу допомагав лише дячок (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 14, арк. 14). Ситуація змінилася через десять років. У сповідному розписі 1768 р. до приходу записано вже 828 осіб, а церковний клір, окрім отця Михайла, включав диякона, псаломщика та паламаря (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 212, арк. 1). Таким кількісний склад причету залишався й надалі попри те, що кількість прихожан змі-

нювалася. Зокрема, в 1775 р. їх було 722 особи (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 419, арк. 14).

Таким чином, середня населеність миколаївської парафії впродовж другої половини XVIII ст., складала 635 осіб. Відзначимо, що за нашими підрахунками по десяти інших приходах протопопії один священик уділяв «духовні хліби» 586 вірянам (Дмитренко, 2011, с. 140). Тож отримані результати трохи вищі середньостатистичних по протопопії. Вони ж суголосні підрахункам Петра Знаменського, який вважав, що у XVIII ст. в парафії мешкало близько 600-800 осіб (Знаменский, 1873, с. 688). Виходячи із викладеного вище констатуємо: з кінця 60-х рр. штатний розпис парафії відповідав офіційним вимогам комплектації церковного кліру приходської церкви, а співвідношення панотців і пастви не перевищувало середні показники по Київській митрополії.

На жаль, жодного документу, що дозволив би встановити рік рукопокладення священиків на парафію віднайти не вдалося. Тож визначити скільки років було панотцям на момент хіротонування можемо лише гіпотетично. В сповідному розписі 1758 р. зазначено, що попу Кирилу – 65 років (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 14, арк. 1). Таким чином, станом на 1741 р., коли у відомості про присягу він значиться ієреєм, йому було 48 років. Водночас, у згаданому розписі найстаршою серед дітей ієрея записана двадцяти чотирьох літня Марфа. Якщо припустити, що це первісток, то на момент її народження батьку виповнився 41 рік. Отже, побрався він не пізніше 40 років. Такі дані суттєво розходяться з середнім першошлюбним віком чоловіків Гетьманщини. Вважається, що він становив 23–28 років (Волошин, 2016, с. 165–166). Отже, Кирило швидше за все одружився раніше, старші ж діти вирости і жили окремо, чи померли маленькими, тому й незаписані до сповідного розпису. В будь-якому випадку шлюб передував поставленню священика на парафію відповідно до 6 Правил Трульського собору (Книга правил святих апостолів, 2023). Тож ієреєм Кирило Анісімов міг стати й раніше за 40 років.

Михайлу Вербовському у 1765 р. виповнився 31 рік, а його старшій дитині було 5 років (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 64, арк. 1). Застосувавши розрахунки, аналогічні викладеним вище, вважаємо, що пошлюбився він у 25 років. Отже, панотцем його поставили у віці 26–30 років. Таким чином, обидва священики розпочали душпастирську діяльність після 26 років, очевидно ближче до тридцятирічного віку, що відповідає канонічним нормам встановленим Трульським собором (Книга правил святих апостолів, 2023). Такі підрахунки суголосні нашим спостереженням по інших парафіях, згідно з якими більшість ієреїв протопопії стали священиками у віковому діапазоні 30–35-ти років (Дмитренко, 2018, с. 13).

Відсутність метричних книг по парафії ускладнює з'ясування питання тривалості життя священиків. Отже, встановимо її, спираючись на дані сповідних розписів. Як зазначали вище, у 1758 р. Кирилу Анісімову виповнилося 65 років. У розписі 1765 року він уже не згаданий. Тож вочевидь, свя-

щеник помер між 1759 і 1764 роками, тобто у віці 66-71 року. Його наступнику Михайлу Вербовському, згідно з відомістю 1797 р., виповнилося 65 років і він продовжував трудитися на парафії (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 1303, арк. 2). Таким чином він теж прожив більше 66 років. Отже, обидва священники досягли шістдесяти п'ятирічного віку. За нашими підрахунками, біля 54% ієреїв протопопії перетнули віковий рубіж у 60 років. Саме ним маркується початок старості у ранньомодерному соціумі Гетьманщини (Дмитренко, 2018, с. 12).

Важливим при аналізові демографічних показників є питання родинних зв'язків ієреїв. У сповідних розписах дружиною отця Михайла значиться дочка священника – Марфа Кирилівна (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 64, арк. 1). Тож Михайло Васильович був зятем Кирила Анісімова. Зауважимо, що впродовж усього XVIII ст. церковна влада намагалася боротися зі «спадковістю» на парафіях. Зокрема, Рафаїл (Заборовський) в указі від 2 червня 1732 р. наголошував, що священникам заборонено висловлювати свою волю щодо наступника в тестаментях, адже парафія – не власність пароха. Призначення має залежати виключно від волі єпископа та здібностей претендента (Київський митрополит Рафаїл Заборовський, 1889, с. 402–403). Втім наявність «ієреїв-синів» чи «ієреїв-зятів» типова для Київської митрополії цього часу.

За нашими спостереженнями, при зміні священника в Пирятинській протопопії у 78% наступники були родичами попередників, а у 55% з них – це були саме зяті (Дмитренко, 2010, с. 305–309). Від такого союзу вигравали обидві сторони. Немісцевий номінант здобував підтримку рідні попередника, що сприяло його входженню в місцевий соціум і зменшувало ймовірність виникнення конфліктних ситуацій. Попередник і його рідня, зберігали свій вплив на парафію, забезпечували неосвіченим чи малоосвіченим своїм членам місця церковнослужителів, й у підсумку продовжували отримувати частину прибутку та користуватися «церковним» ґрунтом. Отже, ситуація з родичанням отця Михайла з отцем Кирилом типова.

При аналізі структури сімей ієреїв скористаємося модернізованою класифікацією британського дослідника Пітера Ласлетта. Вона передбачає виділення трьох основних типів сім'ї: проста (нуклеарна) – складається з одної шлюбної пари з дітьми або без них; розширена – з шлюбної пари та неодружених чи овдовілих родичів; складна (мультифокальна) об'єднує декілька простих сімей (Ласлетт, 1979, с. 132–157). Під сім'єю розуміємо осіб, які проживають разом, об'єднані кровною спорідненістю та спільною життєдіяльністю (ведення господарства, виховання дітей, сукупний бюджет тощо).

Отож, у 1758 р. родина Кирила Анісімова складалася з нього, його дружини Анастасії, сина Павла та двох дочок Марфи і Пелагеї (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 14, арк. 1). Тож перед нами типова нуклеарна сім'я, що включає подружжя та трьох дітей. Відзначимо, що діти були вже дорослими, адже Марфі на той час було 24, а Павлу – 17 років. Однак, оскільки вони не пошлюблені, то за усталеною практикою записані в розпис як діти ієрея.

Родина Михайла Вербовського за розписом 1765 р. включала: панотця, паніматку, трьох їхніх дочок та дітей померлого священика – Павла й Пелагею (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 64, арк. 1). Таким чином, проста родина перетворилася на розширену. Такою вона залишиться й надалі. Лише в 1775 р. Павло, одружившись, перейде на «власні хліби», а от неодружена двадцятисемирічна Пелагея залишиться проживати в родині отця Михайла.

Такі трансформації пояснюємо описаною вище практикою родичання новоприбулого пароха з сім'єю попередника. Після смерті «старого» священика його вдова та малолітні діти як правило залишалися мешкати в родині зятя, автоматично перетворюючи її на розширену чи складну. Згодом, літні члени такої родини помирали, а молодші, підрісши, одружувалися та йшли із родини. Отже, вона знову мала шанс повернутися зі складної в розширену чи навіть просту. Подібні трансформації спостерігаємо й у інших парафіях Пирятинської протопопії, що дозволяє говорити про закономірність описаних вище процесів (Дмитренко, 2009, с. 202–207).

Аналіз кількісного складу священицьких родин засвідчив, що у 1758 р. вони нараховували 5, у 1765 – 7, у 1768 – 10, у 1776 та у 1782 – 11 осіб відповідно. Тож середня населеність священицької сім'ї в Кулажинцях становила 8,8 особи. Цей показник вищий за середню населеність ієрейських сімей протопопії у 60-х рр. XVIII ст., що складала 5,2 особи (Дмитренко, 2016, с. 7).

Дослідження статевого складу показало таке співвідношення чоловіків і жінок: 1758 рік – 2 до 3, 1765 – 2 до 5, 1768 – 3 до 6, 1776 і 1782 роки – 5 до 6 осіб. Отже, помічаємо перевагу осіб жіночої статі в сім'ях кулажинських священиків. Такі цифри розходяться з показниками, отриманими по інших ієрейських родинах протопопії, в яких переважають чоловіки (Дмитренко, 2016, с. 7).

Розгляд вікового складу продемонстрував подвійну перевагу дітей у сім'ях панотців. У середньому на 3 дорослих членів родини приходилося 6 дітей. Такі цифри узгоджуються з результатами, отриманими іншими дослідниками, та свідчать про демографічну молодість, притаманну родинам ієреїв досліджуваної парафії (Сердюк, 2018, с. 103–112).

Зазначені у сповідних розписах діти уможливають аналіз репродуктивної поведінки парохів. Репродукційна функція родини у XVIII ст. відповідала режимові природної плідності, тож кількість дітей залежала виключно від потенції подружжя. Так, у Михайла Вербовського перша дитина народилася 1760 р., коли йому виповнилося 26 років. Наступні діти з'явилися коли батькові виповнилося 28, 30, 32, 33, 36, 38 та 41 рік відповідно (Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 528, арк. 58–69). Тож, оскільки подружжя було однолітками, перша дитина народилася, коли батькам було 26, а остання в 41 рік. У цілому така репродуктивна поведінка типова для населення Гетьманщини XVIII ст. Її специфіка полягає в тому, що вочевидь, жодна дитина не померла при пологах чи в перший рік життя.

Висновки. Упродовж XVIII ст. священиками миколаївської церкви у селі Кулажинці були Кирило Анісимов і Михайло Вербовський. У віданні священиків перебувало від 354 до 828 вірян. Отож у середньому на одного душпастиря приходилося 635 осіб. Із кінця 60-х рр. штатний розпис парафії відповідав офіційним вимогам комплектації церковного кліру приходської церкви і складався з іерея, диякона, псаломщика та паламаря. Священики були хіротоновані на парафію після 26 років, очевидно ближче до тридцятирічного віку, що відповідає встановленим канонічним нормам. Іереї прожили понад 66 років, отже досягнули рубежу старості, що маркується в ранньомодерному соціумі шістдесятирічним віком. Михайло Вербовський доводився зятем Кирилу Анісимову, що було типовим явищем у Пирятинській протопопії того часу. Структура родини отця Кирила була нуклеарною а отця Михайла – розширеною, адже в ній мешкали неодружені діти покійного Кирила. Середня населеність священицької сім'ї в Кулажинцях становила 8,8 особи. Цей показник вищий за середню населеність іерейських сімей протопопії. В родинах переважали жінки. Дітей було вдвічі більше за дорослих. Уперше отець Михайло став батьком у 26 років, а остання дитина народилася, коли йому було 41. Загалом, у його родині було 8 дітей, які з'явилися на світ раз на два роки.

Список використаних джерел і літератури:

- Волошин, Ю.** (2016). *Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст.* Київ: К.І.С., 356 с.
- Державний архів Полтавської області.
- Д. В.** (1889). Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. *Киевская старина*, 3, 397–423.
- Дмитренко, В.** (2016). *Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархії як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття.* Полтава: Сімон, 198 с.
- Дмитренко, В.** (2016). Сім'ї парафіяльних священиків Пирятинської протопопії Київської єпархії у 60-х роках XVIII століття: історико-демографічний аналіз. *Емінак*, (3), 5–9.
- Дмитренко, В.** (2018). Вікові характеристики парафіяльних іереїв Пирятинської протопопії 60-70-х років XVIII століття. *Емінак*, (1(21)), 10–14.
- Дмитренко, В. А.** (2009). Сім'ї парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття – спроба історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів Пирятинської протопопії Київської єпархії. *Краєзнавство*, (3-4), 202–207.
- Дмитренко, В. А.** (2010). Процес наслідування парафій у середовищі парафіяльного духовенства Гетьманщини другої половини XVIII століття: спроба аналізу на основі матеріалів сповідних розписів Пирятинської протопопії Київської єпархії. *Історія релігії в Україні. Науковий щорічник* (Кн.2). Львів: Логос, 305–309.
- Дмитренко, В. А.** (2011). Парафіяльне духовенство Пирятинської та Баришівської протопопій на середину XVIII століття: спроба порівняльного історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів. *Краєзнавство*, (1), 139–143.
- Знаменский, П.** (1873). *Приходское духовенство в России со времен реформы Петра.* Казань, 851 с.

Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів, і святих отців.
URL: <https://parafla.org.ua/biblioteka/> (дата звернення: 14.04.2023).

Кулажинці (Лубенський район). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 12.04.2023).

Ласлетт, П. (1979). *Семья и домохозяйство: исторический подход. Брачность, рождаемость, семья за три века*. Москва: Статистика, 132–157.

Лобко, Н. В. (2020). Використання клірових відомостей церков при реконструкції родоводів духовенства. *Сумська старовина*, (XLVII), 20–28.

Прокоп'юк, О. (2012). *Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780-1783 рр.)*: наук.-довідк. вид. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 208 с.

Сакало, О. (2008). Домогосподарство сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку). *Краєзнавство*, (1-4), 168–174.

Сердюк, І. (2018). *Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.* Київ: К.І.С, 456 с.

Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАК України).

Яременко, М. (2017). Києво-Подільська святовасильківська парафія у першій половині XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*, (2), 232–239.

References:

Voloshyn, Yu. (2016). *Kozaky i pospolyti: mis'ka spil'nota Poltavy druhoyi polovyny XVIII st.* [Cossacks and commoners: the urban community of Poltava in the second half of the 18th century]. Kyiv: K.I.S., 356 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyy arkhiv Poltavs'koyi oblasti [State Archive of Poltava Region]. [in Ukrainian].

D. V. (1889). *Kyevskyy mytropolyt Rafayl Zaborovskyy y eho mery k yspravlenyyu dukhovenstva* [Metropolitan of Kyiv Rafail Zaborovsky and his measures to correct the clergy]. *Kyevskaya staryna*, 3, 397–423. [in Russian].

Dmytrenko, V. (2016). *Materialy tserkovnoho obliku naseleण्या Kyiv's'koyi ta Pereyaslavs'ko-Boryspil's'koyi yeparkhiy yak dzhерelo vyvchennya sotsiumu Het'manshchyny XVIII stolittya* [Materials of church records of the population of the Kyiv and Pereyaslav-Boryspil dioceses as a source for studying the society of the Hetmanate of the 18th century]. Poltava: Simon, 198 s. [in Ukrainian].

Dmytrenko, V. (2016). Sim'yi parafiyal'nykh svyashchenykyv Pyryatyn's'koyi protopopiyi Kyiv's'koyi yeparkhiyi u 60-kh rokakh XVIII stolittya: istoryko-demohrafichnyy analiz [Families of parish priests of the Pyryatyn Protopopia of the Kyiv Diocese in the 1860s: historical and demographic analysis]. *Eminak*, (3), 5–9. [in Ukrainian].

Dmytrenko, V. (2018). Vikovi kharakterystyky parafiyal'nykh iyereyiv Pyryatyn's'koyi protopopiyi 60-70-kh rokiv XVIII stolittya [Age characteristics of parish priests of the Pyryatyn Protopopia in the 60s-70s of the 18th century]. *Eminak*, (1(21)), 10–14. [in Ukrainian].

Dmytrenko, V. A. (2009). Sim'yi parafiyal'noho dukhovenstva druhoyi polovyny XVIII stolittya – sproba istoryko-demohrafichnoho analizu za materialamy spovidnykh rozpysiv Pyryatyn's'koyi protopopiyi Kyiv's'koyi yeparkhiyi [Families of the parish clergy of the second half of the 18th century – an attempt at historical-demographic analysis based on the materials of the confessional paintings of the Pyryatyn Protopopia of the Kyiv Diocese]. *Krayeznavstvo*, (3-4), 202–207. [in Ukrainian].

Dmytrenko, V. A. (2010). Protse nasliduvannya parafiy u seredovyshchi parafiyal'noho dukhovenstva Het'manshchyny druhoyi polovyny XVIII stolittya: sprobа analizu na osnovi materialiv spovidnykh rozpysiv Pyryatyns'koyi protopopiyi Kyivivs'koyi yeparkhiyi [The process of imitating parishes among the parish clergy of the Hetmanate of the second half of the 18th century: an attempt at analysis based on the materials of the confessional registers of the Pyryatyn Protopopia of the Kyiv Diocese]. *Istoriya rehlihiyi v Ukrayini. Naukovyy shchorichnyk* (Vol. 2). L'viv: Lohos, 305–309. [in Ukrainian].

Dmytrenko, V. A. (2011). Parafiyal'ne dukhovenstvo Pyryatyns'koyi ta Baryshivs'koyi protopopiy na seredynu XVIII stolittya: sprobа porivnyal'noho istoryko-demohrafichnoho analizu za materialamy spovidnykh rozpysiv [Parish clergy of the Pyryatyn and Baryshiv protopopias in the middle of the 18th century: an attempt at a comparative historical-demographic analysis based on the materials of confessional registers]. *Krayeznavstvo*, (1), 139–143. [in Ukrainian].

Znamensky, P. (1873). *Prykhodskoe dukhovenstvo v Rossyy so vremen reformy Petra* [Parish Clergy in Russia since the Reformation of Peter]. Kazan', 851 s. [in Russian].

Knyha pravyl svyatykh apostoliv, Vselens'kykh i Pomisnykh soboriv, i svyatykh ottziv [The book of rules of the holy apostles, Ecumenical and Local Councils, and holy fathers]. Retrieved from <https://parafia.org.ua/biblioteka/> [in Ukrainian].

Kulazhyntsi (Lubens'kyi rayon) [Kulazhyntsi (Lubensky district)]. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki> [in Ukrainian].

Laslett, P. (1979). *Sem'ya y domokhozyaystvo: ystorycheskyi podkhod. Brachnost', rozhdzaemost', sem'ya za try veka* [Family and Household: A Historical Approach. Marriage, fertility, family in three centuries.]. Moskva: Statystyka, 132–157. [in Russian].

Lobko, N. V. (2020). Vykorystannya klirovykh vidomostey tserkov pry rekonstruktsiyi rodovodiv dukhovenstva [Use of clerical information of churches in the reconstruction of clergy genealogies]. *Sums'ka starovyna*, (XLVII), 20–28.

Prokop'yuk, O. (2012). *Kyivivs'ka mytropoliya: topohrafiya posvyat. Rekonstruktsiya reystru khramiv za vidomostyamy pro tserkovnosluzhyteliv (1780–1783 rr.)* [Kyiv Metropolis: topography of dedications. Reconstruction of the register of churches based on information about church officials (1780–1783)]: nauk.-dovidk. vyd. Kyiv: DP NVTS «Priorytety», 208 s. [in Ukrainian].

Sakalo, O. (2008). Domohospodarstvo sil's'koho naselennya Het'manshchyny druhoyi polovyny XVIII st.: deyaki istoryko-demohrafichni aspekty (na prykladi sela Vedmezhe Romens'koyi sotni Lubens'koho polku) [Household of the rural population of the Hetman region in the second half of the 18th century: some historical and demographic aspects (on the example of the village of Vedmezhe of the Roman hundred of the Lubensky regiment)]. *Krayeznavstvo*, (1-4), 168–174. [in Ukrainian].

Serdyuk, I. (2018). *Malen'kyy doroslyy: Dytyna y dytynstvo v Het'manshchyni XVIII st.* [Small adult: Child and childhood in the Hetman region of the 18th century]. Kyiv: K.I.S., 456 s. [in Ukrainian].

Tsentr'al'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyiv (dali TSDIAUK) [The Central State Historical Archive of Ukraine in the city of Kyiv]. [in Russian].

Yarpenko, M. (2017). Kyievo-Podol's'ka svyatovasy'l'kivs'ka parafiya u pershiy polovyny XVIII st. [Kyiv-Podilskyi St. Vasylkiv parish in the first half of the 18th century]. *Naukovyy visnyk Natsional'noho muzeyu istoriyi Ukrayiny*, (2), 232–239. [in Ukrainian].

Отримано: 24.03.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.168–184
УДК 378.01(477.411)«1914/1918»

ЧУТКИЙ Андрій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (andr32_ukr@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

CHUTKYI Andrii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, City of Kyiv, Ukraine, index 01033 (andr32_ukr@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Чуткий, А. (2023). Повсякденне життя студентства та професорсько-викладацької корпорації вишів Києва у роки Першої світової війни: посилення зловживань влади. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 168–184.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА ТА ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОЇ КОРПОРАЦІЇ ВИШІВ КИЄВА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПОСИЛЕННЯ ЗЛОВЖИВАНЬ ВЛАДИ

Анотація. *Мета роботи* – дослідити зміни ситуації у вищій школі Києва в роки Першої світової війни як одного з індикаторів наближення краху Російської імперії. Отримані результати можливо застосувати для аналізу поточної ситуації в російсько-українській війні. Це планується зробити через показ упослідженого становища вищої школи і особливо студентства в політиці Російської імперії у 1914 – на початку 1917 рр. **Методологія дослідження** заснована на загально- та спеціально-наукових методах, зокрема: на структурно-системному, порівняльно-історичному, проблемно-хронологічному та історико-типологічному тощо. Принципами дослідження є об'єктивність, науковість. **Наукова новизна** полягає у виявленні індикаторів наближення краху Російської імперії у Першій світовій війні (урізання фінансування вищої школи, цілковите підпорядкування закладів освіти інтересам військових через їх примус до евакуації та мобілізації студентів), які раніше не аналізувались у такому контексті. **Висновки.** Доведено, що вища школа займала упосліджене становище в політиці Російської імперії, оскільки ця держава нехтувала сферою освіти та вважала студентів революційним елементом. Тому за умов війни ця галузь була урізана в фінансуванні та цілковито підпорядкована волі військових, а студентство зазнавало примусових мобілізацій. Усе це підривало розвиток вищої освіти (а в подальшому позбавляло імперію необхідних фахівців) і водночас сприяло ще більшій революціонізації студентства. При цьому наростання антиурядових настроїв у вищій школі було «дзвіночком» для відповідних змін у настроях цілого суспільства та свідчило про наближення краху Російської імперії. На це вказували її спроби поповнити військові втрати за рахунок мобілізованих студентів та неспроможність матеріально забезпечу-

вати вищу школу. Оскільки на сучасному етапі спадкоємиця тієї імперії проводить ту ж саму політику, то це дозволяє припускати подібність долі сучасної Росії до долі Російської імперії наприкінці Першої світової війни.

Ключові слова: історія Києва, історія України початку ХХ ст., Київський комерційний інститут, студентство, Університет св. Володимира.

DAILY LIFE OF THE STUDENTS AND TEACHING CORPORATION OF KYIV HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE YEARS OF THE FIRST WORLD WAR: INCREASING ABUSE OF AUTHORITY

Abstract. *The purpose of the study* is to investigate the changes in the situation in Kyiv higher education during the First World War as one of the indicators of the approaching collapse of the Russian Empire. The obtained results can be used to analyze the current situation in the Russian-Ukrainian war. It is planned to do this by showing the subsequent position of higher education and especially studentship in the politics of the Russian Empire in 1914 – at the beginning of 1917. **The research methodology** is based on general and special scientific methods, in particular: structural-systemic, comparative-historical, problem-chronological and historical-typological, etc. The principles of research are objectivity and scientificity. **The scientific novelty** lies in the identification of the approaching collapse of the Russian Empire in the First World War (cuts in higher education funding, complete subordination of educational institutions to the interests of the military due to their compulsion to evacuate and mobilize students), which have not previously been analyzed in this context. **Conclusions.** It is proved that the higher school occupied a secondary position in the politics of the Russian Empire, as this state neglected the field of education and considered students a revolutionary element. Therefore, under the conditions of the war, this branch was cut in funding and completely subordinated to the will of the military, and the student body underwent forced mobilizations. All this undermined the development of higher education (and subsequently deprived the empire of necessary specialists) and at the same time contributed to an even greater revolutionization of studentship. At the same time, the growth of anti-government sentiments in higher education was a “bell” for corresponding changes in the sentiments of the entire society and indicated the approaching collapse of the Russian Empire. This was signaled by its attempts to make up for military losses at the expense of mobilized students and its inability to financially support a higher school. Since at the present stage, the heirs of that empire pursue the same policy, it allows us to assume that the fate of modern Russia is similar to the fate of the Russian Empire at the end of the First World War.

Key words: history of Kyiv, history of Ukraine at the beginning of the 20th century, Kyiv Commercial Institute, studentship, University of St. Volodymyr.

Постановка проблеми. Сучасна російсько-українська війна змушує всі наукові сили зосередитись на пошуках того, що може наблизити перемогу України. У випадку історичної науки це можна вирішити через поглиблення прищеплення молоді державного патріотизму та популяризацію української ідеї серед загалу. Проте не менше значення має виявлення у минулому індикаторів, які можуть вказувати на слабкі місця супротивника або свідчать про наближення його поразки. Саме виявленню таких індикаторів і підпорядковане наше дослідження. У цій заключній його частині ці завдання планується висвітлити через подальшу реконструкцію наростання сваволі влади

Російської імперії щодо вищої школи та студентства, що проявилось у примусовій евакуації закладів вищої освіти, посиленні переслідування опозиційно налаштованих осіб і повальній мобілізації студентства київських вишів.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основою джерельної бази цієї частини дослідження є різноманітні документи з архіву Київського комерційного інституту, що зараз зберігаються в Державному архіві м. Києва. Опрацьовані й матеріали з Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. А також фундаментальна публікація джерел з історії Першої світової війни, здійснена Інститутом історії України НАН України (Велика війна 1914-1918 рр. і Україна, 2014, 2015) та публікації джерел, що стосуються історії Київського університету (*Alma mater*, 2000). Використано також публікацію тогочасного надзвичайного законодавства (Закони і розпорядження по обстоюванню воєнного часу, 1914). Залучено й окремі спогади учасників тих подій з різних політичних таборів (Полонська-Василенко, 1989; Чикаленко, 2004; Спекторський, 2007; Денкін, 2003), що допомагає більш об'єктивно оцінити ситуацію досліджуваного періоду.

Натомість історіографічні дослідження використані мінімально, оскільки їх потенціал був залучений у попередніх частинах цієї розвідки. Тут вони застосовані для проявлення загальної ситуації у сфері вищої освіти (Ульяновський, 2007; Кобченко, 2007; Самойленко & Самойленко, 2005).

Мета статті. Продовжити справу дослідження зміни ситуації у вищій школі Києва в роки Першої світової війни як одного з індикаторів наближення краху Російської імперії. При цьому отримані результати мають бути застосовані для аналізу поточної ситуації в російсько-українській війні. Це планується зробити через показ упродовженого становища вищої школи і особливо студентства в політиці Російської імперії у 1914 – на початку 1917 р.

Виклад основного матеріалу. Розглянуті у попередніх частинах цього дослідження (див. т. 38, 39) аспекти змін у повсякденному житті студентства і професорсько-викладацької корпорації Києва (особливо погіршення матеріального рівня та впровадження ще більш жорсткого урядового диктату в кадрову політику, доповнені роздмухуванням шовіністичних та антисемітських настроїв) у роки Першої світової війни були підсилені цілковитою сваволею влади щодо вищої школи і особливо щодо студентів. Це диктувалось обставинами воєнного часу. Однак було воно зумовлено й диктаторською суттю влади Російської імперії, а тому досягло гіпертрофованого вигляду.

Нехтування навіть тими мізерними правами, що їх мало студентство в Російській імперії напередодні війни, обумовлювалось тим, що російська влада вважала студентів некорисними за умов воєнного часу і навіть шкідливими, як потенційно революційний елемент. Тож вони зазнавали постійного тиску й дискримінації у правах, поряд з іншими групами населення, що не працювали на фронті і традиційно розглядались як «неблагодійні». Зокрема, російська влада повсюдно почала використовувати безоплатну працю

військовополонених та біженців. При цьому вони розглядалися як дешева робоча сила (Роз'яснення міністерства землеробства Російської імперії щодо способів подолання зменшення чисельності робочих рук у сільському господарстві (1916 р.) (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 356). Також і через це, вочевидь, імперська влада вдавалась до примусового виселення значних мас населення, чим штучно збільшувала чисельність біженців. Це засвідчувало її цинізм та імперську сутність.

Біженці стали новою групою в суспільстві, що попри свою строкатість і декларації влади щодо їх підтримки, були доволі упослідженими. І це цілком закономірно, враховуючи становище цієї категорії (яка втратила свої домівки, місяця праці, практично все майно тощо). Попри це і вони прагнули зберегти свої устремління, зокрема і на здобуття освіти. Наприклад, у 1916 р. на навчання до Київського комерційного інституту вступив І. Леонтович. Він з 1912 р. навчався у Львівському університеті, а з 1915 р. став біженцем, що перебував під опікою «уповноваженого руської народної ради Прикарпатської Русі» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4713, арк. 4). Аналогічно у 1916 р. на навчання до цього інституту вступив поляк К. Пржаска-Тишка, котрий мусив, як він сам писав, «поспіхом» залишити рідний дім внаслідок «дуже несприятливих умов» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8002, арк. 2зв.). Під останніми розумілась втеча російських військ з польських земель навесні-влітку 1916 р.

Поступово до трудової діяльності почали залучати навіть учнівську молодь (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 358), що було юридично закріплено вже у перший день війни розпорядженням міністра народної освіти № 5657 (Закони и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914, с. 34–36). У цьому зв'язку спеціальна увага приділялась жіночим освітнім закладам. Розпорядженням міністра народної освіти № 40665 від 23 серпня 1914 р. їм наказувалось «залучити учениць цих закладів до виготовлення необхідних для поранених речей на уроках рукоділля, з виконанням частини завдань і вдома ... Матеріали ... могли б купувати батьки учениць» (Закони и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914, с. 36). При цьому міністр зазначав далі, що ця діяльність сприяла б й піднесенню патріотизму учениць «з найбільш юного їх віку» (Закони и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914, с. 37). Слухачок вищих жіночих курсів залучали для допомоги пораненим, а лабораторії Київських вищих жіночих курсів були задіяні у виробництві ліків для потреб військових (Кобченко, 2007, с. 110).

Ці тенденції наростали по мірі наближення краху Російської імперії та мають паралелі у сучасних діях східного сусіда, а тому їх цілком обґрунтовано можна розглядати як індикатори наростання кризи у нього. У цьому контексті важливим є визнання вже на перших Всеросійських з'їздах представників військово-промислових комітетів катастрофічної ситуації з робочою силою (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 367–369, 371–372). І це попри гігантські розміри та чималу кількість населення Російської імперії. Закономірно, що така країна була неспроможна перемогти у війні, що й відбулось. Отже, роз-

мір, як то кажуть, то не головне. Почасти це пояснювалось сваволею російської влади, що посилилась з початком війни і виявилась, зокрема, у згадуваній у попередніх частинах цього дослідження політиці шпигуноманії та цькуванні неросійського населення імперії. Така політика закономірно позбавляла загал бажання працювати на благо цієї імперії. Також це було наслідком тотальних мобілізацій окремих категорій населення, які розглядалися як гарматне м'ясо. До таких належало селянство, оскільки воно не працювало на першочергові потреби фронту з виробництва зброї та боеприпасів і як наслідок це вело до дефіциту робочої сили в аграрному секторі. Як згадував про ці дії російської влади Є. Чикаленко, вже на початку Першої світової війни було «забрано до війська всіх запасних солдатів із села ... Молотьба пройшла із великими труднощами, бо багато людей забрали до війська» (Євген Чикаленко, 2004, с. 332). Навіть прибічник імперської влади генерал А. Деникін визнавав, що: «Село було знедолене. Ряд тяжких мобілізацій без будь-яких пільг та винятків, які надавались іншим класам, що працювали на оборону, позбавили його робочих рук» (Деникин, 2003, с. 47). Обсяги мобілізації постійно зростали. Як свідчать статистичні дані, до 1917 р. у різних українських губерніях імперії було мобілізовано від понад 34 до майже 52% працездатних чоловіків (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 408), однак оскільки переважна їх більшість припадала на селянство, то втрати робочої сили в аграрному секторі набули катастрофічних масштабів. Так, селянин В. Рубан з Півдня України згадував у своєму щоденнику, що: «Аж ось і на людей мобілізація, а потім друга. А далі одна за однією ... 1915 рік, війна в разгарі, мобілізаціям казалося і кінця не буде» (Велика війна 1914-1918 рр., 2015, с. 526,527).

Такий самий підхід до мобілізації мав місце й у випадку студентства. Це наочно підтверджує, що й воно розглядалось імперською владою як революційне середовище, а також і як непотрібне для забезпечення тих галузей промисловості, що обслуговували потреби фронту. Це підтверджується й тим, що лише ті серед студентів, які йшли на роботу до установ, які працювали на забезпечення збройних сил, отримували гарантоване звільнення від мобілізації та інші пільги, що вже досліджувалось (Чуткий, 2018). Натомість решта (а таких була більшість) перетворились на беззахисну базу для постійних мобілізацій. Останні полегшувались тим, що студенти були на постійному обліку навчальних закладів. Зокрема, було відоме їх точне місце проживання та вік, та й ходити вони мали весь час у студентській формі й із відповідними документами. Це робило їх відслідковування справою дуже легкою та швидкою.

Сам факт тотальних мобілізацій студентства був порушенням їх прав, й без того мізерних. Адже ж за умов мирного часу всі дійсні студенти (тобто студенти денної форми навчання), мали право на відстрочку від призову. Однак з початком війни ця правова норма була фактично відмінена, що теж було проявом нехтування владою прав студентів.

Закономірно, що це тільки погіршувало ставлення студентів до влади та сприяло наростанню опозиційних настроїв серед них, адже ж бажаючи вою-

вати, як правило, пішли на фронт добровольцями ще у перші місяці війни (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 441). Це пояснювалось постійною пропагандою серед студентства імперської ідеї та пануванням думки про нетривалий характер війни і що вона буде своєрідною прогулянкою за славою. Тому на початку війни було чимало добровольців із числа студентів. Наприклад, добровольцем на фронт пішов син київського професора С. Голубева Володимир. Але вже за місяць він загинув (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 194, спр. 6, арк. 1–3). Цей приклад показовий, оскільки попри загибель В. Голубева «за отечество», влада не змогла забезпечити йому навіть місце на цвинтарі, а батьки не змогли оплатити обране місце для його поховання (Ульяновський, 2007, с. 189). Це наочне свідчення ставлення російської влади до тих, хто бажав добровільно гинути за неї, що швидко вплинуло на зміну ставлення молоді до тієї війни.

Приклади добровільного бажання йти «на фронт» мали місце й згодом, однак переважно серед тієї категорії, що найбільше зазнала впливу імперської пропаганди – вихідців з дрібних власників, міщан, селян тощо. Наприклад, 29 серпня 1916 р. з Київського артилерійського училища до комерційного інституту надійшло повідомлення, що студент інституту О. Гончаренко, котрий перейшов на навчання до цього училища, «за власним бажанням ... переданий київському повітовому військовому начальнику для відправки до діючої армії» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 858, арк. 1). З особової справи О. Гончаренка довідуємось, що він походив з київських міщан, його батько був власником меблевого магазину на околиці Києва (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 858, арк. 3, 14). Траплялись такі особи й серед інших вишів. Наприклад, група студентів Історико-філологічного інституту з Ніжина теж відзначилась на фронтах Першої світової (Самойленко & Самойленко, 2005, с. 181). Проте таких прикладів ставало все менше. А те, що це були переважно особи малоосвічені та з вузьким кругозором засвідчувало штучність нав'язуваного Російською імперією патріотизму (а отже й цього державного утворення) на тлі реального нехтування імперською владою інтересами загалу та посилення репресій щодо неросійського населення. Отже, війна мала позбавити цю імперію підтримки мислячої частини суспільства і в підсумку – поховати її. Цей висновок придатний для всіх епох та імперських організмів, навіть якщо такі держави й формально не вважаються імперіями.

Загалом, по мірі затягування війни та збільшення кількості важко поранених і загиблих, що доповнювалось і повідомленнями мобілізованих про їх важке (зокрема і в плані матеріального забезпечення) становище на фронті, число бажаних гинути за імперську владу, особливо серед неросійських підданих, стрімко зменшувалось. Особливо це стосувалось інтелігенції та близького до неї студентства, що окремі дослідники трактують як «інстинкт самозбереження» (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 442). До того ж студенти вже дещо розумілись на реаліях життя і тому не піддавались дешевій імперській пропаганді, порівняно, наприклад, з підлітками, котрі на-

віть вдавались до масових втеч на фронт (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 469–471), попри те, що не підлягали мобілізації.

Однак у випадку неросійського населення небажання йти на фронт було і проявом опозиції до чужої влади та небажання гинути за неї. При цьому порушення права на відстрочку від призову для студентів сприймалося останніми як прояв несправедливості з боку влади. Відповідно, примусово мобілізовані студенти у своїй абсолютній більшості ненавиділи імперську владу, адже ж саме вона була винна в їх мобілізації і примусовому киданні на вірну смерть. А отже такі люди закономірно ставали сприятливою аудиторією для антиурядової пропаганди і саме вони згодом стали рушійною силою, що змінила владу на імперському просторі. Наприклад, І. Дубовий, котрий вступив до Київського комерційного інституту у 1916 р., уже наприкінці того ж року був мобілізований як студент першого курсу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2640). Цілком логічно, що незабаром І. Дубовий примкнув до більшовиків, оскільки вони обіцяли негайне закінчення війни. За радянської влади він зробив військову кар'єру, хоча вона ж його і репресувала – дія, що теж впливала на зміну ставлення до тієї влади з боку загалу. Зазначу, що поширення опозиційних настроїв серед студентів, котрі ще не були мобілізовані, на прикладі Університету св. Володимира фіксував його професор Є. Спекторський (Спекторский, 2007, с. 85).

Враховуючи те, що на початку цього дослідження ми вже звертали увагу на факт частих випадків йти на фронт серед підданих інших держав, то таке наростаюче небажання гинути за імперські інтереси підданих Російської імперії, на тлі зростаючої мобілізації у ній, наочно засвідчувало її примусовий характер. Це особливо помітно на прикладі коливання чисельності студентства у Київському комерційному інституті, що став найбільшим за кількістю студентів київським вишем. У ньому на початок 1913-1914 навчального року навчалось 4200 осіб, що було на понад 1150 осіб більше, аніж попереднього навчального року (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 15). Враховуючи стабільну динаміку зростання числа студентів цього вишу, можна було б припустити, що за нормального стану справ чисельність його студентів на 1914-1915 навчальний рік зросте принаймні на 1000 осіб і сягне 5200 осіб. Натомість у січні 1915 р. їх кількість зменшилась до 3554 дійсних слухачів та 483 вільно-слухачів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 979, арк. 2), що було наслідком їх мобілізації. Однак не тільки. Кількість бажаючих вступити на навчання зросла. Тож зменшення чисельності студентів пояснювалось також і посиленням заходів із дотримання 5% квоти на чисельність серед студентів євреїв (а вони становили вагомий частку студентів цього вишу), про що адміністрація комерційного інституту інформувала владу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 979, арк. 3). Згодом це відгукнеться директору Київського комерційного інституту в березні 1917 р., коли серед студентів, що будуть виступати за його звільнення, більшість становитимуть євреї, яких раніше відрахували з цього вишу

(Полонська-Василенко, 1989, с. 123). Між іншим, посилення антисемітської політики імперської влади у роки Першої світової війни (як і незадовго до її початку) почасти пояснює значний відсоток єврейської молоді в революційному таборі, при цьому – серед найбільш радикальних груп. У 1915 р. чинником зменшення вступників стала згадувана евакуація київських вишів. Тож навіть на Київських вищих жіночих курсах (попри те, що їх слухачки не підлягали мобілізації) кількість студентства зменшилась з 4021 особи, станом на січень 1915 р., до 2958 на початку 1916 р. (Кобченко, 2007, с. 134).

Повертаючись до справи мобілізації студентів зазначимо, що влада використовувала будь-які приводи для її нарощування. Це засвідчувало наростання дефіциту «гарматного м'яса» в Російській імперії.

Так, з кінця 1915 р. було вирішено мобілізувати першокурсників. Також негайному призову підлягали студенти, що не склали перехідних іспитів (на підставі закону від 31 січня 1916 р.). Всі ці розпорядження виші мусили негайно виконувати. Наприклад, керівництво комерційного інституту в листопаді 1916 р. інформувало Київське міське з військової повинності присутствіє, що студент Ф. Федоров «у зв'язку з незадовільним рівнем для переходу його на 7 сем., має перебувати у списках призовників» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1453, арк. 62). В цілому ж у березні-липні 1916 р. лише в Київському комерційному інституті було мобілізовано близько 900 студентів 1-го і понад 600 – 2-го курсу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1438, 1439, 1440, 1441, 1444, 1445, 1446, 1447). А вже наступного місяця були мобілізовані десятки студентів 3-го курсу, котрі мали «хвости» з літньої сесії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1436, 1437). При цьому серед тих, хто підлягав мобілізації, на другому курсі опинились в майбутньому відомий поет В. Еллан-Блакитний і вчений-демограф та економіст П. Пустоход (останній був визнаний непридатним до служби) (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1442, арк. 19зв.–20,7зв.–8), а на третьому – П. Тичина, котрий мав «хвости» при переході на четвертий курс. Однак й він був визнаний непридатним за станом здоров'я (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1436, арк. 27зв.–28).

На початку жовтня 1916 р. почали мобілізувати осіб, які щойно вступили на навчання і мали призовний вік, що засвідчувало подальше зростання дефіциту призовників. Наприклад, 8 жовтня був складений список з понад 750 студентів-першокурсників Київського комерційного інституту, що підлягали мобілізації і які народились у 1894-1897 рр. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1448, 1449, 1450, 1451). Тобто на момент мобілізації вони мали від 19 до 22 років, а тому були без військового досвіду. Зрозуміло, що такий захід був свідченням дефіциту військових і загальною кризою Російської імперії, котра хотіла уникнути поразки у війні навіть шляхом кидання молоді на «латання дірок» на фронті. Відповідно, ці юнаки мали стати «гарматним м'ясом». То чи могли такі особи підтримувати імперську владу? Щоправда, певним позитивом було зменшення до кількох відсотків осіб, які не склали випускні іспити, як свідчать звіти деканів комерційного інституту з цього питання

(Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 809, арк. 101–104). Але це водночас було й свідченням того наскільки студенти прагнули уникнути мобілізації.

Показово, що значний відсоток тих, хто мав бути мобілізований у такий спосіб, отримали відстрочку. Тож уже на січень 1917 р. кількість студентів Київського комерційного інституту зросла до 5977 осіб, з яких абсолютну більшість (5701) становили особи чоловічої статі (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 891, арк. 75зв.).

Підставою для відстрочки від мобілізації вони мали перехід на навчання до військових училищ або ж стан здоров'я. Особливо актуально це було для тих, хто закінчував навчання, а отже втрачав право на відстрочку як студент. Тож випускники київських вишів почали масово переходити на навчання до військових училищ, часто навіть не чекаючи на диплом і не склавши випускних іспитів. Наприклад, студент Київського комерційного інституту М. Піддубний, який 1915 р. мав закінчувати навчання в ньому, перейшов на навчання до Єлизаветградського кавалерійського училища (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 2886, арк. 1). Потому його слід загубився, оскільки директор інституту на запит повітового військового присутства за місцем приписки М. Піддубного інформував, що з інституту він вибув, а з військового училища «інформації про зарахування його туди юнкером не отримано», що підтвердив і начальник училища аж 25 березня 1917 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 2886, арк. 2, 3). Така пізня відповідь начальника училища дозволяє припускати, що тут була якась корупційна схема, яку він покривав. Зазначу, що прагнення М. Піддубного уникнути призову проявилось одразу ж після початку війни: на той час він був відрахований з числа студентів за невнесення плати за навчання, а отже міг бути мобілізований. Та натомість у вересні 1914 р. він сплатив суму боргу і тому прохав про відновлення у числі студентів, що було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 2886, арк. 17–18). Однак оскільки до війни він упродовж кількох років навчання постійно відчував матеріальну скруту, про що й інформував адміністрацію вишу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 2886, арк. 22, 23, 25–27зв., 29, 40–41зв., 61–63), то важко припускати покращення його матеріального становища за умов війни, яка веде до ще більшого зuboжіння матеріально незабезпеченої частини суспільства.

Ще один студент Київського комерційного інституту (знов зазначу, що це один із багатьох аналогічних прикладів) В. Висоцький (походив з купецького стану з Чернігівщини), маючи проблеми з успішністю, а також граничний термін відстрочки від призову «не дали призову 1916 р.» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 411, арк. 17), з початком війни перейшов на роботу до тилових структур армії і завдяки цьому отримав звільнення від призову. Також він не міг бути відрахований з числа студентів, «бо працював табельником на будівництві стратегічного мосту через річку Десну поблизу с. Зазим'я та Новосілки», а тому «не міг бути відпущеним» з цієї роботи (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 411, арк. 10).

Особливо багато таких прикладів подають представники неросійсько-го населення імперії, головно українці та поляки. Так, випускник Київського комерційного інституту В. Галевич, який у 1911 р. був виявлений поліцією як член УСДРП (в інституті очолив Українську студентську громаду), одразу по закінченню навчання подав документи до Київського військово-інженерного училища (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 48, 88), що, як уже зазначалось, було надійним способом уникнення негайної мобілізації. Інший студент комерційного інституту А. Цибульський (поляк за національністю), практично одразу ж після вступу на навчання, пішов на роботу до шкіряного відділу Всеросійського земського союзу, що забезпечував Південно-Західний фронт (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8615, арк. 1) і отримав від цієї структури посвідчення про прикріплення на роботу до неї «до кінця війни» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8615, арк. 4).

При цьому на зростання незадоволення владою зі сторони студентів впливали й арешти рідних та близьких. Наприклад, студент Київського комерційного інституту А. Тадеосянц в автобіографії згадував, що коли він навчався: «Батька мого взяли під варту через підозру у приналежності до політичної партії. Арешт і ув'язнення батька сильно вплинули на нас та позбавили душевної рівноваги. А для бабусі арешт батька (її сина) був роковим ударом; бідна не витримала цього випробування і через кілька місяців померла» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1295, арк. 8).

Повертаючись до справи звільнення від мобілізації треба визнати, що частина студентів знаходила законні підстави для уникнення мобілізації. Однак, враховуючи те, що відсоток студентів, які мали різні підстави для відстрочки від призову, виявився доволі значним, можна припускати наявність корупційних схем у цій справі. Це засвідчується й документально: починаючи з 1916 р. суди розглядали десятки таких справ. Наприклад: «На жовтень 1916 р. припадає справа «про паспортну панаму», що набула гучного розголосу. На лаві підсудних опинилось 14 осіб, які виготовляли фальшиві документи для звільнення молодих людей від служби в армії» (Велика війна 1914-1918 рр., 2014, с. 444). Це явище безперечно руйнувало імперську машину.

Також слід відзначити, що значні мобілізації студентства при звільненні від них представників професорсько-викладацького складу, додатково розсварювали ці дві групи, що посилювало усталений конфлікт поколінь й було помічено сучасниками, хоча і без усвідомлення та пояснення справжніх причин цього конфлікту (Спекторський, 2007, с. 85, 90). При цьому мобілізації підлягали й представники допоміжного персоналу вишів. Наприклад, був «мобілізований у ряди армії службовець Київського комерційного інституту Н. Татарчук, сім'я якого складається з дружини та трьох дітей» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 137, арк. 94зв.). Це засвідчувало цілковите нехтування владою тим фактом, що вона мобілізувала єдиного годувальника великої родини. Оскільки таких випадків було багато, то це поставило й цю групу у конфлікт із викладацькою корпорацією та проявилось під час революції у несприйнятті допоміжним персона-

лом та студентством авторитету професури, особливо старшого покоління, хоча реальним винуватцем цього була влада Російської імперії.

Катастрофічні наслідки для імперської влади мала і політика відправки на фронт осіб, визнаних приналежними до різних антиурядових організацій або помічених у антиурядових виступах. Наприклад, уже наприкінці 1914 р. був мобілізований активний член Української студентської громади Київського комерційного інституту С. Григоренко (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2143, арк. 1). У випадку Григоренка цікаво зазначити, що як слідує з його послужного списку, оскільки він практично завершив здобуття вищої освіти, то був направлений у військове училище на початку 1915 р. Однак вже 10 квітня 1915 р. відбув у діючу армію (тобто навчався військовій справі всього кілька місяців), а в червні 1916 р. «був контужений». Попри це його повернули на фронт. У вересні 1916 р. С. Григоренко захворів і вочевидь важко, оскільки був евакуйований і «назначений на лікування до Ростова ... для лікування відправлений до санаторію Червоного хреста до м. Ялта» та вже наприкінці 1916 р. був повернений до діючої армії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2143, арк. 4–5). Отже, влада мало переймалась військовою підготовкою, а отже й виживанням новобранців, так само як і їх фізичним станом. Можна додати, що кидання «неблагондійних» осіб на фронт ставило за мету їх фізичне знищення.

Закономірно, що такі дії російської влади лише насичували армію, що завжди була однією з важливих опор влади, особами вкрай вороже до неї налаштованими. Як бачимо, часто це були люди, опозиційно налаштовані до неї й до цього. І ці їх настрої лише посилились внаслідок ставлення влади до них як до «гарматного м'яса». Цілком закономірно, що такі особи активно поширювали антиурядові настрої на фронті, а враховуючи затягування війни, наростання втрат серед військових та незадовільний стан їх матеріального забезпечення, не важко здогадатись, що завдяки цьому антиурядові настрої в армії зростали в геометричній прогресії. Наприклад, згаданий С. Григоренко в квітні 1917 р. був «обраний членом полкового суду» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2143, арк. 5), тобто ввійшов до створеного з початком революції в армії революційного органу влади. А отже, зарекомендував себе і до того як активний опозиційний діяч.

Тож не дивно, що в перші ж дні Лютневої революції 1917 р. армія у переважній більшості перейшла на бік революційних сил і саме це визначило перемогу революції. Це теж важливий і повчальний висновок для сьогодення. І дії сучасної російської влади з відправки на фронт фактично підлітків свідчать про наближення її колапсу. Так само як і засуджених, оскільки й це розхитує армію, сприяючи її деградації та втрати нею статусу армії.

У випадку закладів вищої освіти Києва самоуправство імперської влади, й російських військових зокрема, виявилось також у примусі їх до евакуації. Головна причина цього – прагнення зайняти приміщення київських вишів військовими під свої потреби. Тож відповідне розпорядження робили самі військові чини, спираючись на надзвичайні повноваження нада-

ні їм у випадку визначення долі приміщень навчальних закладів височайшим розпорядженням від 23 серпня 1914 р. (Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914, с. 34). Зокрема, евакуація київських вишів була визначена вказівкою Головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту, що базувалась на наказі головнокомандувача Південно-Західним фронтом № 6 від 24 липня 1915 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 125,23). І це розпорядження негайно почало втілюватись у життя, так би мовити, явочним порядком. Наприклад, не змогли приступити до роботи у щойно збудованому корпусі Київські вищі жіночі курси, оскільки чимало приміщень були віддані на користь організації, що працювали на фронт або ж під лазарет для поранених солдатів (Кобченко, 2007, с. 109). А приміщення Київського комерційного інституту з 22 червня 1915 р. почав займати галицький генерал-губернатор, а незабаром й військові (піші дружини та етапний комендант Південно-Західного фронту) (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 201). Тому Київський комерційний інститут фактично був викинутий на вулицю. Аналогічною була й доля Київської духовної академії, в приміщеннях якої розмістилась 4-та школа прапорщиків (Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 37, спр. 7). Ті ж вищі Києва або їх структурні підрозділи, що лишилися у місті, були цілком підпорядковані забезпеченню запитів військових (*Alma mater*, 2000, с. 682–695). Схожою ситуація була і в інших містах України. Наприклад, у Ніжині у місцевого історико-філологічного інституту один з трьох поверхів був відведений під шпиталь для поранених, а третина студентів утворила підрозділ для рубки деревини для різних пов'язаних з військовою справою цілей (Самойленко & Самойленко, 2005, с. 181–182).

Однак і на новому місці київські вищі влаштувалися не завжди належним чином. Це виявилось у смерті низки визначних вчених у цей період – М. Владимирського-Буданова, О. Русова та ін. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 40). При цьому О. Русов помер одразу ж після переїзду – 8 жовтня 1915 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 103). Жахливими були й самі умови життя в евакуації. Загальну ситуацію змалював й підсумував ректор Університету св. Володимира М. Цитович в інтерв'ю одній із київських газет: «Наукова робота була майже неможлива ... Деякі професори та дуже багато приват-доцентів зовсім не прибули до Саратова ... Не було необхідних апаратів та навчальних посібників ... Внаслідок надзвичайно незручних умов життя та дорожнечі її чимало студентів не приїхали до Саратова» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 40). Тому М. Цитович робив висновок, що у разі залишення Київського університету у Саратова ще на рік, той зникне як окремий навчальний заклад, оскільки «в науковому та навчальному житті настане розруха», бо багато студентів не захотіли евакуюватись до Саратова. А оскільки в останньому передбачалося розширення щойно створеного університету, то для київських вишів в місті не залишиться належних приміщень (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 40).

Загалом, єдиною перешкодою для повернення університету до Києва, як зазначав М. Цитович, було те, що «більшість приміщень зайнята» військовими (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 40). Тож, вкотре пересвідчуємось, що саме вони були винуватцями безпідставної евакуації та річного поневіряння київських вишів. А отже їх свавілля сягнуло крайньої межі, що, поряд із примусовими мобілізаціями студентів, безперечно, збільшувало градус антиурядових настроїв, оскільки кінцевим ініціатором такого свавілля була саме імперська влада. Цікава й остання фраза аналізованого інтерв'ю М. Цитовича: «Раніше, бувало після повернення з-за кордону Київ справляв на мене враження невеликого провінційного міста. Та тепер, після життя в Саратові, я себе почуваю у Києві як у культурному європейському центрі» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, арк. 40). Оскільки М. Цитович не належав до патріотів України і симпатизував імперії, то це його зізнання є особливо важливим та дає цілком достовірне порівняння тогочасного Києва та міст у російських губерніях.

Повертаючись до ідеї посилення антиурядових настроїв серед київських студентів найбільш влучною (хоча й поданою у відповідному зневажливому тоні) є констатація цих процесів професором Київського університету Є. Спекторським, що студенти «проявляли дряблу піддатливість щодо організованих революціонерів» (Спекторский, 2007, с. 85).

Висновки. Завершуючи дослідження змін у житті київських вишів, зумовлених Першою світовою війною, зробимо загальні висновки. Попри установлене уявлення про війну як час суцільного хаосу, досліджені архівні документи дозволяють охарактеризувати її радше як стабільну нестабільність, що мала власні правила. Як свідчать джерела, і за умов війни належні до вищої школи особи продовжували здійснювати звичну для них за довоєнних, мирних часів, діяльність: студенти навчались, викладачі працювали та підвищували свій фах (публікували статті та монографії, захищали дисертації тощо). Зрештою, всі продовжували задовольняти й буденні запити у їжі, питті, сні тощо. Однак саме в цьому випадку війна внесла суттєві корективи, оскільки порушила розмірений плин життя. Саме тому за часів воєнного лихоліття людина мусила виробити нові правила та канони, що зумовлювались новими реаліями. Першою з-поміж них була динамічна зміна ситуації, що відбувалась значно швидше, аніж за мирних часів. Саме це і створювало відчуття хаосу. Проте це давало величезний потенціал для докорінних трансформацій у будь-якому напрямі.

У будь-якому разі війна вела до змін. У досліджуваному періоді чітко прослідковується підважування та заперечення традиційних інститутів, які зазвичай є найбільш консервативними (то чи не тому вони у першу чергу зазнавали удару за воєнних часів?): церква, держава, освіта, матеріальні та інші цінності й світоглядні засади. Однак цей процес почався давно, а війна лише прискорила відкидання старого формату і народження нових канонів.

Досліджені архівні документи вказують на давно намічений підрив до авторитету пануючої держави (Російської імперії), що у роки Першої світової війни шалено прискорився з об'єктивних причин: ця імперія не могла забезпечити нормальний рівень життя для загалу і натомість посилила репресії. А наростання масштабів мобілізації (за умови, що мобілізованим доводилось гинути за чужі імперські інтереси) лише наблизило закономірну розв'язку цієї кризи – загибель Російської імперії. При цьому зростаюча мобілізація студентів, маючи примусовий характер та порушуючи усталені підходи в цьому питанні, посилювала ненависть студентів до імперії. На додачу навколо цієї справи виникли корупційні схеми, що додатково розхитували державні інститути та суспільство. А у випадку тих, хто такі опинився на фронті, негативне ставлення до імперії було посилено ставленням влади до них як до «гарматного м'яса». Тому такі особи вдалися до підриву армії зсередини – поширюючи революційну пропаганду серед військових. Тож такими діями влада Російської імперії лише наближала свій крах. Ймовірно, вона усвідомлювала ризик таких своїх дій, але змушена була вдаватися до них від безвиході, внаслідок внутрішньої слабкості і неможливості відшукати ресурси для подальшого ведення війни.

Також проведене дослідження свідчить, що саме студентська молодь належала до активної частини суспільства, що була готова до найрадикальніших дій. І як показали події Української революції 1917–1921 рр., вони були на вістрі всіх змін та у всіх таборах, що боролись за владу. Причина цього на поверхні: ця категорія молоді раніше не підлягала військовому призову, однак уже на початку війни цей статус-кво був порушений. Одночасно катастрофічно падав матеріальний рівень студентства. І все це при особливому ступені амбіційності й очікувань на стрімке покращення своєї долі, що характеризують цю категорію молоді. Тож цілком закономірно, що студентство у переважній більшості ополчилось проти імперської влади. Саме тому лютнева революція 1917 р. у Російській імперії, як і фактично всі наступні в інших країнах, робилась також і руками молоді, у першу чергу студентства, що засвідчує як модерна історія нашої держави, так і інших європейських країн.

Окрім цього, війна загострила антипатію студентства до професорсько-викладацької корпорації вищих, що підтримувалась популістськими силами. Тому професура, за поодинокими винятками (і часто не кращого ґатунку, головню популістів), втратила вплив серед студентства. Це дозволило найбільш популістським силам взяти студентство під свій контроль, адже ж саме такі сили обіцяють легке й швидке вирішення всіх їх проблем та задоволення всіх прагнень, що найбільше відповідало поглядам студентства та й зовсім загалу за умов тривалого лихоліття.

Повертаючись до аналізу впливу Першої світової війни на вищу школу Києва потрібно констатувати, що затягування війни посилювало внутрішні конфлікти в імперії, оскільки все більш очевидною ставала згубність для суспільства політики імперської влади, так само як і цілковите нехтування останньою інтересами й потребами цього самого загалу. Зокрема, після по-

разок російських військ у 1915 р., в імперії Романових відновилась внутрішньополітична боротьба та почали зростати антиурядові настрої, які нібито зникли на початку війни.

Також досвід Першої світової війни полягає у тому, що люди звикли до неї, а заодно і до породжених нею жахів та страждань. Це був елемент самозбереження. Однак він проклав шлях до влади відповідним силам (більшовикам), які потому використовуватимуть як виправдання для поганих умов життя потребу в посиленні обороноздатності країни «аби не було війни». А суспільство, звикле до таких умов, буде жити у них й надалі. Це теж потрібно врахувати для повоєнної відбудови України.

Економічний аспект війни проявився у тому, що її затягування обумовило те, що в ній переможуть більш економічно розвинені країни, ті, хто накопили економічний «жир». А Російська імперія до таких не належала, тобто її безмежні ресурси слугували лише збагаченню її верхівки, що має місце й тепер, у випадку сучасної Росії. Тож по мірі стрімкого погіршення життєвого рівня, а отже й наростання негативних наслідків від війни для загалу, у останнього так само швидко випаровувались ура-патріотичні настрої. Натомість пропаговані Російською імперією гасла та заклики увійшли в жорсткий дисонанс із реальністю життя. Це змушувало людей думати не про перемогу імперії, а про особисте виживання – пошук харчів, одягу, палива і т.п. Тож, як результат таких змін, люди все менше бажали віддавати свої життя за державу, яка їх у такі умови загнала. До того ж держава виявилась неспроможною забезпечити навіть матеріальний рівень солдатів і родин мобілізованих.

Враховуючи вище зазначені висновки, українському суспільству на сучасному етапі потрібно не лише консолідуватись, але набратись терпіння та вести боротьбу й надалі. І тоді ми неодмінно переможемо. Адже ж досвід Першої світової війни наочно засвідчив, що ані величезні територіальні розміри, ані значні людські та інші ресурси, не змогли забезпечити Російській імперії перемоги і зрештою вона розпалась. Теж саме відбудеться й цього разу. Однак для України також важливо після перемоги уникнути зростання ролі популістських сил і налаштуватись на швидкий розвиток, що цілком можливо, якщо слідувати європейським цінностям і демократичному шляху розвитку.

Список використаних джерел і літератури:

- Державний архів м. Києва.
- Деникин, А. И.** (2003). *Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль – сентябрь 1917*. Минск: Харвест, 463 с.
- Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени. Киев, 1914. 40 с.
- Євген Чикаленко.** (2004). *Щоденник (1907-1917)* (в 2 т., Т.1). Київ: Темпора, 428 с.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.
- Кобченко, К. А.** (2007). *«Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів*. Київ: МП “Леся”, 271 с.

Короткий, В. А. & Ульяновський, В. І. (Упоряд.). (2000). *Alma mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади* (в 2 кн., Кн.1). Київ: Прайм, 703 с.

Литвин, В. М. (голова), **Боряк, Г. В. & Геєць, В. М.** та ін.; **Смолій, В. М.** (відп. ред.); **Балабушевич, Т. А. & Баран, В. Д. & Баран, В. К.** та ін. (авт. кол.). (2011). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т., Т.2). Київ: Ніка-Центр, 608 с.

Полонська-Василенко, Н. (1989). Революція 1917: спогади. *Український історик*, 1-4, 119–128.

Самойленко, Г. В. & Самойленко, О. Г. (2005). *Ніжинська вища школа: сторінки історії*. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 420 с.

Смолій, В. А. (голов. ред.), **Реєнт, О. П.** (відп. ред.) & **Боряк, Г. В.** та ін. (2014). *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* (у 2 кн., Кн.1). Київ: ТОВ Кліо, 784 с.

Смолій, В. А. (голов. ред.), **Реєнт, О. П.** (відп. ред.) & **Боряк, Г. В.** та ін. (2015). *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* (у 2 кн., Кн.2). Київ: ТОВ Кліо, 800 с.

Спекторський, Е. В. (1935). *Столетие Киевского университета св. Владимира*. Белград, Репринт. вид. (2007). Київ: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 104 с.

Ульяновський, В. І. (2007). *Двічі професор: Степан Голубев в університетському та академічному контекстах*. Київ: НКППКЗ «Фенікс», 360 с.

Чуткий, А. І. (2018). Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії. *Гілея*, 136 (9), 120–126.

References:

Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva [Kyiv State Archive]. [in Ukrainian].

Denikin, A. I. (2003). *Ocherki russkoy smuty: Krushenie vlasti i armii. Fevral – sentyabr 1917* [Essays on Russian Troubles: The collapse of power and the army. February – September 1917]. Minsk: Kharvest, 463 s. [in Russian].

Zakony u rasporiazheniya po obstoiatelstvam voennogo vremeni [Laws and regulations for wartime circumstances]. Kyev, 1914. 40 s. [in Russian].

Yevhen Chykalenko. (2004). *Shchodennyk (1907-1917)* [Diary (1907 – 1917)]. (Vol. 1). Kyiv: Tempora, 428 s. [in Ukrainian].

Institut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. Vernadskoho [Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V. Vernadskyi]. [in Russian].

Kobchenko, K. A. (2007). «*Zhinochyi universytet Sviatoi Olhy»: istoriia Kyivskykh vyshchykh zhinochykh kursiv* [“Women’s University of St. Olga”]. Kyiv: MP Lesia, 271 s. [in Ukrainian].

Korotkyi, V. A. & Ulianoskyi, V. I. (Comps.). (2000). *Alma mater: Universytet sv. Volodymyra naperedodni ta v dobu Ukrainskoi revoliutsii. 1917–1920. Materialy, dokumenty, spohady* [Alma mater: University of St. Volodymyr on the eve and during the Ukrainian revolution. 1917 – 1920. Materials, documents, memories]. (Vol. 1). Kyiv: Praim, 703 s. [in Ukrainian].

Lytvyn, V. M. (holova), **Boriak, H. V. & Heiets, V. M.** та ін.; **Smolii, V. M.** (Ed.); **Balabuшеvych, T. A. & Baran, V. D. & Baran, V. K.** та ін. (авт. кол.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia*. [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. (Vol. 2). Kyiv: Nika-Tsentr, 608 s. [in Ukrainian].

Polonska-Vasylenko, N. (1989). *Revoliutsiia 1917: spohady* [Revolution of 1917: memories]. *Ukrainskyi istoryk*, 1-4, 119–128. [in Ukrainian].

Samoilenko, H. V. & Samoilenko, O. H. (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn Higher School: pages of history]. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholia, TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf», 420 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.), **Reient, O. P.** (Ed.) & **Boriak, H. V.** ta in. (2014). *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina* [The Great War of 1914 – 1918 and Ukraine] (Vol. 1). Kyiv: TOV Klio, 784 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.), **Reient, O. P.** (Ed.) & **Boriak, H. V.** ta in. (2015). *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina* [The Great War of 1914 – 1918 and Ukraine] (Vol. 2). Kyiv: TOV Klio, 800 s. [in Ukrainian].

Spektorskyi, E. V. (1935). *Stoletye Kyevskoho unyversyteta sv. Vladymyra* [Centenary of the Kyiv University of St. Vladimir]. Belhrad, Reprint. vyd. (2007). Kyiv: Yzdatelsko-polyhrafycheskyi tsentr «Kyevskiy unyversytet», 104 s. [in Russian].

Ulianovskyi, V. I. (2007). *Dvichi profesor: Stepan Holubiev v univertsytetskomu ta akademichnomu kontekstakh* [Twice a professor: Stepan Golubev in university and academic contexts]. Kyiv: NKPIKZ «Feniks», 360 s. [in Ukrainian].

Chutkyi, A. I. (2018). *Vyshcha shkola Kyieva v umovakh Pershoi svitovoi viiny: stavlennia studentiv do mobilizatsii yak indyikator loialnosti do imperii* [Higher school of Kyiv in the conditions of the First World War: attitude of students to mobilization as an indicator of loyalty to the empire]. *Hileia*, 136 (9), 120–126. [in Ukrainian].

Отримано: 06.05.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.184–194
УДК 930.2:355.58(477-25)“1915”

КЛІЩИНСЬКИЙ Павло – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (kpasha_istfak@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6600-7833>

KLISHCHINSKYI Pavlo – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (kpasha_istfak@ukr.net)

ГЛУШКОВЕЦЬКИЙ Анатолій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3197-4580>

Researcher ID AAE-4390-2022

HLUSHKOVETSKYI Anatolii – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Archival Studies, Special Historical and Legal Disciplines, Dean of Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (hlushkovetskyi.anatoliy@kpnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Кліщинський, П., Глушковецький, А. (2023). Розробка плану евакуації міста Києва восени 1915 р. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 184–194.

РОЗРОБКА ПЛАНУ ЕВАКУАЦІЇ МІСТА КИЄВА ВОСЕНИ 1915 р.

Анотація. *Мета статті* – на основі виявлених архівних документів розкрити ключові аспекти плану евакуації міста Києва, розробленого восени 1915 р., визначити перспективи втілення його в життя. **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму, системності та всебічності, проблемно-хронологічний та діахронний методи. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що вперше на основі архівних документів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві проаналізовано зміст плану евакуації міста Києва, розробленого у 1915 р. **Висновки.** Після успішного наступу німецьких та австро-угорських військ навесні 1915 р. російська влада була змушена вдатися до проведення евакуаційних заходів. Над Києвом, що на початку Першої світової війни був великим тиловим містом, нависла загроза окупації. Восени 1915 р. владою було розроблено детальний план евакуації населення та майна з міста, що передбачав комплекс заходів із мобілізації наявних та залучення додаткових ресурсів. Евакуаційні заходи ускладнювалися великою кількістю поранених у місцевих шпиталях, тисячами біженців з прифронтових регіонів, що осіли в місті та його околицях, посилюючи і без того значний розлад руху на залізницях. Розроблений комплекс заходів передбачав з'ясування кількості населення та майна, що підлягали мобілізації, розрахунок необхідних для цього транспортних ресурсів, визначення основних напрямів евакуації та подальшого розміщення населення, державних установ, устаткування стратегічно важливих підприємств і закладів освіти на новому місці.

Ключові слова: Південно-Західний фронт, Київ, евакуація, план, залізниця, навчальний заклад, державна установа.

DEVELOPMENT OF KYIV CITY EVACUATION PLAN IN AUTUMN 1915

Abstract. *The aim of the work*, learning on the basis of the available archive documents is to analyze the key aspects of Kyiv city evacuation plan, developed in autumn 1915, to determine the problems and prospects of its implementation. **The research methodology** is based on the principle of historicism, systematics and comprehensiveness, problem-chronological and diachronic methods. **The scientific novelty** of the publication lies in the first systematic analyses of Kyiv city evacuation plan based of archival documents of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. **Conclusions.** After the successful offensive of the German and Austro-Hungarian troops in spring of 1915, the Russian authorities had to resort to evacuation measures. The threat of occupation loomed over Kyiv, which was a large behind enemy lines city

at the beginning of the First World War. In autumn 1915, the authorities developed the detailed plan for the population and property evacuation which included a set of measures to mobilize existing and attract additional resources. The evacuation measures were complicated by a large number of wounded in local hospitals, thousands of refugees and front-line regions internally displaced persons who settled in the city and its surroundings, increasing traffic disorder on the railways. The developed measures included finding out the number of people and property to be mobilized, calculating the transport resources, determining the main evacuation routes and further placement of the population, state institutions, equipment of strategically important enterprises and educational institutions in a new place.

Key words: *South-Western Front, Kyiv, evacuation, plan, railway, educational institution, state institution.*

Постановка проблеми. Евакуаційні заходи на українських землях у роки Першої світової війни застосовувались неодноразово. Вперше до них вдалася австрійська влада в Галичині й Буковині, адже швидкий наступ російських військ під час Галицької битви 1914 р. змусив місцеву адміністрацію терміново організувати вивезення в тиллові райони людей та матеріальні цінності. Навесні 1915 р. ситуація кардинально змінилася. Стрімкий Горлицький прорив австро-німецький військ у травні 1915 р. на Південно-Західному фронті став причиною уточнення та початку реалізації планів евакуації на території прифронтових губерній Правобережної України.

Аналіз джерел та останні дослідження. У вітчизняній історіографії відсутні роботи, в яких би комплексно досліджувався план евакуації міста Києва восени 1915 р. Окремі аспекти цієї проблеми дотично згадуються у роботах Т. Лазанської (Лазанська, 2009), О. Реєнта та О. Сердюка (Реєнт, Сердюк, 2004), Л. Жванко (Жванко, 2012), О. Бетлій (Бетлій, 2016, 2019), В. Купченка і Ж. Серги (Купченко, Серга, 2014) тощо. Евакуаційні процеси у Києві та Київській губернії означені авторами висвітлюють здебільшого в контексті біженського руху та проблем породжених ним, не вдаючись до детального аналізу конкретних заходів та дій.

Мета статті – на основі виявлених архівних документів розкрити ключові аспекти плану евакуації міста Києва, розробленого у восени 1915 р., визначити перспективи втілення його в життя.

Виклад основного матеріалу. План евакуації міста Києва розроблявся відповідно до «Тимчасового положення про вивезення за рахунок казни у зв'язку із військовими обставинами державного майна, урядових установ, службовців та їх сімей» від 20 серпня 1914 р. та пізніших до нього доповнень 16 грудня 1914 р., 19 жовтня 1915 р., 30 жовтня 1915 р. і 27 січня 1916 р. (ЦДІАК України, ф. 278, оп. 1, спр. 220, арк. 24). Згідно положення, розрізнялося два види евакуації: невідкладна (за наказом військової влади) і завчасна (згідно розпоряджень цивільної адміністрації).

План евакуації передбачав декілька основних положень: з'ясування кількості населення та об'єму вантажів, що підлягають евакуації; визначен-

ня необхідної для цього кількості транспортних засобів; планування її процесу; підготовку місць для посадки пасажирів і завантаження майна; розрахунок тривалості, етапів, маршрутів та місць призначення для евакуйованого населення і вантажів тощо.

У проєкті плану зазначалось, що до складу осіб, які підлягають евакуації входять: а) службовці державних і громадських установ та закладів із їхніми сім'ями; б) робітники промислових підприємств, які мають військове чи державне значення (близько 40 тис. осіб); в) мешканці м. Києва, в кількості не менше 120 тис. осіб. При цьому не враховувалось населення м. Києва, яке виїде з міста самостійно як після оголошення евакуації, так і до її початку. В разі евакуації, обов'язковому вивезенню з міста підлягало: а) майно установ і закладів, включених до плану евакуації що, за наявними даними, оцінювалось у близько 11 млн. пудів; б) багаж евакуйованого населення – 1,5 млн. пудів (із розрахунку 5 пудів на людину); в) предмети торгово-промислових підприємств і приватних осіб, що мають військове значення (орієнтовно 2,5 млн. пудів). Таким чином, влада орієнтовно планувала вивезти з Києва близько 300 тис. населення, 13,5 млн. пудів вантажів і 1,5 млн. пудів багажу (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 164-164 зв.).

Необхідних для цього засобів перевезення в Києві та його околицях не вистачало. У розпорядженні місцевої влади було 280 підвід, які, двічі долаючи необхідну відстань, протягом доби могли перевезти до 30 тис. пудів вантажу; 20 вантажних автомобілів військового відомства, вантажопідйомністю 100 пудів кожен (здійснюючи 3 рейси на добу, могли перевезти до 6 тис. пудів); 20 вантажних платформ міського трамваю, які протягом доби могли вивезти 30 тис. пудів, що у підсумку складало близько 66 тис. пудів. При цьому, лише Київський залізничний вузол, не враховуючи Дніпровських пристаней, за добу міг прийняти 360 тис. пудів вантажу та багажу (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 166-166 зв.).

Для вирішення проблеми розроблявся комплекс заходів, перелік яких поділявся на дві категорії: невідкладні, виконання яких мало розпочатися негайно, до оголошення евакуації та ті, що могли бути виконані за 7-10 днів до її початку (ЦДІАК України, ф. 278, оп. 1, спр. 221, арк. 135-137). Реалізація запланованого покладалася на державні установи місцевого та регіонального рівнів, а також на окремі структурні підрозділи військового відомства. Аналіз передбачених невідкладних заходів дає підстави стверджувати, що більшість з них мало виконати Управління київського округу шляхів сполучення. З поміж них: оснащення міських дніпровських пристаней помостами для безпешкодного швартування кораблів та їх подальшого навантаження; спорудження двадцяти вантажних платформ міського трамваю; продовження лінії міського трамваю до залізничної станції Київ-Лук'янівський та трамвайної лінії №8 (Караваївська) до станції Київ-І товарний; модернізацію трамвайних колій №3 і №12 поблизу військового училища для використання вантажних вагонів; будова додаткової гілки шляху трамвайної лінії №3 до

артилерійського складу для вивезення з нього вантажів тощо. Реалізація заходів, пов'язаних із залізничними шляхами в межах міста і прилеглих територій, покладалася на Управління Південно-Західної залізниці. Зокрема, розроблення та доведення до відома жителів міста інструкції для користування пасажирськими і вантажними касами; підготовку шести додаткових колій на станції Дарниця; облаштування Лук'янівського залізничного вузла, оснащення його пунктами навантаження та штатом працівників; сполучення станції Святошин з Гретерівською трамвайною лінією; забезпечення додаткового освітлення на залізничних станціях тощо. Попередні домовленості з головноуповноваженими з облаштування біженців Південно-Західного краю щодо розміщення евакуйованого з Києва населення і майна, з Міністерством шляхів сполучення про роботу його представників у евакуаційних комісіях, із центральним військово-промисловим комітетом з приводу розміщення цінних у військовому відношенні вантажів, спорудження печерської артилерійської залізничної гілки спеціального призначення займалися штаб Київського військового округу, Київський обласний військово-промисловий комітет та Київське окружне артилерійське управління (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 175-177).

Забезпечення більшої частини заходів другої категорії, виконання яких мало відбутися протягом 7-10 днів з моменту початку евакуації, покладалося на Штаб Київського воєнного округу у співпраці із Управлінням Південно-Західної залізниці. З поміж них: формування команд робітників (загальною кількістю 2 тис. осіб) для завантаження товарів і багажу, відведення приміщень для додаткових білетних кас в районі Галицького ринку та в Олександрівському парку, виділення 350 військовослужбовців рядового складу для роботи на станції Київ, залучення до робіт військовополонених, реквізиція 600 додаткових підвід в Чернігівській і Полтавській губернії для здійснення перевезень тощо (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 176).

Таким чином, після реалізації вищезазначених заходів, загальна вантажопідйомність всіх наявних та додатково залучених перевізних засобів сягала близько 180 тис. пудів. Якщо взяти до уваги можливість завантаження близько 200 тис. пудів безпосередньо у вагони, без попереднього гужового перевезення до залізниці, то загальна кількість вантажів, що підлягали щоденному вивезенню з міста, могла скласти 380 тис. пудів, що не тільки відповідало попереднім розрахункам, а навіть перевищувала їх щодобово на 20 тис. пудів. Проте все це були лише теоретичні розрахунки і зважати потрібно було на реалії евакуаційного процесу: ймовірну поломку підвід, захворювання коней, несправність автомобільного транспорту тощо, які вимагатимуть часу на ремонт і, як наслідок, резерву перевізних засобів.

Для посадки пасажирів та навантаження багажу і вантажів Київський залізничний вузол мав такі пункти: Київ I-й пасажирський; Київ II-й товарний; Київ 2-й Московсько-Киево-Воронезька залізниця; Святошинський вузол та Київ-Лук'янівський. Крім того для операцій з навантаження могли

слугувати: Печерська гілка з лінією міського трамваю №3 по Московській вулиці, яку добудовувало Артилерійське відомство, з розгалуженнями до Артилерійських складів; б) залізничні колії митниці і Київського машинобудівного заводу (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 167).

У плані перевезень передбачалося призначити до щоденного обігу 12 етапних «потягів-теплушок»¹ по 40 вагонів у кожному. У розрахунку 25 пасажирів на кожен такий вагон один етапний потяг міг вивезти не менше 1000 осіб. Крім того, планувалось залишити частину пасажирських потягів за всіма відкритими напрямками з Києва. У плані зазначалось, що 4 етапні потяги мали відправлятися на Знам'янку, 4 – на Курськ-Вороніж та 4 на Полтаву-Харків. У перших шести пунктом посадки призначався Київ І-й пасажирський, інших – Київ І-й товарний. Багаж пасажирів етапних потягів мав прийматися з 7 години ранку до 12 години ночі у місцях, не пов'язаних з посадкою пасажирів, і перевозитися окремими потягами. Для прийому багажу були створені спеціальні пункти на території Київської митниці, на станції Київ І-й та на додатковому шляху сполучення станції Київ І-й товарний (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 167 зв).

Для обслуговування всіх цих пунктів було призначено 350 осіб нижніх чинів роти забезпечення та додатковий штат службовців за розрахунками, здійсненими Управлінням Південно-Західної залізниці. Для покращення умов навантаження, збільшення кількості вантажних місць та розосередження їх містом, передбачено низку заходів, викладених вище. Пакування вантажів, що підлягали евакуації, та їх розміщення на платформах залізничних вузлів, покладалося на відправників – державні установи та промислові підприємства. У цьому контексті, Штабом воєнного округу вживались заходи для недопущення спекуляції пакувальними матеріалами – ящиками, мішками, мотузками тощо (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1б, арк. 37).

Загалом, із вищевикладеного планування гужових перевезень та спроможностей залізничних вузлів до навантаження виходить, що у Києві в період евакуації щодня могло бути вивезено до 16 тис. пасажирів із їхнім багажем та до 300 тис. пудів вантажу. Для успішного виконання робіт розглядалась можливість залучення досвідчених вантажників із портів Одеси, Миколаєва та Херсона, а за потреби – використання праці військовополонених.

Важливим етапом планування евакуаційних заходів було визначення напрямів та місць евакуації. Більшості державним і громадським установам, що підлягали вивезенню, місця призначення визначались їх безпосереднім керівництвом, а промисловим підприємствам – їх управліннями чи власниками. Установи та підприємства, що не отримали вищезазначених вказівок, мали самостійно перейматися визначенням кінцевих місць своєї евакуації. Цивільне

¹ Вантажний двовісний залізничний вагон, створений на основі критого товарного вагона, який призначався для перевезення вантажів, що вимагають захисту від атмосферних впливів, а також людей та тварин. Термін «вагон-теплушка» з'явився в 1870-х роках як скорочення від назви «утеплений вагон».

населення спрямовувалось до районів, де, за попередніми домовленостями Штабу Округу з місцевою адміністрацією, є вільні приміщення. Станом на вересень 1915 р. від місцевих губернаторів було отримано відомості про можливе розміщення у Самарській губернії до 60 тис. осіб, Харківській – до 50 тис., Катеринославській – до 50 тис. Подальші перемовини щодо визначення пунктів розміщення евакуйованого з м. Києва. населення проводилися окружним штабом із головноуповноваженими з устрою біженців Південно-Західного фронту. Опіка промисловими підприємствами, не спроможними заздалегідь вказати місця вивезення своїх вантажів та їх подальшого належного зберігання, покладалася на Київський військово-промисловий комітет (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 169-169 зв).

У плані евакуації зазначалось, що на місцях призначення населенню, що прибуває з Києва, мала бути надана допомога з розквартирування та забезпечення продовольством. Через те, що Управління евакуації м. Києва не мало реальних можливостей посприяти населенню у цьому, розпорядженням центральних органів влади планувалось залучити спеціально створені організації. Подібна ситуація складалась із прийомом евакуйованих вантажів. Для цього, на думку розробників плану, мали залучатися місцеві військово-промислові комітети та структури Всеросійського земського союзу (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 169 зв).

Отже, аналіз прогнозованої кількості вантажів, багажу та пасажирів, що підлягали вивезенню з Києва, а також вантажної спроможності залізничних вузлів та перевізних засобів міста, дозволяє констатувати, що евакуацію населення можливо було здійснити за 19 днів, багажу – за 25 днів, вантажів – за 50 днів. А повну реалізацію плану евакуації міста реально було завершити не раніше 50 днів. А з огляду на непередбачуваність обставин військового часу, цей термін міг збільшитись. Крім того, ситуація на фронті могла стрімко змінюватись і запланованого часу на евакуаційні заходи могло просто не бути.

Тому у додатках до плану евакуації міста Києва було внесено уточнення і поділено цей процес на два етапи: попередній, або часткової евакуації та загальної евакуації. Зважаючи на те, що оголошення загальної евакуації зумовлювало припинення діяльності всіх урядових і громадських установ та повністю паралізувало життя величезного міста, то до цього планувалося вдаватися лише у разі крайньої необхідності та неминучості залишення Києва. У межах реалізації попереднього етапу, прагнули звільнити місто від усіх зайвих вантажів державних установ, промислових і торгових підприємств, здійснюючи їх вивезення на підставі особливих наказів вищого військового керівництва. Тому вважалось за необхідне з наближенням часу загальної евакуації, за наказами військового керівництва, призначати повну або часткову евакуацію окремих установ чи підприємств як урядових, так і приватних, відсутність яких суттєво не позначиться на життєдіяльності міста. Також в рамках етапу часткової евакуації планувалося здійснити вивезення сімей службовців евакуйованих підприємств та охочого до евакуації

населення. Тоді ж мало активізуватися переміщення хворих та поранених із усіх місцевих шпиталів, лікарень та лазаретів. Цей процес мав здійснюватися відповідно до приписів керівника воєнного округу та на підставі наказу Головнокомандувача Південно-Західного фронту. А у разі виникнення необхідності загальної евакуації обов'язковому вивезенню підлягали всі урядові установи, фабрично-заводські та промислові підприємства, що працювали на оборону з їх вантажами та особовим складом, а також все те, що не було вивезено в період часткової евакуації і могло бути використане ворогом (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 170-171).

Окремо наголошувалося на тому, що службовий персонал, рухомий склад та майно залізниць, а також плавучі засоби та майно Округу шляхів сполучення не входило до переліку того, що підлягає вивезенню, оскільки зазначені установи в силу свого призначення мали працювати до останнього моменту евакуації. Їх вивезення мало бути реалізоване після безпосереднього розпорядження Начальника військових сполучень армій Південно-Західного фронту. На місці залишались і надалі обслуговували потреби населення міста підприємства з виробництва продуктів харчування (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 171 зв.).

Під час розробки плану евакуації зважали і на те, що перебіг військових дій може призвести до евакуації міста Києва у стислий термін, без поділу її на етапи часткової та загальної евакуації. Відтак заздалегідь передбачити тривалість евакуаційного періоду було неможливо. У такому разі установи та підприємства мали бути вивезені у певному порядку, зважаючи на їх значення за задалегідь складеним списком. За таких обставин унеможлилювалося вивезення більшості населення і предметів приватної власності, що навіть мали деяке військове значення. Урядові установи з їх особовим складом та необхідними вантажами, а також оборонні підприємства, поділялись на категорії вивезення, залежно від часу, відведеного для евакуації. При цьому передбачали, що для повного залучення гужових засобів міста, пристосування пунктів навантаження та посадки пасажирів, вивезення поранених та хворих з евакуйованих лазаретів, пакування майна, початку евакуації має передувати підготовчий період у 7-10 днів (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 171 зв.-172).

Окрім перелічених вище державних установ, які мали реалізовувати заходи з евакуації міста Києва, окремий пункт плану передбачав, у разі необхідності, створення спеціального евакуаційного управління, яке мало керувати відповідними роботами та наглядати за своєчасним їх виконанням. У його структурі визначався завідувач, помічники та уповноважений представник Міністерства шляхів сполучення. Управління завідувача мало складатися з канцелярії та трьох відділів: з перевезення, фінансового та санітарно-продовольчого.

Канцелярія проводила все загальне листування, видавала довідки та юридичні поради з питань евакуації. До функцій відділу з перевезень належало: а) розробка заходів з вивезення вантажів відповідно до затвердженого плану евакуації; б) піклування облаштуванням вантажних пунктів відповідно до

напрямів майбутньої роботи; в) вживання заходів щодо покращення шляхів до вантажних пунктів; г) організація достатньої кількості перевізних засобів; д) видача нарядів на вивезення вантажу та подачу рухомого складу; е) забезпечення бланками перевізних документів установ під особистою відповідальністю їх начальників; ж) встановлення, за посередництвом спеціально призначених осіб, фактичного контролю за роботою вантажних пунктів тощо. Фінансовий відділ: а) порушував клопотання перед Головним Начальником постачань про видачу допомоги на евакуацію тим підприємствам та особам, які не мають права на цю допомогу за чинними законами 20 серпня та 15 грудня 1914 р.; б) розглядав клопотання про видачу допомоги на вивіз машин та обладнання заводів; в) представляв Особливій нараді висновки щодо клопотань про видачу позик на відновлення евакуйованих промислових підприємств на нових місцях; г) керував ревізією предметів, що підлягають евакуації; е) реєстрував та оцінював нерухоме та рухоме майно приватних осіб, що залишалися у Києві. Санітарно-продовольчий відділ: а) контролював забезпечення продовольством населення міста Києва у період евакуації; б) організовував мережі лікарсько-харчувальних пунктів шляхами просування евакуйованого населення; в) за допомогою громадських організацій організовував допомогу евакуйованим особам у місцях призначення (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 172-173 зв.). У період часткової евакуації, коли вивезенню підлягали лише зайві вантажі та нечисленні установи, з метою уникнення відволікання великої кількості осіб від їхніх прямих обов'язків, ведення справи евакуації покладалось на відповідні державні установи під загальним керівництвом завідувача евакуації. Евакуаційне управління мало бути сформоване, коли завідувач евакуації визнає це вкрай необхідним. Принаймні на час оголошення загальної евакуації, евакуаційне управління мало бути цілком організованим і робота його повністю налагоджена.

У заключному пункті розробленого плану евакуації міста Києва, щодо питання фінансування вищезазначених заходів, зазначалось, що суму коштів, необхідну для реалізації запланованого, визначити доволі важко. Проте наголошувалось, що у розпорядженні завідувача евакуації має бути щонайменше 500 тис. рублів авансом, а далі передбачалося здійснювати дофінансування в міру необхідності. Визначення суми коштів, необхідної для видачі промисловим підприємствам допомоги на вивезення машин та налагодження виробництва у нових місцях, а також на видачу допомоги та підйомних евакуйованим робітникам, покладалося на військово-промисловий комітет, як орган у якого є відомості про заводи, що працюють на державну оборону, або взагалі корисні у військовому сенсі (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 173 зв.-174).

План евакуації міста Києва за потреби доповнювався різноманітними указами, постановами, правилами. Прикладом може слугувати документ, який регламентував евакуацію навчальних закладів міста – «Правила вивезення у зв'язку із військовими обставинами державного майна, установ і

службовців відомства Міністерства народної освіти» (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 274-275 зв). Документ визначав два види евакуації навчальних закладів: невідкладну (за наказом військової влади) і завчасна (згідно розпоряджень цивільної адміністрації). Вивезенню підлягало: а) при завчасній евакуації те майно наукових установ і навчальних закладів, без якого вони можуть продовжувати свою роботу; б) за умов невідкладної евакуації – решта майна, працівники з сім'ями, учнівський контингент, які не виїхали раніше. Все майно навчальних закладів підпорядкованих Міністерству народної освіти поділялось на чотири категорії: а) те, що має бути обов'язково вивезене; б) вивезти яке бажано за наявності транспортних можливостей; в) те, що підлягає знищенню в ході евакуації; г) речі, що залишаються на місцях. Евакуацією вищих і середніх навчальних закладів, учительських інститутів і семінарій а також вищих початкових училищ мали займатися керівники цих закладів; заходи з вивезення початкових училищ покладалися на інспекторів народних училищ (в містах і місцях їх проживання) та завідувачів школами під керівництвом інспекторів (в сільській місцевості). В містах, в яких було декілька навчальних установ, попечитель учбового округу створював спеціальні евакуаційні комісії з керівників цих закладів. Витрати на упакування майна вищих і середніх навчальних закладів і перевезення його до місць транспортування покривались за рахунок їх спецкоштів; початкові училища, які таких коштів не мали, розраховувались з кредиту на загальні потреби народної освіти відповідної губернії. Особи, які відповідали за вивезення, особисто контактували з представниками залізниці з приводу необхідної кількості вагонів і місця їх подачі. При виборі пунктів для евакуації відповідальні особи мали керуватися міркуваннями про вірогідність їх функціонування в цій місцевості. Працівники навчальних закладів, які підлягали мобілізації отримували кошти на виїзд (двохмісячний або місячний оклад і кошти на харчування) (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 1а, арк. 274-275 зв.).

Висновки. Після успішного наступу німецьких та австро-угорських військ навесні 1915 р. російська влада була змушена вдатися до проведення евакуаційних заходів. Над Києвом, що на початку Першої світової війни був великим тилowym містом, нависла загроза окупації. Восени 1915 р. владою було розроблено детальний план евакуації населення та майна з міста, що передбачав комплекс заходів із мобілізації наявних та залучення додаткових ресурсів. До того ж, евакуаційні заходи ускладнювалися великою кількістю поранених у місцевих шпиталях, тисячами біженців з прифронтових регіонів, що осіли в місті та його околицях, посиливши і без того напружений розлад руху на залізницях. Розроблений комплекс заходів передбачав з'ясування кількості населення та майна, що підлягали мобілізації, розрахунок необхідних для цього транспортних ресурсів, визначення основних напрямів евакуації та подальшого розміщення населення, державних установ, устаткування стратегічно важливих підприємств, закладів освіти на новому місці.

Список використаних джерел і літератури:

- Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України).
Бетлій, О. В. (2016). Біженецька криза у Києві влітку 1915 року. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, (182), 49–55.
- Бетлій, О. В.** (2019). Біженці у Києві в роки Першої світової війни: ідентичність, досвід, особисті історії (за матеріалами київського перепису біженців 1916 р.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, (2), 106–123.
- Жванко, Л. М.** (2012). *Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.)*: монографія. Харків: Віровець А. П. «Апостроф», 568 с.
- Купченко, В. П. & Серга, Ж. І.** (2014). Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва). *Архіви України*, 4-5, 24–34.
- Лазанська, Т. І.** (2009). Становище біженців в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (XVI). Київ: Ін-т історії України НАН України, 196–240.
- Реєнт, О. П. & Сердюк, О. В.** (2004). Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (VII). Київ: Ін-т історії України, 5–47.

References:

- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv] (TsDIAC Ukraine). [in Ukrainian].
- Betlii, O. V.** (2016). Bizhenetska kryza u Kyievi vlitku 1915 roku [The refugee crisis in Kyiv in the summer of 1915]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, (182), 49–55. [in Ukrainian].
- Betlii, O. V.** (2019). Bizhentsi u Kyievi v roky Pershoi svitovoi viiny: identychnist, dosvid, osobysti istorii (za materialamy kyivskoho perepysu bizhentsiv 1916 r.) [Refugees in Kyiv during the First World War: identity, experience, personal stories (based on the materials of the Kyiv refugee census of 1916)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, (2), 106–123. [in Ukrainian].
- Zhvanko, L. M.** (2012). *Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: ukrainskyi vymir (1914-1918 rr.)* [Refugees of the First World War: the Ukrainian dimension (1914-1918)]: monohrafiia. Kharkiv: Virovets A. P. «Apostrof», 568 s. [in Ukrainian].
- Kupchenko, V. P. & Serha, Zh. I.** (2014). Kyiv u Pershii svitovii viini (za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu mista Kyieva) [Kyiv in the First World War (according to the documents of the State Archive of the City of Kyiv)]. *Arkhivy Ukrainy*, 4-5, 24–34. [in Ukrainian].
- Lazanska, T. I.** (2009). Stanovyshche bizhentsiv v roky Pershoi svitovoi viiny [The position of refugees during the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (XVI). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 196–240. [in Ukrainian].
- Reient, O. P. & Serdiuk, O. V.** (2004). Zahostrennia superechnosti v imperskomu suspilstvi u roky pershoi svitovoi viiny (lypen 1914 – liutyi 1917 rr.) [Aggravation of contradictions in imperial society during the First World War (July 1914 - February 1917)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (VII). Kyiv: In-t istorii Ukrainy, 5–47. [in Ukrainian].

Отримано: 13.06.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.195–205
УДК 356/33(477)«1920»

ЗАВАЛЬНЮК Олександр – академік УАІН, НАНВО України, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1778-9736>

Researcher ID 1-7817-2018

ZAVALNIUK Olexandr – UAIN Academician, NANVO Academician of Ukraine, Doctor of History, Professor, the Head of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (olexandr_zavalniuk@ukr.net)

ОЛІЙНИК Сергій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301, Україна (Serg.oliyник@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9130-1575>

Researcher ID ABA-1930-2020 <https://publons.com/researcher/3926383/serhiy-oliyник>

OLIYNIK Serhiy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (Serg.oliyник@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Завальнюк, О., Олійник, С. (2023). Бій під Сидоровим 25 липня 1920 року: забута звитяга Армії УНР. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (40), 195–205.

БІЙ ПІД СИДОРОВИМ 25 ЛИПНЯ 1920 РОКУ: ЗАБУТА ЗВИТЯГА АРМІЇ УНР

***Анотація.** Історія Збройних Сил нашої країни наповнена багатьма героїчними сторінками, які свідчать про незламність українського духу, високу військову майстерність командирів і рядових воїнів, їхню сміливість, відвагу і готовність пожертвувати собою заради національних інтересів. До звитяг української зброї належить бій з Червоною армією, який відбувся під Сидоровим у Східній Галичині 25 липня 1920 р. і ще не став предметом спеціального дослідження вітчизняних істориків. **Мета статті** полягає у з'ясуванні на основі мобілізованих джерел та історіографії, передумов, перебігу і результатів бою Армії УНР з Червоною армією 25 липня 1920 р. під Сидоровим, його значення для продовження польсько-українсько-радянського протистояння. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та об'єктивності. Використання таких методів як аналіз, синтез, а також проблемно-хронологічного, систем-*

ного, описового, статистичного і порівняльного, що дало змогу реалізувати поставлену мету. **Наукова новизна** дослідження полягає у цілісному, об'єктивному висвітленні передумов, перебігу та результатів зазначеної битви, її вплив на подальший розвиток польсько-українсько-радянської війни літа 1920 р. у Призбруччі. **Висновки.** Воєнно-політична ситуація червня–липня 1920 р. була не сприятливою для Армії УНР, її переживав тривалий вимушений відступ разом зі своїм польським союзником, під ударами переважаючих сил Червоної армії, до нових оборонних рубежів на р. Збруч. Постійні сутички виснажували українське військо, яке дотримувалося тактики активної оборони. Час від часу виникали загрози прориву фронту супротивником, які потрібно було ліквідувати. Успішним втіленням задуманого став переможний бій 3-ї Залізної дивізії та Окремої кінної дивізії з наступаючими підрозділами «червоних» 25 липня 1920 р. під Сидоровим, в якому ворог зазнав цілковитої поразки. Українці продемонстрували високу воєнну майстерність командирів, мужність, героїзм та зрілу військову підготовку рядових бійців. А блискуче проведений кавалеристами зустрічний бій з переважаючою ворожою кіннотою, який у військовій справі вважається одним із найважчих видів бою, та обхідний маневр, що призвів до оточення і поразки противника, варто віднести до найяскравіших сторінок історії українського війська та національного воєнного мистецтва новітньої доби.

Ключові слова: Армія УНР, Сидорів, 3-я Залізна дивізія, Окрема кінна дивізія, Червона армія.

THE BATTLE OF SYDORIV, JULY 25, 1920: THE FORGOTTEN VICTORY OF THE UPR ARMY

Abstract. The history of the Armed Forces of our country is filled with many heroic pages that testify to the indomitability of the Ukrainian spirit, the high military skill of commanders and ordinary soldiers, their courage, bravery, and willingness to sacrifice themselves for the sake of national interests. The battle with the Red Army, which took place near Sydoriv in Eastern Halychyna on July 25, 1920, has not yet become the subject of special research by domestic historians. **The purpose of the article** is to find out based on mobilized sources and historiography, the prerequisites, course, and results of the battle of the Army of the Ukrainian People's Republic with the Red Army on July 25, 1920, under Sydoriv, its significance for the continuation of the Polish-Ukrainian-Soviet confrontation. **The research methodology** is based on the principles of historicism and objectivity. The use of such methods as analysis, synthesis, as well as problem-chronological, systematic, descriptive, statistical, and comparative methods, made it possible to fulfill the set goal. **The scientific novelty of the research** lies in the holistic, objective coverage of the prerequisites, course, and results of the mentioned battle, and its influence on the further development of the Polish-Ukrainian-Soviet war in the summer of 1920 in Pryzbruchchia.

Conclusions. The military and political situation in June–July 1920 was not favorable for the Army of the Ukrainian People's Republic; it was preceded by a long-forced retreat together with its Polish ally, under the blows of the overwhelming forces of the Red Army, to new defensive lines on the Zbruch River. Constant clashes exhausted the Ukrainian army, which followed the tactics of active defense. From time to time there were threats of a breakthrough of the front by the enemy, which had to be eliminated. The successful implementation of the idea was the victorious battle of the 3rd Iron Division and the Separate Cavalry Division with the advancing “Red” units on July 25, 1920, near Sydoriv, in which the enemy was completely defeated. The Ukrainians demonstrated the high military skill of their commanders, courage, heroism, and

mature military training of ordinary soldiers. The counter-battle brilliantly conducted by the cavalymen with the prevailing enemy cavalry, which in military affairs is considered one of the most difficult types of combat, and the evasive maneuver that led to the encirclement and defeat of the enemy should be considered one of the brightest pages in the history of the Ukrainian army and the national military art of the modern era.

Key words: *Army of the Ukrainian People's Republic, Sydoriv, 3rd Iron Division, Separate Cavalry Division, Red Army.*

Постановка проблеми. Історія Збройних Сил нашої країни наповнена багатоманітними героїчними сторінками, що свідчать про незламність української духу, високу військову майстерність командирів і рядових воїнів, їхню сміливість, відвагу та готовність пожертвувати собою заради національних інтересів.

До звитяг української зброї належить бій з Червоною армією, який відбувся під Сидоровим у Східній Галичині 25 липня 1920 р. у контексті польсько-українсько-радянської війни.

В історії України відомо чимало перемог українців над своїми ворогами. Зазвичай серед істориків та громадськості спливають на думку в першу чергу переможні битви козаків під Конотопом, Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та Хотиним. Водночас маловідомими є звитяги під час Української революції 1917–1921 рр. Серед них виділяється вражаюча перемога Армії УНР над більшовицьким військом під Сидоровим, яка відбулася 103 роки тому.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основу джерельної бази статті складають звіти про перебіг бойових дій, вміщені у збірці «Українсько-московська війна 1920 р. в документах і матеріалах» (Українсько-московська війна, 1933). Окрім того важливим джерелом є і мемуари учасників тих подій, колишніх воєнків армії УНР (Дяченко, 2010; Крат, 1964; Монкевич, 1929; Цапко, 1964). На жаль, досліджуючи збройну боротьбу за українську державність у 1920 році, історики фактично обминули бій 25 липня 1920 р. під Сидоровим. Виключенням з цього є невеличкі абзаци про цю подію у працях О. Удовиченка (Удовиченко, 1954; 1982), С. Литвина (Литвин, 2010), Ю. Каліберди (Каліберда, 2010), А. Руккаса (Руккас, 2013, 2016), С. Коваленко (Коваленко, 2012) тощо. Тому не дивно, що цю важливу воєнну звитягу обминули увагою національні енциклопедично-довідкові видання (Феденко, 1949; Папакін, 2011; Литвин, 2001 та ін.), покликани фіксувати подібні події і пропонувати їх до історичної пам'яті нашого народу. Виняток становлять матеріали української Вікіпедії (Бій під Сидоровим, 2023). Не відображена ця подія і в навчальній літературі для історичних факультетів сучасних вишів (Литвин, 2005, 2012), хоча в публіцистиці про неї вміщено окремі цікаві матеріали (Подобед, 2019; Кавун, 2019). У зв'язку з цим існує невідкладна потреба наукового висвітлення зазначеного одноденного бою, який приніс славу українському війську.

Мета статті – з'ясувати, на основі мобілізованих джерел та історіографії, передумов, перебігу і результатів бою Армії УНР з Червоною армією 25 липня 1920 р. під Сидоровим, його значення для продовження польсько-українсько-радянського протистояння.

Виклад основного матеріалу. Польсько-український воєнно-політичний союз 1920 р., вселяв надії на успішний фінал боротьби за збереження української державності. 25 квітня розпочався наступ Війська Польського та Армії УНР проти радянського війська, яке окупувало Україну. Українці мали оперувати на правому фланзі союзного війська, що простягався до Дністра.

Перші тижні боїв вселяли оптимізм. Було звільнено від більшовиків Київ, створено плацдарм на лівому березі Дніпра. Під контролем українців була майже вся територія Поділля. Однак ворога не було розбито. Більшовики не пішли на укладення миру. Війна затягувалася. Поступово ситуація для союзників погіршилася (Руккас, 2013, с. 55–72).

Перекидання на польсько-український фронт 1-ї кінної армії С. Будьонного дозволило росіянам створити необхідні умови для організації свого контрнаступу. Прорив будьонівцями польського фронту на початку червня активізував радянські війська на всьому фронті (Руккас, 2013, с. 74–77).

Не залишилися осторонь цих подій і українські підрозділи, яким випало стримувати наступ 14-ї радянської армії. Певний час бої проходили з перемінним успіхом. Однак в десятих числах червня Армія УНР змушена була поволі відступати на Захід. Було втрачено Гайсин, Жмеринку, Брацлав, Немирів (Скаба, 1970, с. 261; Українсько-московська війна, 1933, с. 26). Відступ був повільним, з постійними контратакуючими діями українських підрозділів. Проте вдавалася взнаки чисельна перевага супротивника, насамперед факт передачі на допомогу 14-ї армії командуванням Південно-Західного фронту 8-ї кінної дивізії Червоних козаків В. Примакова (Скаба, 1970, с. 263). До того ж, українцям довелося значно розширити зону своєї відповідальності. Їм була передана ділянка 6-ї польської армії, яка діяла на лівому крилі Армії УНР, аж до Калинівки (Українсько-московська війна, 1933, с. 61).

1 липня 1920 р., у результаті відходу польської армії з-під Києва на лінію Старокостянтинів – Проскурів, українські дивізії відійшли на лінію Могилів-Подільський – Лучинець – Копайгород (Дяченко, с. 92). Її головним завданням стала оборона Могилів-Подільського і допомога полякам утримувати їх праве крило (Українсько-московська війна, 1933, с. 67).

Фактично перші дні липня на фронті Армії УНР можна характеризувати постійними зустрічними боями, в яких «червоні» особливих успіхів не здобули. Обидві воюючі сторони понесли значні втрати. Тоді ж 8-а радянська кавалерійська дивізія Червоного козацтва В. Примакова прорвала позиції 6-ї польської армії в районі Бара, після чого пішла в рейд по глибоких тилах польсько-українського угруповання, прориваючись на Проскурів. Ця подія мала катастрофічний наслідок для польського війська.

Відступ підрозділів 6-ї армії, що оперували на лівому крилі українських військ, за р. Збруч серйозно ускладнював становище Армії УНР. Виникла небезпека розриву по фронті з союзниками, в який цілком могли вклинитися війська противника, із загрозою подальшого оточення українських сил. Тому, враховуючи обставини які склалися на той час, командування УНР ви-

мушено видало наказ про відступ за р. Збруч, що й було виконано вночі з 13 на 14 липня 1920 р. (Українсько-московська війна, 1933, с. 91–93).

Розпочалася оборонна операція рубежів по р. Збруч. Упродовж майже двох тижнів Армія УНР успішно відбивала щоденні спроби «червоних» створити плацдарм на правому березі річки та розпочати наступ вглиб українських позицій (Удовиченко, 1954, с. 146; 1982, с. 63; Українсько-московська війна, 1933, с. 96–110). Попри те ситуація на українсько-польсько-радянському фронті з кожним днем ускладнювалася. Армія УНР, ведучи оборонні бої і час від часу здійснюючи контратаки, несла хоч і не значні, але непоправні втрати, які компенсувати були нічим (Українсько-московська війна, 1933, с. 98). Провести належну мобілізацію місцевих жителів було складно. Більше того, галичани неодноразово ставилися до українських військових відверто вороже та й союзники не давали згоди на підсилення особового складу Армії УНР за рахунок місцевого населення (Українсько-московська війна, 1933, с. 97–98). Поступово збільшувалися витрати боєприпасів, нестача яких ставала дедалі відчутною.

Врешті перевага ворога далася взнаки. Попри завзятий опір українців, противнику 19 липня вдалося перейти р. Збруч в районі Шидлівців і завдяки наступальним діям вдалося захопити Сидорів і Васильків. Надалі вони могли встановити контроль над залізницею Гусятин-Чортків (Українсько-московська війна, 1933, с. 102). Без оперативної паузи противник повів наступ на Мельницю та Іване Пусте, які й здобув. 22 липня частини Запорозької дивізії в результаті контрнаступальних дій відбили Іване Пусте. Після запеклого бою під український контроль вдалося повернути також Мельницю і Залісся (Українсько-московська війна, 1933, с. 102).

Найбільш завзяті бої точилися в районі с. Сидорів, де противник 24 липня із захопленням невеликого плацдарму на західному березі Збруча почав загрожувати українським тилам (Українсько-московська війна, 1933, с. 110–111; Руккас, 2013, с. 81). Намагаючись повернути втрачені позиції, підрозділи 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченка пішли в контратаку, село декілька разів переходило з рук у руки. На полі бою поліг, за одними джерелом, 20-й, за іншим, 19-й стрілецький курінь (не більше 60 вояків) 7-ї стрілецької бригади, який обійшла з тилу ворожа кіннота. Загинули всі його старшини (14 осіб) та 23 піхотинці, решта, здебільшого поранені, потрапили в полон. Незабаром їх відбив 3-й кінний полк, котрий, прибувши на допомогу, розгромив відділ «червоної» кінноти. Попри поразку, противник все ж закріпився західніше Сидорова. Ситуація ускладнювалася тим, що на той час «червоні» вибили поляків з Гусятини і Чабарівки. Виникла серйозна небезпека для лівого крила Армії УНР, на якому оперувала 3-я Залізна дивізія О. Удовиченка (Українсько-московська війна, 1933, с. 113; Руккас, 2013, с. 82).

Українське командування розуміло, що «червоні» наступного дня спробують здійснити нову атаку, яку потрібно буде не лише зупинити, а й розбити противника і відкинути його за Збруч. Для реалізації задуманого на допомогу «залізним воякам» направили Окрему кінну дивізію (командуючий

І. Омелянович-Павленко), які 25 липня, випереджаючи червоноармійців, мали атакувати їх силами зазначених двох військових з'єднань (Удовиченко, 1982, с. 66). Однак втіленню задуму завадив супротивник.

Вранці 25 липня 123-я піхотна бригада 41-ї стрілецької дивізії «червоних» силами трьох полків та кінна бригада, озброєних трьома польовими гарматами, з району Сидорова розпочали свій наступ в напрямку на села Товстенке і Кривеньке. Піхотні та кінні підрозділи ворога були підсилені тачанками (Удовиченко, 1954, с. 146; 1982, с. 66; Цапко, 1964, с. 206). Передбачаючи можливість такого розвитку подій, О. Удовиченко на шляху просування ворога у просторі між Сидоровом та Васильківцями підготувався до відбиття атаки противника. Позиції українського війська були заздалегідь добре замасковані. Частина військових знаходилася за селом (Удовиченко, 1982, с. 66). У розпорядженні командира були 3 піхотні бригади, окремий 54-й піхотний та 3-й Донський кінний полки.

Водночас, ситуація для «удовиченківців» ускладнювалася тим, що Окрема кінна дивізія лише наближалася до визначеної дислокації – на 8 годину ранку вона була на підступах до Кривенького (Цапко, 1964, с. 206). Нараховуючи до 1200 шабель (кінний полк Чорних запорожців П. Дяченка, 1-й кінний Лубенський полк імені Максима Залізняка, Окремий кінний курінь імені Івана Сірка, 3-й Чигиринський полк), дивізія була підсилена Кінногірським гарматним дивізіоном (Цапко, 1964, с. 206).

Загалом визначити чисельність сторін досить важко, адже потрібно врахувати той факт, що всі підрозділи мали штатний бойовий і харчовий розпис. А бойовий склад зазвичай часто недоотягував до норми. Головною ударною силою «червоних» була їхня кіннота. (Дослідники зазначають, що з обох сторін у цьому бою взяли участь від 2 тис. кавалеристів (Каліберда, 2010) до 2,5 тис. (Руккас, 2016, с. 65) і навіть більше 3 тис. (Удовиченко, 1982, с.68)). Піхоті у радянському війську відводилася роль закріплення здобутих позицій. Наступальний порив радянських кіннотників змусив відступати передові частини «удовиченківців» до своїх замаскованих позицій. Кінна лава противника розтягнулася майже на два з половиною кілометри (Удовиченко, 1982, с. 66).

На відстані одного кілометра до позицій «червоних» пролунав перший залп українських гармат. Це не зупинило просування противника. Підпустивши його па близьку відстань, бійці 3-ї Залізної дивізії відкрили інтенсивний вогонь. Але ворог продовжував свій наступ (Удовиченко, 1982, с. 66). Українські частини героїчно відбивали ворожі атаки. Особливо завзято боронився в повномоточенні 20-й курінь (Українсько-московська війна, 1933, с. 114). При цьому мали місце і чималі успіхи. Так, частина радянської кінноти, що увірвалася в село Васильківці, була знищена (Удовиченко, 1982, с. 67–68).

Тим часом під Кривеньким у зустрічний бій вступила Окрема кінна дивізія. Конвой комдива І. Омеляновича-Павленка чисельністю в 30 шабель та Чорні запорожці вирушила на допомогу 3-му Донському кінному полку М. Фролова і старшинському роз'їзду «залізних», який потрапив під удар групи ворога, що

нараховував близько 400 шабель (Монкевич, 1929, с. 86, Цапко, 1964, с. 206). За іншими даними – до 500 (Дяченко, с. 95). Ситуація ускладнювалася тим, що українська кіннота в цей час рухалася саме околицями с. Товстеньке, вузькими вуличками. Тому прийшлося ломати тини, щоб вийти на оперативний простір і вступити у бій. Їх підтримали кіннотники «удовиченківців» (Монкевич, 1929, с. 86; Коваленко, 2012, с. 177). Перемога була за українцями.

У цьому бою відзначилися і самі командири. За спогадами сучасників, І. Омелянович-Павленко був «добрим рубакою». Успішними були дії кінного гарматного дивізіону під командування полковника О. Алмазова, який влучно обстріляв радянських піхотинців і кіннотників (Цапко, 1964, с. 206–207). Питання особистої участі в бою І. Омеляновича-Павленка та П. Дяченка, з одного боку, можна вважати нераціональним кроком, бездумним поривом. Але з іншого, можливо саме їхня участь у бою, що було не такою ж і рідкістю в ті часи, й вирішила його долю на користь українців.

Після цього Окрема кінна дивізія спільно з 3-м Донським кінним полком «удовиченківців» вдарила по основних силах червоних кіннотників. Ця фаза бою стала яскравим прикладом військової майстерності українців. І. Омелянович-Павленко віддав наказ 1-му кінному Лубенському і 3-му кінному Чигиринському полкам, обійшовши Кривеньки, вийти на ліве крило радянських кіннотників. Сам комдив з Окремим куренем імені Івана Сірка вирушив за ними вслід. 3-й Донський кінний полк отримав наказ вдарити у праве крило «червоних». Чорним запорожцям випало йти в лобову атаку на кінноту противника.

О 10-й годині ранку Чорні запорожці кинулися в атаку (Дяченко, 2010, с. 64; Цапко, 1964, с. 208). Під прикриттям кулеметів в атаку пішли кіннотники М. Фролова. Під час просування південної групи Чигиринський кінний полк, який йшов попереду, наштотхнувся на опір ворожої піхоти. Спішивши дві сотні та залучивши кулеметну сотню, вони змусили ворога відступити. Після цього два кінних полки вдарили у ліве крило кінноти противника, а Окремий курінь імені Івана Сірка зайшов у тил більшовицькій піхоті і розташувався між нею і Сидоровим. Таким чином, вона опинилася в цілковитому оточенні (Цапко, 1964, с. 208).

Червона кіннота не витримала удару і стала панічно втікати, вносячи безлад у свою піхоту, яка просувалася за ними. Українські кавалеристи на хвості ворожої кінної бригади увірвалися в лави дезорганізованої пі-

хоти, яку обстрілював з тилу Окремий курінь імені Івана Сірка (Цапко, 1964, с. 208–209).

До 11-ї години ворога вщент розгромили. Було знищено усю його кінноту і два полки 123-ї піхотної бригади разом із її командирами (Крат, 1964, с. 85). 200 червоноармійців було захоплено в полон, а решту порубано (загинув й комполку), взято багаті трофеї (34 кулемети, 3 польові гармати, коні, 11 санітарних возів з медикаментами й медсестрами) (Цапко, 1964, с. 209).

Переслідуючи розбитого противника, українські військовики з ходу увірвалися до Сидорова і Гусятина. Плацдарм, що його раніше захопив противник, було ліквідовано (Руккас, 2013, с. 81–82). Згідно звіту командира Лубенського полку, противника на протилежному березі не виявили (Цапко, 1964, с. 209).

У цьому бою Окрема кінна бригада втратила 2 кіннотників та 36 пораних (Цапко, 1964, с. 209). Значно важче піддаються підрахункам втрати дивізії О. Удовиченка. Дані про них фактично відсутні.

На жаль, здобута перемога, хоч і підняла бойовий дух підрозділів Армії УНР, попри те мала лише локальне значення і не змогла вплинути на перебіг подій на українсько-радянському фронті. Її не відзначив Головний Отаман С. Петлюра. Фактично вже наступного дня після цього бою українські дивізії, враховуючи тиск супротивника і відхід польських частин на захід, що робило беззахисним не лише ліве крило, а й усі українські сили, змушені були відступити на нові рубежі по р. Стрипа.

На нашу думку, отриману звиятягу можна розглядати із певними застереженнями разом із відомими переможними Жовтоводською, Корсунською, Пилявецькою (усі – 1648), Конотопською (1659), Хотинською (1673) та іншими битвами різних періодів, здобутими українцями.

Висновки. Воєнно-політична ситуація червня–липня 1920 р. була не сприятливою для Армії УНР, їй передував тривалий вимушений відступ разом зі своїм польським союзником, під ударами переважаючих сил Червоної армії, до нових оборонних рубежів на р. Збруч. Постійні сутички виснажували українське військо, яке дотримувалося тактики активної оборони. Час від часу виникали загрози прориву фронту супротивником, які потрібно було ліквідувати. Успішним втіленням задуманого став переможний бій 3-ї Залізної дивізії та Окремої кінної дивізії з наступаючими підрозділами «червоних» 25 липня 1920 р. під Сидоровим, в якому ворог зазнав цілковитої поразки. Українці продемонстрували високу воєнну майстерність командирів, мужність, героїзм та зрілу військову підготовку рядових бійців. А блискуче проведений кавалеристами зустрічний бій з переважаючою ворожою кіннотою, який у військовій справі вважається одним із найважчих видів бою, та обхідний маневр, що призвів до оточення і поразки противника, варто віднести до найяскравіших сторінок історії українського війська та національного воєнного мистецтва новітньої доби.

Список використаних джерел і літератури:

Бій під Сидоровом. (2023). URL: <https://uk.wikipedia.org/wik> (дата звернення: 31.05.2023).

Дяченко, П. (2010). *Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців армії УНР*. Київ: Стікс, 448 с.

Кавун, Г. (2019). 25 липня – річниця триумфального бою Армії УНР, про який забули. URL: <https://ua.gala.kavun/25-lipnya-ricnicya-triumfalnogo-boyu-armiyi-unr-pro-yakii-zabli-i05g5k9> (дата звернення: 31.05.2023).

Каліберда, Ю. (2010). *3-я Залізна дивізія Армії Української Народної республіки (за спогадами та життєписами військових мемуаристів)*. URL: https://warhistory.ukrlife.org/2_10_4.html (дата звернення: 31.05.2023).

Коваленко, С. (2012). *Чорні запорожці: історія полку*. Київ: Стікс, 363 с.

Крат, М. (1964). 1920 рік (Про забуті дії українського війська). *За державність*, (10), 79–90.

Литвин, В. М. (2005). *Історія України* (у 3-х т., Т.3: Новітній час (1914–2004). Кн.1). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 832 с.

Литвин, В. М. (ред.). (2012). *Історія України: Новітня доба*: навч. посіб. Київ: Академвидав, 480 с.

Литвин, М. (2001). Польсько-радянська війна 1920. *Довідник з історії України / за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста* (2-е вид., доопрац. і доп.). Київ: Генеза, 601–602.

Литвин, С. (2010). Петлюра і Пілсудський: спільний похід на Київ 1920 року. URL: https://warhistory.ukrlife.org/2_10_2.html (дата звернення: 31.05.2023).

Монкевич, Б. (1929). *Чорні запорожці. Зимовий похід і остання кампанія Чорних Запорожців. Зі схемами і ілюстраціями*. Львів: Книжка, 152 с.

Папакін, А. Г. (2011). Польсько-радянська війна 1919–1920, радянсько-польська війна 1919–1920. *Енциклопедія історії України* (у 10 т., Т.8). Київ: Наук. думка, 392–394.

Подобєд, П. (2019). Списи в руку! Шаблі геть! *Український тиждень*, (26), 30–33.

Руккас, А. О. (2013). «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин: Лисенко М. М., 480 с.

Руккас, А. (2016). 1920 рік: Польща і Україна у боротьбі проти спільного ворога – радянської Росії. *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр.* (50). Київ, 51–76.

Сальський, В. (ред.). (1933). Українсько-московська війна 1920 р. в документах (Ч.1: оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки). Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 423 с.

Скаба, А. Д. (ред.). (1970). *Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.* (у 3 т., Т.3: Українська РСР на завершальному етапі громадянської війни. Відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі, розгром Врангеля і петлюрівщини). Київ: Політвидав України, 462 с.

Удовиченко, О. (1982). 3-я Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1920, (2). Нью-Йорк: Червона Калина, 230 с.

Удовиченко, О. (1954). *Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917–1921*. Вінніпег: Вид. Д. Микитюк, 176 с.

Феденко, П. (1949). Доба Директорії. Пол[ьсько]–укр[аїнська] війна з большевиками. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*, (2). Київ: Віпол, 525–526.

Цапко, І. (1964). Кінний бій під Сидоровом. *За державність*, (10), 204–209.

References:

Bii pid Sydorovom [The Battle near Sydoriv]. (2023). Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wik> [in Ukrainian].

Diachenko, P. (2010). *Chorni zaporozhtsi. Spomyny komandyra 1-ho kinnoho polku Chornykh zaporozhtsiv armii UNR* [The Black Zaporizhians. The memoirs of the commander of the 1st Cavalry Regiment of the Black Zaporizhian Army of the Ukrainian People's Republic]. Kyiv: Stiks, 448 s. [in Ukrainian].

Kavun, H. (2019). 25 lipnia – richnytsia triumfalnoho boiu Armii UNR, pro yakii zabuly [July 25th – the anniversary of the forgotten triumphal battle of the UPR]. Retrieved from <https://ua/gala.kavun/25-lipnya-ricnycya-triumfalnogo-boyu-armiyi-unr-pro-yakii-zabli-i05g5k9> [in Ukrainian].

Kaliberda, Yu. (2010). *3-ya Zalizna dyviziia Armii Ukrainskoi Narodnoi respubliki (za spohadamy ta zhyttypysamy viiskovykh memuarystiv)* [3rd Iron Division of the Army of the Ukrainian People's Republic (according to the memories and biographies of military memoirists)]. Retrieved from https://warhistory.ukrlife.org/2_10_4.html [in Ukrainian].

Kovalenko, S. (2012). *Chorni zaporozhtsi: istoriia polku* [The Black Zaporizhians: the history of the regiment]. Kyiv: Stiks, 363 s.

Krat, M. (1964). 1920 rik (Pro zabuti dii ukrainskoho viiska) [1920 (About the forgotten actions of the Ukrainian army)]. *Za derzhavnist*, (10), 79–90. [in Ukrainian].

Lytvyn, V. M. (2005). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine] (Vol.3: Novitnii chas (1914-2004)). Kn.1). Kyiv: Vyd. dim «Alternatyvy», 832 s. [in Ukrainian].

Lytvyn, V. M. (Ed.). (2012). *Istoriia Ukrainy: Novitnia doba* [History of Ukraine: Modern Era]: navch. posib. Kyiv: Akademvydav, 480 s. [in Ukrainian].

Lytvyn, M. (2001). *Polsko-radianska viina 1920* [Polish-Soviet War of 1920]. *Dovidnyk z istorii Ukrainy / za zah. red. I. Pidkovy i R. Shusta* (2-e vyd., dooprats. i dop.). Kyiv: Heneza, 601–602. [in Ukrainian].

Lytvyn, S. (2010). *Petliura i Pilsudskiy: spilnyi pokhid na Kyiv 1920 roku* [Petliura and Pilsudskiy: a joint march to Kyiv in 1920]. Retrieved from https://warhistory.ukrlife.org/2_10_2.html [in Ukrainian].

Monkevych, B. (1929). *Chorni zaporozhtsi. Zymovi pokhid i ostannia kampaniia Chornykh Zaporozhtsiv. Zi skhemamy i iliustratsiiamy* [The Black Zaporizhians. The winter campaign and the last campaign of the Black Zaporizhians. With diagrams and illustrations]. Lviv: Knyzhka, 152 s. [in Ukrainian].

Papakin, A. H. (2011). *Polsko-radianska viina 1919-1920, radiansko-polska viina 1919-1920* [Polish-Soviet War of 1919-1920, Soviet-Polish War of 1919-1920]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol.8). Kyiv: Nauk. dumka, 392–394. [in Ukrainian].

Podobied, P. (2019). *Spysy v ruku! Shabli het!* [Spears in hand! Sabers away!]. *Ukrainskyi tyzhden*, (26), 30–33. [in Ukrainian].

Rukkas, A. O. (2013). «Razom z polskym viiskom»: *Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliki 1920 r. (struktura, orhanizatsiia, chyselnist, uniforma)* [“Together with the Polish army”: the Army of the Ukrainian People's Republic of 1920 (structure, organization, number, uniform)]. Nizhyn: Lysenko M. M., 480 s. [in Ukrainian].

Rukkas, A. (2016). 1920 rik: Polshcha i Ukraina u borotbi proty spilnoho voroha – radianskoi Rosii [1920: Poland and Ukraine in the struggle against a common enemy – Soviet Russia]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*: zb. nauk. pr. (50). Kyiv, 51–76. [in Ukrainian].

Salskiy, V. (Ed.). (1933). *Ukrainsko-moskovska viina 1920 r. v dokumentakh* [Ukraine – Moscow War of 1920 in documents]. (Ch.1: operatyvni dokumenty shtabu armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki). Varshava: Pratsi Ukrainskoho Naukovoho Instytutu, 423 s. [in Ukrainian].

Skaba, A. D. (Ed.). (1970). *Ukrainska RSR v period hromadianskoi viiny 1917-1920 rr.* [Ukrainian SSR during the civil war of 1917-1920]. (Vol.3: Ukrainska RSR na zavershalnomu etapi hromadianskoi viiny. Vidbytta napadu burzhuazno-pomishchyt'skoi Polshchi, rozghrom Vranhelia i petliurivshchyny). Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 462 s. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1982). *3-ya Zalizna diviziia. Materialy do istorii Viiska Ukrainkoi Narodnoi Respubliki. Rik 1920* [The 3rd Iron Division. Materials for the history of the Army of the Ukrainian People's Republic. 1920]. (2). Niu-York: Chervona Kalyna, 230 s. [in Ukrainian].

Udovychenko, O. (1954). *Ukraina u viini za derzhavnist. Istoriia orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainskykh Zbroinykh syl 1917-1921* [Ukraine is in the war for statehood. History of the organization and combat operations of the Ukrainian Armed Forces 1917-1921]. Vinnipeh: Vyd. D. Mykytiuk, 176 s. [in Ukrainian].

Fedenko, P. (1949). *Doba Dyrektorii. Pol[sko]-ukr[ainska] viina z bolshevykamy* [The Era of Directory. Polish-Ukrainian War with the Bolsheviks]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna*, (2). Kyiv: Vipol, 525–526. [in Ukrainian].

Tsapko, I. (1964). *Kinnyi bii pid Sydorovom* [The equestrian battle near Sydoriv]. *Za derzhavnist*, (10), 204–209. [in Ukrainian].

Отримано: 03.06.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.205-220

УДК 929Забелло

ПІДГІРНА Лариса – аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (ester.globus@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0197-8011>

Researcher ID GLS-6608-2022

PIDHIRNA Larysa – PhD-student of the Department of History of Ukraine Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 4 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (ester.globus@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Підгірна, Л. (2022). Микола Забелло (1892-1967 рр.): персональна біографія агента ОДПУ «Надія». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 205-220.

МИКОЛА ЗАБЕЛЛО (1892-1967 рр.): ПЕРСОНАЛЬНА БІОГРАФІЯ АГЕНТА ОДПУ «НАДІЯ»

Анотація. Мета статті – дослідити, реконструювати та проаналізувати персональну біографію Миколи Забелло – представника української емігрантської громади, співробітника нелегальної резидентури ДЦ УНР в екзилі «Стамбульської платформи» й, водночас, завербованого ОДПУ агента на псевдо «Надія». **Методологія дослідження.** Для реконструкції персональної біографії М. Забелло авторкою застосовано біографічний, просографічний та ретроспективний методи, а також метод дедуції, аналізу, син-

тезу. В ході дослідження використано принципи історизму, критичності та системності у поєднанні із методом систематизації, історико-генетичний та синхронний методи. Застосовано метод періодизації та історико-порівняльний метод. Особлива методологічна роль відведена методу верифікації джерельної бази. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що вперше в українській історіографії в контексті діяльності українських екзильних спецслужб, зокрема «Стамбульської платформи», зроблена спроба реконструювати та проаналізувати біографічний світ одного із її співробітників, М. Забелло, який одночасно був і співкерівником української емігрантської громади у Стамбулі, одним із видних її діячів, і завербованим агентом ОДПУ. Через призму персональної біографії агента «Надія» авторка розглядає негативні чинники, що мали вплив на успіх діяльності українських екзильних спецслужб. **Висновки.** Ця стаття, оперуючи біографічною типологією, представляє собою дослідження та реконструкцію персональної біографії співробітника «Стамбульської платформи», агента ОДПУ М. Забелло. Шляхом відтворення карти особистості агента «Надія» авторка досліджує життєві наративи, що утворювали його біографічний світ: ментальні, соціальні, релігійні характеристики, що формували його особистість: сімейний стан, політичні погляди, ідейність, схильності натурі, уміння пристосовуватися до нових обставин, здатність до інтеграції в новому суспільстві та протистояння викликам.

Ключові слова: Забелло, Мурський, Стамбульська платформа, резидентура, агентурні донесення, еміграція, персональна біографія, біографічний метод.

MYKOLA ZABELLO (1892-1967): PERSONAL BIOGRAPHY OF THE OGPU AGENT "NADIIA"

Abstract. The purpose of the article is to research, reconstruct and analyze the personal biography of Mykola Zabello – a representative of the Ukrainian emigrant community, an employee of the illegal residency of SC of UPR in exile “Istanbul Platform” and, at the same time, an agent recruited by the OGPU under the pseudonym “Nadiia”. **The research methodology.** To reconstruct the personal biography of M. Zabello, the author used biographical, prosopographical, and retrospective methods, as well as the methods of deduction, analysis, and synthesis. In the course of the study, the principles of historicism, criticality, and systematicity were used in combination with the method of systematization, historical-genetic, and synchronous methods. The method of periodization and the historical-comparative method were applied. A special methodological role is assigned to the method of verification of the source base. **The scientific novelty of the research** lies in the fact that, for the first time in Ukrainian historiography, in the context of the activities of the Ukrainian exile special services, in particular, the “Istanbul Platform”, an attempt has been made to reconstruct and analyze the biographical world of one of its employees, M. Zabello, who was also the co-head of the Ukrainian emigrant community in Istanbul, one of its prominent figures, and a recruited agent of the OGPU. Through the prism of the personal biography of the agent “Nadiia”, the author examines the negative factors that had an impact on the success of the Ukrainian exile special services. **Conclusions.** This article, operating with a biographical typology, represents a study and reconstruction of the personal biography of an employee of “Istanbul Platform”, an agent of the OGPU M. Zabello. By reproducing the personality map of the agent “Nadiia”, the author explores the life narratives that formed his biographical world: mental, social, and religious characteristics that formed his personality: family status, political views, idealism, natural inclinations, the ability to adapt to new circumstances, the ability to integration into a new society and facing challenges.

Key words: *Zabello, Murskyi, Istanbul platform, residency, agency reports, emigration, personal biography, biographical method.*

Постановка проблеми. За очільництва В. Мурського у 1928-1935 рр. «Стамбульська платформа», як нелегальна резидентура українських екзильних спецслужб координувала усю розвідочну роботу на Близькому Сході (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 273, арк. 159). Однак, як свідчать розсекречені архівні джерела, В. Мурський у Стамбулі одразу потрапив під пильне спостереження радянських спецслужб. Постачальником оперативної інформації для ОДПУ про діяльність «Стамбульської платформи», приватне та громадське життя, листування очільника та його колег виявився агент ОДПУ, завербований ще до прибуття В. Мурського, попередній очільник української громади, людина із вельми суперечливою біографією, сотник М. Забелло, відомий в агентурних донесеннях ОДПУ, як агент «Надія» (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 274, арк. 48).

Ця стаття, найперше, є намаганням авторки дослідити, реконструювати та відтворити персональну біографію М. Забелло, а також спробою відповісти на питання, ким же насправді був агент «Надія» – жертвою, що під тиском непереборних обставин погодився на співпрацю з ОДПУ, випадковою, легкою здобиччю радянських спецслужб, людиною, що прагнула особисто го збагачення чи свідомим зрадником. Авторка пропонує розглянути персональну біографію М. Забелло, як шлях еволюції особистості від людини авантюрної вдачі та жертви обставин до агента ОДПУ, що свідомо обрав співпрацю з ворогом, прекрасно усвідомлюючи як короткострокові, так і довгострокові наслідки своєї підірваної діяльності.

Аналіз джерел та останні дослідження. Основною джерельною базою, на якій ґрунтується дане дослідження, є масив документів Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Інформативні для дослідників інтернет-бази даних, куди внесені біографічні дані чи не всіх офіцерів Армії УНР, які до більшовицького перевороту навчалися у військових закладах освіти Російської імперії та служили у російській царській армії. Відомості з біографії М. Забелло знаходимо у емігрантському часописі про Білий рух «Часовий» (1963 р.), журналі «Козачий вісник» (1942 р.), у газеті «Подільнин» (1943 р.), на інтернет-ресурсі «Генеалогічний форум ВГД», в історичному архіві www.Elan-kazak.ru.

Окремо варто відзначити мемуари колишніх співробітників радянських спецслужб, сучасників М. Забелло, зокрема Л. Соцкова (Соцков, 2003) та Г. Агабекова (Агабеков, 1930, 1996). Особливу цінність представляють збірники матеріалів та документів «Українська політична еміграція 1919-1945», «Історія еміграції. До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах». Щодо сучасних наукових досліджень діяльності спецслужб УНР, у т.ч. екзильних, варто згадати праці Т. Вронської (Вронська, 2018) та

В. Яблонського, наукові дослідження О. Скрипника, В. Сідака, В. Окіпнюка, Д. Козлова (Окіпнюк, Козлов, 2020). Працюючи над тематикою діяльності українських екзильних спецслужб, нам вдалося з'ясувати низку аспектів діяльності «Стамбульської платформи» (Підгірна, 2022, 2023). Для глибшого розуміння тематики «Персональна біографія» авторка опрацювала праці таких науковців як С. Ляшко (Ляшко, 2010), І. Старовойтенко (Старовойтенко, 2011), В. Попик (Попик, 2015), Л. Буряк (Буряк, 2020), Л. Репіна (Репіна, 2001, 2011), О. Луговий (Луговий, 2020), Р. Тютюненко (Тютюненко, 2018).

Мета статті – дослідити, реконструювати та проаналізувати персональну біографію Миколи Забелло – представника української емігрантської громади, співробітника нелегальної резидентури ДЦ УНР в екзилі «Стамбульської платформи» й, водночас, завербованого ОДПУ агента на псевдо «Надія».

Виклад основного матеріалу. Розпочавши роботу над дослідженням діяльності представників українських екзильних спецслужб на Близькому Сході, зокрема «Стамбульської платформи», ми зіткнулися із вельми суперечливою інформацією стосовно біографії М. Забелло – керівника української емігрантської громади у Стамбулі у 20-х рр., а з 1928 р. – віце-голови і головного секретаря при новому очільнику «Стамбульської платформи» В. Мурському. Виходячи із дослідженого матеріалу, цілком логічно поділити життєве біографічне полотно М. Забелло на чотири умовних періоди:

1. *1910-1920 рр. – достамбульський період.* Юнацькі роки, навчання у військових закладах Російської імперії, служба в царській армії, далі в Армії УНР, дезертирство, приєднання до врангелівських військ та евакуація з Криму до Константинополя.

2. *1920-1928 рр. – стамбульський період. Початковий етап.* М. Забелло намагався інтегруватися в турецьке суспільство та комунікував з українською емігрантською громадою, розпочав співпрацю з різними розвідками, зрештою, очолив українську емігрантську громаду.

3. *1928-1935 рр. – «Агент Надія». Становлення.* ОДПУ завербувало М. Забелло, налагодилася його співпраця з радянською розвідкою у якості агента «Надія»; співпраця з українськими екзильними спецслужбами на посаді головного секретаря «Стамбульської платформи», співпраця В. Мурським аж до його смерті 19 липня 1935 р.

4. *1935-1967 рр. – агентурна діяльність.* Подальша співпраця з радянською розвідкою, очільництво української громади, громадсько-політична та кількарівнева агентурна діяльність, завершення життєвого шляху.

Розглянемо кожний з цих чотирьох періодів біографії М. Забелло детальніше.

1910-1920 рр. – достамбульський період.

Це найменш відомий і документально підтверджений період життя М. Забелло. Ранні біографічні дані верифікуються і доповнюються різними

джерелами, у тому числі, через цілком об'єктивні чинники, базами даних та генеалогічними даними російського походження. Так, звернувшись до бази даних С. Волкова «Учасники Білого руху в Росії» та «Офіцери РІА» дізнаємося, що М. Забелло народився 1892 року у Кам'янці-Подільському. Ця інформація чудово верифікується приватним листуванням М. Забелло з іншим земляком, керівником українського екзильного розвідпункту у Тегерані Ю. Тушевським, якому наприкінці листа М. Забелло пише: «Міцно тисну руку, Ваш Н.З. из Кам'янця» (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 1, арк. 153). В іншому листі Ю. Тушевський йому відповідає: «Коли ми побачимо нашу милу Подолію?» (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 1, арк. 571). Також зберігся фрагмент газети «Подольнин» від 5 квітня 1943 р. із опублікованим листом М. Забелло із Царгорода, в якому він закликає надсилати йому до Стамбулу українські видання та по можливості «Українське слово», для бібліотеки, яку він збирає у Стамбулі, вітає подолян з Великодніми святами та розшукує рідних і близьких у Кам'янці. Батьками М. Забелло ймовірно можуть бути Микола Петрович Забелло (Забелла) (1839-1905 рр.) та Марія Григорівна Забелло. Також, ймовірно, М. Забелло мав два брати Петра та Григорія, сестру Тетяну. Відомо, що Забелло здобув військову освіту в Одеському кадетському корпусі та Михайлівському артилерійському училищі. У 1910-1912 рр. служив на Далекому Сході. З початком Української революції у званні сотника М. Забелло приєднався до Запорізького корпусу війська УНР ((Zabellisa (Zabello Julia). Москва – Генеалогический форум. Забелло Николай Николаевич, 21.06.2023)). Однак, за словами В. Филоновича, дезертирував, а пізніше приєднався до врангелівців. Разом з цим, із довідки по справі-формуляру №732 1-го Управління МДБ дізнаємося дещо іншу інформацію, а саме про те, що в Росії М. Забелло був дрібним чиновником в губернській канцелярії, членом партії есерів. У 1914 р. був мобілізований до царської армії, але дезертирував (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 9749, т. 2, арк. 4–6). Пізніше приєднався до російської армії, служив у чині капітана аж до її евакуації з Криму у 1920 р. (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 9749, т. 5, арк. 62)

У зв'язку із інтернуванням українських військ до Польщі, М. Забелло не поспішав розділити долю своїх побратимів, які опинилися у таборі для інтернованих вояків УНР, в Каліші, а приєднався до залишків врангелівських військ та пізніше евакуювався з Криму до Туреччини. Тут варто зауважити, що на відміну від багатьох інших його колег як з унівського, так і з білогвардійського таборів, М. Забелло не плекав жодних ілюзій і прекрасно усвідомлював небезпеку перспективи залишитися в окупованій більшовиками Україні. Вже незабаром вояки Армії УНР, що залишилися в Україні, військовослужбовці Білого руху та громадянське населення, які відмовилися від інтернування та евакуації, стануть жертвами масового Червоного терору, зокрема і в Криму. Вже із цих скупих відомостей можемо скласти початкову біографічну характеристику особистості М. Забелло та окреслити його як морально нестійку, безідейну, хитру, безпринципну людину, що мала не просто

авантюрну вдачу, але й не цуралася зрадити попередні переконання, володіла вмінням пристосовуватись і виживати за складних обставин (Підгірна, 2022, 2023). За релігійними переконаннями, М. Забелло швидше за все, був православним, як і більшість тогочасних вихідців з Російської імперії, це підтверджує і той факт, що самого М. Забелло та його дружину було поховано у Стамбулі на православному кладовищі району Шишлі. Однак, подальші факти біографії, вчинки самого М. Забелло засвідчують, що християнська мораль, духовність та православне вчення практично не мали належного впливу на формування його особистості. Більше того, про чужі релігійні переконання чи працю В. Мурського над отриманням Томосу він говорив із певним відтінком зневаги, висміював побожність дружини В. Мурського тощо (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 8, арк. 51).

1920-1928 рр. – Стамбульський період. Початковий етап.

З 23 лютого 1922 р. М. Забелло перебував у таборі «Селеміє», у Константинополі. У 1920-1924 рр. з невідомих причин він був підданий судовому стягненню (про це повідомляв у своїй статті ротмістр Журавський, у №493 емігрантського часопису «Часовой», що видавався у 1967 р. у Парижі та Брюсселі) (Zabellisa (Zabello Julia). Москва – Генеалогический форум. Забелло Николай Николаевич, 21.06.2023). Частково ця інформація верифікується згадкою, яку знаходимо у документах архіву ГДА СЗРУ про те, що М. Забелло чинив провокації проти деяких росіян з Білого руху, які його знають, і яких він начебто боїться, щоб вони не показали його неблаговидні дії у минулому (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 6, арк. 115). Там же згадується, що певний час він доволі плідно співпрацював із «французькою Сюрте» (фр. Sûreté – загальна скорочена назва французьких спецслужб у минулому), зокрема із французьким агентом лейтенантом Делімарським. Власне, у цей час починається агентурна діяльність М. Забелло. Серед архівних документів ГДА СЗРУ зберіглася довідка по справі-формуляру агента «Надія», в якій зазначається, що він був одночасно резидентом у Стамбулі гетьмана П. Скоропадського, японським, польським та французьким агентом (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 9749, т. 2, арк. 4–6). У той же час наш герой починає тісно комунікувати зі співвітчизниками на еміграції, очолює українську емігрантську громаду. Спочатку очолював Українське сполучене земляцтво Поділля та Волині. Після об'єднання у 1928 р. усіх українських округових земляцтв у Туреччині в Українську громаду став її генеральним писарем. В цей час, вірогідно, у Стамбулі відбулося його знайомство із майбутньою дружиною, українською емігранткою, бунчужною армії УНР Катериною Книщенко-Бабич (Петровою), яка родом з Ізяслава Волинської губернії та одружуються. Є цілком вірогідні підстави вважати, що саме у 1928 р. М. Забелло вперше потрапив у поле зору нового нелегального резидента ОДПУ Я. Блюмкіна, що прибув до Стамбулу і почав працювати під агентурним псевдо «Якуба Султанова» («Якуба-заде»). Вочевидь, М. Забелло був завербований ним і з 1928 р. почав активно співпрацювати з радянською розвідкою. Цілком можливо, він міг зій-

тися із Я. Блюмкіним у форматі «подібне притягує подібне»: на цю думку авторку наштовхує схожість характерів, безпринципність та авантюризм вдачі Я. Блюмкіна та М. Забелло (Агабеков, 1930; Агабеков, 1996).

На думку В. Окіпнюка та Д. Козлова, у такий формат цілком вписуються події, що відбувалися у той час в українській громаді Стамбулу і вони могли цілком бути зрежисованими ОДПУ і втіленими М. Забелло. Мова йде про усунення у 1927 р. від справ попереднього керівника української громади М. Зоц-Кравченка та депортацію його з Туреччини, як неблагонадійного (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 5, арк. 62). Керівництво українською емігрантською громадою повністю зосереджується у руках М. Забелло, який тут же почав провадити активну діяльність. Насамперед звертався у листі до очільників ДЦ УНР в екзилі про необхідність всебічної підтримки української громади у Стамбулі, а також пропонував свою кандидатуру у якості агента українських екзильних спецслужб (Окіпнюк, Козлов, 2020). Як зазначає В. Окіпнюк, у такій ініціативі М. Забелло, якщо враховувати, що на цей час він вже міг бути завербованим радянською розвідкою, вбачаються традиційні методи роботи ОДПУ – впровадження своєї агентури в існуючу агентурну мережу українських екзильних спецслужб, шляхом створення фейкових підпільних організацій чи зацікавлених у співпраці зі спецслужбами ДЦ УНР в екзилі груп чи осіб спецоперація «Трест», спецоперація проти Тютюнника, «Київський центр дії», тощо (Окіпнюк, Козлов, 2020).

1928-1935 рр. «Агент Надія». Становлення.

Навряд чи одіозна особа М. Забелло та його «бурхлива» діяльність викликала довіру та справляла добре враження на керівництво ДЦ УНР в екзилі. Варто зазначити, що серед архівних документів ЦДАГО України, збірника «Українська політична еміграція 1919-1945» збереглися листи очільників українських екзильних спецслужб та діячів ДЦ УНР в екзилі, зокрема, військового міністра УНР в екзилі, очільника В. Сальського генерал-хорунжому армії УНР В. Филоновичу, В. Филоновича начальнику розвідвідділу Генштабу Армії УНР В. Змієнкові, у яких вони викладають своє враження про М. Забелло. Так, В. Сальський у листі до В. Филоновича від 6 вересня 1928 р. писав: «У погляді на З[абел]лу не розходжусь з Вами: орієнтація на всіх, замилювання нам очей щодо кількості українського елементу в Т[уречч]ині, шукання рятунку від виселення в раптовім сапаруванні від росіян, та хапанне, в скрутних обставинах, за українську солонинку. За українців в тамтейшій «Громаді» видаються всі, хто хоче відвернути від себе вістря закону про виселення і тому великої вартості в жадному відношенні «Громада» та не уявляє. Йдучи на зустріч бажанням її в межах можливого, варто, однак, мати на увазі цей випадковий її українській характер, як також і факт, що провідник «Громади» пан «Забелло» є досить меткий, енергійний та, безумовно, не без здібностей чоловік, який зручно може використати положення й не на нашу користь. Посвідку, про яку просите, разом з цим надсилаю...»

(Лозицький, 2008). В. Филонович у листі від 26 вересня 1928 р., адресованому В. Змієнку, зазначає: «Забелло – Зоць-Кравченко. Про цих панків я уже писав п. С[альському] ще раніш, у мене про пана Забелло саме паскудне вражіння. Його добре знає пан Шевченко, були колись в одній частині, звідки Забелло дезертирував до Врангеля. Дивує мене лише одно, що наші панове в «центрах» увійшли з ними в зв'язок, не знаючи наперед, хто це за один. Мій же зв'язок з ними є лише з обов'язком бо терен Туреччини підпав під мій вплив, та з доручення п[ана] г[енерала] С[альського]. Зв'язок пана Забелло з Кравченком є і то без всякого сумніву, бо Забелло не зна про те, що я знаю про паскудну роботу Кравченка і часто пише мені про останнього. Щодо використання Царгороду – тяжка ця річ, своєї людини я там не маю, а вести справу через пана Забелло поки що ризиковано...» (Лозицький, 2008).

Коротку, однак красномовну характеристику на М. Забелло зустрічаємо у тій же виписці з архівного матеріалу того ж Управління МДБ, де про нього доповідає хтось із кураторів: «Капітан Забелло меткий і хитрий пан, завжди намагаючись прилаштуватися до якого-небудь хлібного місця. Легітиміст, але за останній час присмоктався до самостійників-українців. Веде переписку із Зоць-Кравченко (лідер українців), а також перебуває на зв'язку з ген. Куцем і Сальським, які грають перші скрипки в штабі самостійників. Є членом різних емігрантських об'єднань, повсякчас прагне зробити своє ім'я найбільш відомим у колах еміграції та навіть у друкованих виданнях. Людина великої енергії, рвучкий, і не прогавить жодної нагоди припозичити копійчину, починаючи з четвертка. Працює по інформації...» (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 9749, т. 2, арк. 10).

Власне, через підозрілу активність М. Забелло та його намагання інтегруватися в середовище представників українських екзильних спецслужб до Стамбулу і ДЦ УНР в екзилі і був направлений представник В. Мурський. Цілком вірогідно, що про співпрацю чоловіка з радянською розвідкою було відомо і дружині М. Забелло, Катерині.

У листі від 19 вересня 1929 р. до В. Мурського очільник ДЦ УНР в екзилі А. Ливицький попереджає, що необхідно бути «суто обережним» аби враховувати «складні комбінації, до яких вдаються наші вороги» і радив В. Мурському «придивитися» до М. Забелло «на всякий випадок» (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 2, арк. 270). Однак, досліджуючи агентурні донесення ГДА СЗРУ та документи й матеріали ЦДАГО України, не можемо не помітити, що виглядало усе ж так, наче керівництво екзильних спецслужб та В. Мурський попри все довіряли М. Забелло. Зокрема, В. Мурський публічно відкидав звинувачення на адресу Забелло у тому, що він «служить агентом у советів», називав його своїм секретарем, гарантував відданість українській справі і порядність агента «Надії» головою (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 8, арк. 52–63). Дослідники Т. Вронська, В. Сідак та О. Скрипник висунули думку, що така поблажливість до М. Забелло не можна вважати випадковою, бо у Варшаві керівництво українських екзильних спецслужб могло бути добре освідомлено про його співпрацю із радянською розвідкою. Більше того, унівські спец-

служби свідомо «підставили» М. Забелло агентам ОДПУ (Вронська, 2018). Таке твердження не є достатньо обґрунтованим, однак може мати сенс з огляду на досліджені авторкою документи та матеріали.

Відсутність належної, радикальної реакції українських спецслужб та ДЦ УНР на агентурну діяльність М. Забелло може також пояснюватися й небажанням наражати представників української еміграції та український уряд у вигнанні на нові хвилі сфабрикованої антиукраїнської пропаганди.

Так, до прикладу, в ході суду над вбивцею С. Петлюри жертва та його кат завдяки проведеній спецоперації ОДПУ помінялися місцями. Таким чином агенти ОДПУ домагалися дискредитації свідомої української еміграції, та уряду у вигнанні, самого сенсу боротьби українців за свою незалежність. Намаганнями провокаторів та агентури ОДПУ наші співвітчизники подавалися світові, як нація погромників та вбивць. Варто також згадати неоднозначне за своїм сенсом вбивство у 1931 р. польського політика, публіциста, діяча руху Прометеїзму Т. Голувка руками боївкарів ОУН В. Біласа та Д. Данилишина. Т. Голувко тісно співпрацював з ДЦ УНР в екзилі, українськими спецслужбами, зокрема і з В. Мурським, був одним із редакторів його праці «Справжнє обличчя нової Росії». Жорстокий агентат викликав значний резонанс у Польщі та обурення польського уряду, який підтримував українських емігрантів, фінансував діяльність українських екзильних спецслужб та обговорювався на засіданні Ліги Націй. А також, значно зашкодив іміджу української діаспори незалежно від її політичних симпатій до ДЦ УНР в екзилі чи ОУН, власне усьому українському національно-визвольному руху на міжнародному терені (Липовецький, 2018). Тож радикальні дії українських спецслужб стосовно агента ОДПУ М. Забелло, який у той час перебував у статусі співочільника та головно писаря української емігрантської спільноти у Стамбулі, «правої руки» представника ДЦ УНР в екзилі та унівської розвідки В. Мурського, могли бути представлені ОДПУ як неблагонадійність українських очільників та зірвати ряд важливих перемовин ДЦ УНР, як то із урядом Японії, керівництвом Кримської діаспори, підтримку Польщі, перемовини із Вселенським патріархом Фотієм II стосовно отримання Томосу.

Тим часом М. Забелло в ході своєї агентурної діяльності продовжував збирати досье на найактивніших членів «Стамбульської платформи», надаючи про них вичерпні відомості своїм радянським кураторам. Його найуспішнішими «уловами» для ОДПУ є вичерпна інформація про організацію В. Мурським прибуття до Стамбулу В. Прокоповича, перебіг зустрічі В. Прокоповича із Вселенським патріархом Фотієм II стосовно надання Православній церкві України Томосу (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 1, арк. 22). Також, текст Меморандуму про співпрацю ДЦ УНР в екзилі із Японією, складений В. Мурським, та Угода з керівником кримсько-татарської діаспори Киримером, який Забелло поспіхом «зливає», з'являються у польських та радянських газетах (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 12628, т.3, арк. 89–86). Не менш важливою інформацією в агентурних донесеннях М. Забелло є повідомлення про підготовку

В. Мурським до видання двох праць турецькою мовою, що мали антирадянський характер і неабиякий успіх: «Справжнє обличчя Росії» та «Україна в боротьбі за незалежність» (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 6, арк. 110). У власних агентурних донесеннях та доповідях куратора радянської розвідки Забелло постає досить цинічним щодо людей, які вважали його своїм, одним із української спільноти; висміює В. Мурського, М. Пчелінську та ін. (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 7, арк. 50). Відверто заздирить тому, що В. Мурський знаходився на утриманні українського екзильного уряду чи мав підробіток завдяки співпраці з дружніми іноземними розвідками (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 8, арк. 51–54). Здивований ширістю своїх співвітчизників, коли В. Мурський та М. Пчелінська доглядали за ним та його дружиною, К. Забелло, коли вони хворіли (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 9, арк. 230). У той же час, він абсолютно спокійний, коли його звинувачували у співпраці з радянською розвідкою і продовжував виконувати обов'язки співкерівника української емігрантської громади у Стамбулі, секретаря В. Мурського, вів жваве листування із керівником розвідпункту в Персії, земляком Ю. Тушевським та іншими діячами ДЦ УНР в екзилі, не забуваючи інформувати про все це ОДПУ (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 6945, т. 9, арк. 571). Такий стан речей М. Забелло вдається зберігати аж до смерті В. Мурського у 1935 р., а далі він знову продовжив свою діяльність у якості самостійного керівника української емігрантської громади.

1935–1967 рр. Подальша агентурна діяльність.

Про цей період життя та діяльності агента «Надія» також відомо з архівних документів ГДА СЗРУ, зміст яких засвідчує не тільки «ментальну всеядність» М. Забелло, але й феноменальне вміння залишатися «своїм» у будь-яких середовищах. Наразі, із довідки по справі-формуляру № 732 дізнаємося, що за три роки до смерті В. Мурського, у травні 1932 р. Забелло повідомляв В. Сальського стосовно начебто отриманої ним від резидента японської розвідки у Стамбулі, полковника Імури пропозиції вести розвідку у чорноморських (в першу чергу – у радянських) портах для Японії. Також повідомлялося, що Забелло начебто отримав від Сальського необхідну згоду і «приступив до роботи» (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 9749, т. 2, арк. 4–6). Варто зазначити, що така інформація не витримує верифікації іншими документами з протилежного табору, зокрема серед листування В. Сальського та М. Забелло є тільки листи останнього, в яких він не дотримуючись відповідної субординації стосовно очільника «Стамбульської платформи», у досить нав'язливій формі пропонує свої послуги керівництву українських екзильних спецслужб у якості посередника у контактах з японською розвідкою, натякає на власну компетентність далекосхідних справах та відсутність останньої у В. Мурського. Тим часом, з інших донесень та листування В. Мурського з представниками ДЦ УНР в екзилі відомо, що контакти «Стамбульської платформи» з полковником Імурою відбулися в першу чергу завдяки діяльності М. Пчелінської, а справи резидент японської розвідки у Стамбулі вів виключно із В. Мурським.

Уже у листопаді 1933 р. наступник полковника Іімури Канда активно продовжував співпрацю із В. Мурським та передав Меморандум японському уряду. Така невідповідність між особистими агентурними донесеннями М. Забелло радянській розвідці та реальним станом справ цілком вірогідна у контексті того, що агент «Надія» задля демонстрації ефективності своєї діяльності перед радянськими кураторами міг завищувати власну значущість, компетентність та затребуваність, намагаючись перехопити ініціативу та репрезентуючи себе, як незамінного агента. Разом із тим скидається на те, що українські екзильні спецслужби у свою чергу намагалися мінімізувати вплив М. Забелло на реальну співпрацю з іноземними розвідками та віддалити його увагу від реального перебігу поточних справ. Зі сторінок справи «Пілот» стає відомо що у цей самий час М. Забелло активно співпрацював із представниками Білого руху, зокрема, був інформатором розвідника С. Васильєва (агентурне псевдо «Стіва»), захопленого ОДПУ у Румунії. Під час допиту «Стіва» здає усіх своїх інформаторів радянській розвідці, серед них і М. Забелло, який давно вже співпрацював із ОДПУ у якості агента «Надія». Із протоколу допитів та особистих нотаток «Стіви» дізнаємося про те, що у Стамбулі мешкав із родиною його рідний брат, В. Васильєв, який в свою чергу співпрацював з британською розвідкою, тож С. Васильєв підтримував із ним зв'язок через М. Забелло, виплачуючи останньому за послуги 600-700 турецьких лір на місяць: «Туреччина є єдиною відправною точкою. Там є М. Забелло – людина, за гроші готова зробити все – робити огляд Туреччини і т. д. й звичайно буде працювати й по контррозвідці... Забелло зараз є, мабуть, єдиною відправною точкою для зв'язку із братом, котрий так чи інакше буде долучений до російської справи» (ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 9749, т. 2, арк. 12–17).

Пізніше, з кінця 1950-х рр. ім'я М. Забелло впливає у зв'язку із операцією ЦРУ «Аеродинаміка», мета якої полягала у заохоченні антикомуністичних, антирадянських, а також українських націоналістичних настроїв та збиранні розвіданих про СРСР та УРСР зокрема. У форматі цієї спецоперації, під час міжнародних спортивних олімпійських ігор, агенти ЦРУ намагалися знайти та схилити до втечі з СРСР спортсменів-українців або ж налагодити канали передачі антирадянської пропагандистської літератури. Із розсекречених документів ЦРУ США стає відомо, що у 1959 р. у Стамбулі із М. Забелло відбувалася зустріч агента ЦРУ Біласа. У донесенні агент повідомляє, що М. Забелло співпрацює із турецькою розвідкою, а його син одружений з громадянкою США (Окіпнюк, Козлов, 2022). Отже, як бачимо, М. Забелло, видаючи себе за «єдину відправну точку», вміло використовував можливості, за гроші співпрацюючи з представниками усіх можливих розвідок світу, не перестаючи себе при тому видавати за українського патріота-самостійника й очільника української громади.

Помер М. Забелло в 1967 р. у Стамбулі, переживши свою дружину майже на 25 років (вона передчасно померла у 1943 р.). Похований на православному цвинтарі у стамбульському районі Шишлі.

Висновки. Отже, працюючи над створенням персональної біографії М. Забелло, реконструюючи його біографічне життєве полотно на основі розсекречених архівних документів ГДА СЗРУ, ЦДАГО України та інших зазначених джерел можемо стверджувати, що особистість агента «Надія» насправді була вкрай одіозною та мала негативний вплив на діяльність українських екзильних спецслужб. Ми спробували проаналізувати та окреслити психологічний стан та ментальні життєві наративи, якими керувався М. Забелло, спромоглися репрезентувати його особистість в сукупності зовнішніх та внутрішніх зв'язків, як то взаємовідносин із середовищем «Стамбульської платформи» та представниками іноземних розвідок, у тому числі й з агентами ОДПУ. Таким чином, можна зробити висновок, що наш антигерой доволі вдало грав роль свідомого українця, прихильника самостійництва та державницької ідеї. Він вів жваве, географічно широке листування та підтримував дружні зв'язки як із рядовими українськими емігрантами, так і з високопоставленими представниками ДЦ УНР, очільниками українських спецслужб, представниками українських розвідпунктів, користувався певним авторитетом серед представників міжнародного українського середовища, дописував в українську періодику, позиціонуючи себе «журналістом», жваво підтримував проукраїнські проекти, як то фінансування бібліотеки імені С. Петлюри у Парижі, вшанування пам'яті героїв Базару, тощо (Підгірна, 2022). Цю діяльність М. Забелло поєднував зі співпрацею з ОДПУ, щоденно готуючи детальні агентурні донесення про побут, приватне життя, діяльність, розвідочну роботу В. Мурського та інших представників «Стамбульської платформи». Примітно, що його одіозні риси характеру, авантюризм, бездіяльність, схильність до заробітчанства, певне лукавство натури, уміння пристосовуватися та виживати за будь-яких обставин, негативний шлейф вояцького минулого не залишалися таємницею чи поза увагою очільників українських спецслужб. Із чого можемо зробити висновок, що думка про можливе використання агента «Надія» українськими спецслужбами «в темну» є не тільки гіпотетичною, але й має цілком реалістичну основу. В свою чергу, М. Забелло був вельми вправним, подвійним, а то й потрійним агентом, вправно співпрацюючи з різними іноземними розвідками, зраджуючи при цьому співвітчизників – представників «Стамбульської платформи», які йому довіряли.

Із листування та агентурних донесень М. Забелло вимальовується його вельми неоднозначний внутрішній світ: при безперечно багатьох талантах та вміннях – заздрість, бездуховність, грошолюбство, нездатність до емпатії. Бачення української емігрантської спільноти очима М. Забелло, а головне, через складені ним для ОДПУ своєрідні досьє-характеристики на кожного члена «Стамбульської платформи» постає перед дослідниками так само у вкрай негативному світлі: приниження особистих якостей інших, маніпулювання, знецінення, намагання самоствердитися та продемонструвати власну компетентність на тлі заниження фаховості, чужих досягнень й здобутків. Виходячи із вищенаведеного, услід за дослідницею С. Ляшко можемо стверджувати, що видаючи себе за українського інтелігента М. Забелло

насправді був прикладом дрібної, меркантильної та вельми негідної людини і не відповідав високим критеріям – шляхетності, інтелектуальності, ідейності, готовності до самопожертви, державницьким переконанням та іншим якостям, притаманним тогочасній українській інтелігенції, якою безумовно були і попри всі життєві випробування залишалися його сучасники (Ляшко, 2010). Використовуючи історично-ретроспективну оптику, авторка вбачає в особі М. Забелло хрестоматійний типаж, який мав місце і є достатньо поширеним у національно-визвольній боротьбі українського народу від часів Б. Хмельницького аж до подій сучасної російсько-української війни включно. У зв'язку із цим М. Забелло не представляє собою якоесь унікальне явище в новітній історії України. Можна, звісно, розглянути теорію про його особисту еволюцію (чи то пак, деградацію) під тиском життєвих обставин від схильного до авантюри молодого офіцера до позиції зрадника, а також про традиційні прийоми тиску ОДПУ на представників української еміграції. Однак інформаційний масив архівних документів ГДА СЗРУ та ЦДАГО України, а також решта джерельної бази свідчить про те, що для М. Забелло такі життєві наративи були цілком прийнятними і відповідали його специфічному ментально-культурному внутрішньому світу (Буряк, 2020; Попик, 2015).

У попередніх дослідженнях, реконструюючи життєвий сценарій М. Забелло через призму соціального середовища окресленої міжвоєнної епохи, дослідниця зазначає, що на той час, у Стамбулі перебувала чимала українська емігрантська спільнота і кожен з емігрантів-українців, маючи самостійницькі переконання, попри тиск ОДПУ на рідних в Україні, інші складні обставини, на відміну від М. Забелло не шукав «хліба зрадника», намагався інтегруватися у стамбульську громаду та турецьке суспільство у прийнятний, законний спосіб та по мірі сил відстоював українську ідею (Підгірна, 2023; Тютюнєнко, 2018). Історичний фах дослідниці та формат цієї статті не дозволяє відтворити та проаналізувати повну карту особистості М. Забелло у психологічному контексті. Однак, з впевненістю можемо зазначити, що намагаючись досягнути у своєму середовищі авторитету, позитивного іміджу та престижу, а головне забезпечити безбідне життя агент «Надія» не гребував ніякими засобами. Його життєва позиція була зосереджена виключно на власному добробуті і як наслідок – привела до системної та послідовної позиції маргінала, пристосуванця, заробітчанина та зрадника. Його агентурна діяльність мала безпосередній негативний вплив на роботу українських екзильних спецслужб у міжвоєнний період і внесла свій вклад у процес подальшого становлення окупаційного більшовицького режиму на теренах України.

Список використаних джерел і літератури:

- Агабеков, Г. С. (1996). *Секретный террор. Записки разведчика*. Москва: Современник, 447 с.
- Агабеков, Г. С. (1930). *Г.П.У. (Записки чекиста)*. Берлин: издательство «Стрела», 250 с.

Буряк, Л. І. (2020). Українська біографіка «плинних часів»: пропозиція осмислення. *Українська біографістика*, (19). URL: <http://surl.li/ilrar> (дата звернення: 21.06.2023).

Власенко, В. М. (2011). До історії міжвоєнної української політичної еміграції на Балканах. *Пам'ятки: археографіч. щоріч.*, (12). URL: <http://surl.li/ceiet> (дата звернення: 21.06.2023).

Вронська, Т. В. (2018). Інформаційний інструментарій розколу української політичної еміграції у міжвоєнний період: незасвоєні уроки минулого. URL: <http://surl.li/cgrpgf> (дата звернення: 21.06.2023).

Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗРУ).
Генеалогический форум. VGD. URL: <https://forum.vgd.ru> (дата звернення: 21.06.2023).

Zabellisa (Zabello Julia). Москва – Генеалогический форум. Забелло Николай Николаевич. URL: <https://forum.vgd.ru> (дата звернення: 21.06.2023).

Кубійович, В. (ред.). (1957). Енциклопедія українознавства: Словникова частина (в 11 т., Т.2). Париж, Нью-Йорк: Молоде життя, 714 с.

Липовецький, С. (2018). *Бандерівці. 200 історій з ХХ ст.* Львів, 563 с.

Лоцизький, В. С. (Упоряд.). (2008). *Українська політична еміграція 1919-1945: док. і матеріали.* Київ: Парламентське вид-во, 928 с.+16 іл.

Луговий, О. М. (2020). *Просопографія в історичному дослідженні: метод. вказівки до спецкурсу для студентів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 032 Історія та археологія.* Одеса: ОНУ. URL: <http://surl.li/cezxb> (дата звернення: 15.06.2023).

Ляшко, С. М. (2010). Поняття «наукова біографія» у теорії та практиці історико-біографічних досліджень. URL: <http://surl.li/ilqfh> (дата звернення: 13.06.2023).

Окіпнюк, В. & Козлов, Д. (2020). Таємний фронт Володимира Мурського. URL: <http://surl.li/cgoik> (дата звернення: 21.06.2023).

Офицеры русской императорской армии. База даних. URL: <http://ria1914.info> (дата звернення: 21.06.2023).

Попик, В. (2015). Biography-Біографістика-Біобібліографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень. URL: <http://surl.li/ilqri> (дата звернення: 20.06.2023).

Підгірна, Л. М. (2022). Далекохідні амбіції Державного Центру УНР в екзилі у контексті діяльності «Стамбульської платформи». *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна: наук. зб.*, (19). Кам'янець-Подільський, 231–242.

Підгірна, Л. М. (2023). Радикалізація намірів ДЦ УНР в екзилі в контексті діяльності «Стамбульської платформи». *Українсько-Японський Меморандум (30-ті рр. ХХ ст.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумк. звіт. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів*, (22). Кам'янець-Подільський, 60–63.

Підгірна, Л. М. (2022). «Стамбульська платформа» УНР у 20-30-ті рр. ХХ ст. *Просопографічний портрет. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки*, (36). Кам'янець-Подільський, 210–226.

Репіна, Л. П. (2011). *Историческая наука на рубеже ХХ-ХХІ вв. социальные теории и историографическая практика.* Москва: Круг, 559 с.

Репіна, Л. П. (2001). Персональные тексты и «новая биографическая история»: от индивидуального опыта к социальной памяти. URL: <http://surl.li/ilrpe> (дата звернення: 20.06.2023).

Соцков, Л. В. (2003). *Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера.* Москва, 73 с.

Старовойтенко, І. (2011). Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень. URL: <http://surl.li/ilqlr> (дата звернення: 13.06.2023).

Тютюнєнко, Р. (2018). Соціальний портрет офіцера українських армій періоду національної революції (1917-1921 рр.). URL: <http://surl.li/sembj> (дата звернення: 11.06.2023).

Учасники Білого руху в Росії. *Офіційний сайт історика Волкова С. В. Інформація о базах даних по російским служилым слоям – 2-ая база.* URL: <http://swolkov.org › info1> (дата звернення: 22.06.2023).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Исторический архив. URL: <http://www.elan-kazak.ru/> (дата звернення: 22.06.2023).

References:

Agabekov, G. (1996). *Sekretnyy terror. Zapiski razvedchika* [Secret terror. Notes from a scout]. Moskva: Sovremennik, 447 p. [in Russian].

Agabekov, G. S. (1930). *G.P.U. (Zapiski chekista)* [G.P.U. (Notes of a security officer)]. Berlin: izdatel'stvo «Strela», 250 s. [in Russian].

Buryak, L. I., (2020). Ukrayins'ka biohrafika «plynnykh chasiv»: propozyziya osmyslennya [Ukrainian biography of “current times”: a proposal for understanding]. *Ukrayins'ka biohrafistyka*, (19). Retrieved from <http://surl.li/ilrar> [in Ukrainian].

Vlasenko, V. M. (2011). Do istoriyi mizhvoyennoyi ukrayins'koyi politychnoyi emihratsiyi na Balkanakh [To the history of interwar Ukrainian political emigration in the Balkans]. *Pam'yatky: arkhеоhrafich. shchorich.*, (12). Retrieved from <http://surl.li/ceiet> [in Ukrainian].

Vronska, T.V. (2018). Informatsiynuy instrumentariy rozkolu ukraiskoyi politichnoi emigracii u mijvovennuy period: nezasvoeni yroku munulogo [Information tools for the split of Ukrainian political emigration in the interwar period: unlearned lessons of the past]. Retrieved from <http://surl.li/cgpgf> [in Ukrainian].

Galuzevuy derjavnuy arhiv Slujbu zovnishnoi rozvidku Ukrainu [Sectoral State Archive of the Foreign Intelligence Service of Ukraine]. [in Ukrainian].

Genealogicheskij forum. VGD [Genealogy forum. VGD]. Retrieved from <https://forum.vgd.ru> [in Russian].

Zabellisa (Zabello Julia). Moskva – Henealohycheskyy forum. Zabello Nykolay Nykolaevych [Moscow – Genealogical forum. Zabello Nikolay Nikolaevich]. URL: <https://forum.vgd.ru> [in Russian].

Kubiiovych, V. (Ed.) (1957). *Entsyklopediya ukrayinoznavstva* [Encyclopedia of Ukrainian Studies]; Slovnkyova chastyna (Vol.2). Paryzh, New York: Molode zhyttya, 714 p. [in Ukrainian].

Lypovets'kyi, S. (2018). *Banderivtsi. 200 istoriy z XX st.* [Bandera residents 200 stories from the 20th century]. L'viv, 563 p.

Lozytsky, V. S. (Comp.). (2008). *Ukrayinska politychna emigraciy 1919-1945* [Ukrainian political emigration 1919-1945]: doc. ta materialu. Kyiv: Vyd-vo: Parlamentske vyd-vo, 928 p. [in Ukrainian].

Lugovi, O. M (2020). *Prosopografiya v istoruchnomy doslidzenni* [Prosopography in historical research]: metod. vkazivki do speckursu dlya studentiv tretogo (osvitno-naukovogo) rivnya vuchoi osvitu specialnosti 032 Istoria ta arheologiya. Odessa: ONU. Retrieved from <http://surl.li/cezxb> [in Ukrainian].

Lyashko, S. M. (2010). Ponyattya «naukova biohrafyia» u teorii ta praktysi istorykobiohrafichnykh doslidzhen' [The concept of “scientific biography” in the theory and practice of historical-biographical research]. Retrieved from <http://surl.li/ilqfh> [in Ukrainian].

Okipnyuk, V. & Kozlov, D. (2020). Tayemnyy front Volodumura Murskogo [The Secret Front of Vladimir Mursky]. Retrieved from <http://surl.li/ccoigk> [in Ukrainian].

Ofitsery russkoy imperators'koy armii. Baza danikh [Officers of the Russian Imperial Army. Database]. Retrieved from <http://ria1914.info> [in Russian].

Popyk, V. (2015). Biography-Biohrafistyka-Biobibliohrafiya: ponyatiynyy arsenal istoryko-biohrafichnykh doslidzhen' [Biography-Biography-Biobibliography: a conceptual arsenal of historical and biographical research]. Retrieved from <http://surl.li/ilqri> [in Ukrainian].

Pidhirna, L. M. (2022). Dalekoskhidni ambitsiyi Derzhavnoho Tsentru UNR v ekzylu u konteksti diyal'nosti «Stambul's'koyi platformy» [Far Eastern ambitions of the UPR State Center in exile in the context of the activities of the “Istanbul Platform”]. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita. Seriya istorychna ta filolohichna*: nauk. zb., (19). Kamianets-Podilskyi, 231–242. [in Ukrainian].

Pidhirna, L. M. (2023). Radykalizatsiya namiriv DT UNR v ekzylu v konteksti diyal'nosti «Stambul's'koyi platformy. Ukrayins'ko-Yapons'kyy Memorandum (30-t rr. XX st.) [Radicalization of the intentions of the DC UPR in exile in the context of the activities of the Istanbul Platform. Ukrainian-Japanese Memorandum (1930s)]. *Naukovi pratsi Kamianets'-Podil's'kyi natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiienka*: zb. za pidsumk. zvit. nauk. konf. vykladachiv, doktorantiv i aspirantiv, (22). Kamianets-Podilskyi, 60–63. [in Ukrainian].

Pidhirna, L. M. (2022). «Stambul's'ka platforma» UNR u 20-30-ti rr. XX st. Prosopohrafichnyy portret [“Istanbul platform” of the Ukrainian People's Republic in the 20s and 30s of the XX century. Prosopography portrait]. *Naukovi pratsi Kamianets'-Podil's'kyi natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiienka: ist. nauky*, (36). Kamianets-Podilskyi, 210–226. [in Ukrainian].

Rêpîna, L. P. (2011). *Istoricheskaya nauka na rubezhe XX-XXI vv. sotsial'nyye teorii i istoriograficheskaya praktika* [Historical science at the turn of the XX-XXI centuries social theories and historiographic practice]. Moskva: Krug, 559 p. [in Russian].

Rêpîna, L. P. (2001). Personal'nyye teksty i «novaya biograficheskaya istoriya»: ot individual'nogo opyta k sotsial'noy pamyati [Personal texts and “new biographical history”: from individual experience to social memory]. Retrieved from <http://surl.li/ilrpe> [in Russian].

Sotskov, L. V. (2003). *Neizvestnyy separatizm. Na sluzhbe SD i Abvera* [Unknown separatism. In the service of the SD and Abwehr]. Moskva, 73 p. [in Russian].

Starovoytenko, I. (2011). Prosopohrafichnyy portret osobystosti u konteksti suchasnykh zavdan' biohrafichnykh ta istorychnykh doslidzhen' [Prosopography portrait of the individual in the context of modern tasks of biographical and historical research]. Retrieved from <http://surl.li/ilqlr> [in Ukrainian].

Tyutyunenko, R. (2018). Socialny portret oficera ukrainskuy armiyi periodu nacionalnoy revolucii (1917-1921) [Social portrait of an officer of the Ukrainian armies of the period of the national revolution (1917-1921)]. Retrieved from <http://surl.li/cembj> [in Ukrainian].

Uchasniki Belogo dvizheniya v Rossii [Participants of the White movement in Russia]. *Ofitsiyniy sayt istorika Volkova S.V. Informatsiya o bazakh dannykh po rossiyskim sluzhilym sloyam – 2-aya baza*. Retrieved from <http://swolkov.org> > info1 [in Russian].

Centralny derjavnnyy arhiv gromadskih obedan Ukrainu [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Istoricheskiy arkhiv [Historical archive]. Retrieved from <http://www.elan-kazak.ru/> [in Russian].

Отримано: 23.06.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.221-234
УДК 94(477)«2014»

КАБАЧИНСЬКИЙ Микола – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри психології та морально-психологічного забезпечення Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, індекс 29000, Україна (illichk999@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6592-6507>

KAVACHINSKY Mykola – Doctor of Historical Sciences, Professor, Associate Professor, Department of psychology and moral and psychological support of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bogdan Khmelnytsky, 46 Shevchenko Street, Khmelnytskyi, index 29000, Khmelnytsky, Ukraine (illichk999@gmail.com)

АНАНЬІН Олег – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, старший офіцер Головного центру супроводження програм розвитку (Офісу реформ) Державної прикордонної служби України, вул. Володимирська, 26, м. Київ, індекс 01601, Україна (ananin@i.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8757-1663>

ANANIN Oleh – Candidate of Technical Sciences, Senior Research Fellow, Lieutenant Colonel, Senior officer of the Main Development Program Monitoring Center (Office of Reforms) of the State Border Service of Ukraine, 26 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01601, Ukraine (ananin@i.ua)

Бібліографічний опис статті: Кабачинський, М., Ананьїн, О. (2023). Бойові резерви Державної прикордонної служби України в бойових діях на Донбасі (весна – літо 2014 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 221–234.

БОЙОВІ РЕЗЕРВИ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В БОЙОВИХ ДІЯХ НА ДОНБАСІ (ВЕСНА – ЛІТО 2014 р.)

Анотація. Мета дослідження – аналіз історичного досвіду участі бойових резервів Державної прикордонної служби України в бойових діях на українському Донбасі в період весни – літа 2014 р. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму, об'єктивності, усебічного аналізу та на сучасному понятійно-категоріальному апараті, що застосовується воєнно-історичною наукою під час опису процесу збройної боротьби. Використано історико-системний метод та методи аналізу й синтезу. **Наукова новизна** полягає в спробі системного дослідження історії участі бойових резервів прикордонного відомства в бойових діях, які вели Сили оборони України в Луганській та Донецькій областях навесні – влітку 2014 р. під час протидії російської агресії. **Висновки.** Бойові резерви Держприкордонслужби було сформовано як позахватні підрозділи з основною метою посилити прикордонні підрозділи, які охоро-

няли українсько-російський державний кордон у східних областях України. Їх службово-бойову діяльність у період весни – літа 2014 р. доцільно розділити на два етапи, кожний з яких відрізняються між собою суспільно-політичною обстановкою та інтенсивністю бойових дій. Як наочно продемонстрували бойові дії, через відсутність у прикордонників штатного ракетно-артилерійського озброєння та в необхідній кількості бронетехніки, їхні бойові резерви виявилися здатними вести збройну боротьбу лише з диверсійно-розвідувальними групами та окремими незаконними збройними формуваннями місцевих проросійських колаборантів. Щодо протистояння регулярним підрозділам збройних сил Росії шляхом ведення проти них повномасштабних бойових дій, то прикордонники, прогнозовано, виявилися неготовими.

Ключові слова: російсько-українська війна, російська агресія, Державна прикордонна служба України, бойові резерви, антитерористична операція, бойові дії, державний кордон.

COMBAT RESERVES OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE IN COMBAT OPERATIONS IN DONBAS (SPRING – SUMMER 2014)

Abstract. *The study aim to analysis of the historical experience of the participation of combat reserves of the State Border Guard Service of Ukraine in the hostilities in the Ukrainian Donbas in the spring and summer of 2014. Research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensive analysis, and the modern conceptual and categorical apparatus used by military history in describing the process of armed struggle. The historical and systematic method, as well as the methods of analysis and synthesis, are used. The scientific novelty lies in an attempt to systematically study the history of the participation of the combat reserves of the Border Guard Service in the hostilities conducted by the Ukrainian Defense Forces in the Luhansk and Donetsk regions in the spring and summer of 2014 during the counteraction to Russian aggression. Conclusions. The combat reserves of the State Border Guard Service were formed as freelance units with the main goal of strengthening the border guard units that guarded the Ukrainian-Russian state border in the eastern regions of Ukraine. Their service and combat activities in the spring and summer of 2014 can be divided into two stages, each of which differed in the socio-political situation and the intensity of hostilities. As the hostilities clearly demonstrated, due to the lack of regular missile and artillery weapons and the necessary amount of armored vehicles, the border guards' combat reserves were able to fight only sabotage and reconnaissance groups and some illegal armed groups of local pro-Russian collaborators. As for confronting the regular units of the Russian armed forces by conducting full-scale combat operations against them, the border guards were predictably unprepared.*

Key words: *The Russian-Ukrainian war, Russian aggression, State Border Service of Ukraine, combat reserves, anti-terrorist operation, combat operations, state border.*

Постановка проблеми. Серед багатьох аспектів досліджень історії війни проти України, яка була підступно розв'язана Росією у 2014 р., значне місце займають питання стосовно ролі кожного відомства Сил оборони у захисті нашої держави. В такому контексті історичний аналіз бойового досвіду, який отримала Державна прикордонна служба України (далі – Держприкордонслужба) у цій війні може стати тим базисом, який доцільно використати у майбутньому для формування ефективної моделі охорони (захисту) державного кордону в умовах збройного конфлікту.

Аналіз джерел та останні дослідження. Наразі, дослідженням історичного досвіду щодо протидії збройної агресії Росії займається низка науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів. Серед них, варто відзначити Національний університет оборони України ім. І. Черняховського, де проводилися певні розробки із залученням до співпраці різних структур сектору безпеки й оборони, що дало можливість комплексно вивчити їх роль та місце у протистоянні російському агресору (Руснак, 2017; Сиротенко, 2020). Однак ці праці обмежувалися в основному дослідженням бойових дій ЗСУ, інші відомства Сил оборони розглядалися лише фрагментарно. Наразі, як у суспільстві, так і в науковій спільноті викликають дослідницький інтерес бойові дії за контроль над державним кордоном та його захист від проникнення російських найманців, провезення зброї та вторгнення підрозділів російських збройних сил. Так, у контексті представленого дослідження серед сучасних здобутків із вивчення історії бойових дій на українсько-російському державному кордоні варто відзначити результати ряду історичних студій. Зокрема, дослідження В. Бенчука та В. Трофимовича щодо оперативної обстановки в зоні проведення антитерористичної операції (далі – АТО) напередодні вторгнення батальйонно-тактичних груп Росії на територію України в кінці серпня 2014 р. (Бенчук, Трофимович, 2022). У Генеральному штабі ЗСУ спільно з Центральним науково-дослідним інститутом ЗСУ було опрацьовано інформаційно-аналітичні матеріали щодо перебігу АТО та вторгнення російських військ в Україну (Аналіз ведення антитерористичної операції, 2015). Вчені з Науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені І. Черняховського В. Грицюк, О. Пашкова, О. Покутило, С. Сегеда, О. Скрябін здійснили аналіз бойових дій у період 2014-2019 рр. з визначенням хронології подій (Грицюк, 2019). Однак, хоча у зазначених працях, і розглядалися бойові дії за контроль над державним кордоном, але підрозділам Держприкордонслужби в них уваги не приділялося. А. Бондаренко проаналізував військово-політичні події на Сході України в 2014 р., але без урахування ситуації безпосередньо на державному кордоні (Бондаренко, 2020). Стосовно досліджень саме бойового досвіду прикордонників в АТО, то тут варті уваги розробки співробітника Національного університету оборони України ім. І. Черняховського О. Цевельова. В якому вчений, визначив основні напрями подальшого розвитку прикордонних резервів, спираючись на аналіз бойового досвіду прикордонників в АТО (Цевельов, 2022).

Безпосередньо в Держприкордонслужбі спроби дослідження участі прикордонників у відсічі російської збройної агресії було зафіксовано в аналітичних документах Адміністрації Держприкордонслужби (Назаренко, 2016). Однак, ці матеріали носили загальний оглядовий характер.

Метою статті є аналіз історичного досвіду участі бойових резервів Держприкордонслужби в бойових діях на українському Донбасі під час АТО. В якості хронологічних рамок дослідження взято період весни – літа 2014 р.,

коли тимчасова окупація Росією українського Криму послідовно призвела до посилення антиукраїнського колабораційного руху на Донбасі. Результатом чого стало стрімке розгортання активних бойових дій за контроль над територією Луганської та Донецької областей.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи дослідження історії збройного протистояння на українському Донбасі варто звертати увагу на операцію з окупації АР Криму, яку здійснила Росія наприкінці лютого – першій половині березня 2014 р. Як відомо, між подіями на Донбасі та в Криму прослідковувався явний послідовний зв'язок. Одночасно з операцією в Криму з боку Росії спостерігалось проведення поблизу українсько-державного кордону демонстраційних дій із залученням військової техніки та значної кількості особового складу. Свідок тих подій український політолог Т. Березовець писав: «Паралельно з подіями в Криму Росія запустила сценарій дестабілізації Сходу України, який відвертав увагу від подальшої анексії Криму. Здійснення цього стало очевидним після надмірного зосередження російської військової техніки біля східних областей України в ніч із 3 на 4 березня» (Березовець 2015, с. 211). В аналітичних документах Держприкордонслужби також було зафіксовано станом на початок березня 2014 р. факти розгортання значного ударного угруповання російських збройних сил по закордону Донецької та Луганської областей. Зокрема, на території Ростовської області та ряду інших суміжних з Україною областей (Аналітичне зведення, 2014). Така ситуація давала привід державному керівництву України вважати, що відбувається повномасштабна підготовка Росії до збройної агресії зі сходу напрямку. У відповідь на це 3 березня 2014 р. підрозділи Держприкордонслужби на Сході України були приведені в повну бойову готовність (Литвин, 2019).

Станом на березень 2014 р. безпосередня охорона українсько-російського державного кордону в Донецькій та Луганській областях, загальною протяжністю 1056,5 км, здійснювалася силами Луганського та Донецького прикордонних загонів. Але в умовах суспільно-політичної обстановки та загроз національній безпеці, що склалися в березні 2014 р. цих сил Держприкордонслужби виявилось явно недостатньо для забезпечення прикордонного режиму у контрольованих прикордонних районах суміжних з Росією Донеччини та Луганщини. Щодо опису суспільно-політичної обстановки на Донбасі, то сучасні історики її характеризували таким чином: «У прикордонних районах Донецької та Луганської областей обстановка мала тенденцію до подальшого загострення. Озброєні місцеві колаборанти скоювали групові напади на підрозділи правоохоронних органів України, об'єкти банківської системи та ЗМІ з метою їх захоплення, блокували військові об'єкти, залякували місцеве цивільне населення, захоплювали заручників тощо (Щуриков 2018, с. 247). На такі загрозливі дії в контрольованих прикордонних районах Донбасу необхідна була відповідна реакція керівництва українсько-

го прикордонного відомства. Так, з метою посилення охорони українсько-російської ділянки державного кордону у системі Держприкордонслужби у березні 2014 р. було розпочато формування спеціальних прикордонних бойових резервів. Керівництво прикордонного відомства намагалося використати максимум сил та засобів для охорони проблемної східної ділянки. Однак для цього був потрібен дуже зважений підхід, щоб не послабити підрозділи на інших ділянках державного кордону. Першими такими резервами стали мотоманеврені групи, до формування, яких були залучені особовий склад, озброєння та техніка прикордонних підрозділів з інших ділянок державного кордону. Всього було сформовано сім таких мотоманеврених груп, які були спроможні виконувати завдання мобільних резервів для раптових дій. Зокрема: для посилення певних прикордонних підрозділів у випадку ускладнення суспільно-політичної обстановки; взяття під контроль ділянок місцевості поблизу державного кордону для знешкодження диверсійно-розвідувальних груп чи затримання контрабанди зброї, нелегальних мігрантів; несення служби на блокпостах, розташованих на автошляхах тощо.

Одним із перших таких прикордонних бойових резервів була 2-га мотоманеврена група, сформована із курсантів Навчального центру Держприкордонслужби (смт. Оршанець). 16 березня 2014 р. вона прибула до визначеного району та розташувалася у с. Олексіївське Донецької області (Органи (підрозділи), 2015). Приступила до охорони державного кордону з Росією в районах населених пунктів Амвросіївка та Дмитрівка у напрямках Висілки, Ленінське, Латишове, Червона Зірка. Прикордонна служба організовувалася шляхом виставлення посиленних прикордонних нарядів на напрямках найбільш вірогідних дій російського агресора та диверсійних груп місцевих проросійських колаборантів. Забігаючи наперед варто відмітити, що прикордонники 2-ї мотоманевреної групи ще відзначаться під час боїв з незаконними збройними формуваннями місцевих колаборантів у районах Амвросіївки, Бірюкове, Довжанського, Дмитрівки, Дякове, Извариного, Маринівки (Кабачинський, 2022).

Щодо подальшого розвитку суспільно-політичної обстановки в прикордонних районах Донбасу, то згідно аналітичних документів Держприкордонслужби (Біла книга, 2014, с. 11–13) відбулася активізація незаконних збройних формувань, організованих місцевими проросійськими колаборантами. Вона полягала в різкому збільшенні спроб колаборантів щодо блокування прикордонних підрозділів, перешкоджання виконанню прикордонниками контрольних процедур у пунктах пропуску на державному кордоні. При цьому місцеві колаборанти проводили антиукраїнську агітацію серед персоналу прикордонних підрозділів з метою схилити прикордонників на бік незаконних окупаційних російських адміністрацій «ДНР-ЛНР». Через значний відсоток укомплектованості прикордонних підрозділів військовослужбовцями за контрактом з числа місцевих мешканців колаборанти вдавалися до їх залучення та шантажу, а також чинили психологічний тиск через членів їх сі-

мей та родичів. Резонансними протиправними подіями на державному кордоні мали місце: активні спроби блокування, захоплення та обстріли прикордонних нарядів у районах Амвросіївки, Бірюкове, Дібровки, Дмитрівки, Дружківки, Ловайська, Краснодона, Свердловська, Станиці Луганської; напади незаконних збройних формувань місцевих колаборантів на пункти пропуску через державний кордон «Довжанський», «Ізварине», «Маринівка», «Червонопартизанськ»; озброєні напади на підрозділи охорони кордону «Дякове», «Свердловськ», «Станично-Луганське» (Біла книга, 2014, с. 12).

14 квітня 2014 р., через загрозу територіальній цілісності, суверенітету України, із метою протидії розповсюдженню тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних областях України, необхідність застосування сил усіх складових сектору безпеки і оборони, державним керівництвом України введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» (Указ Президента України від 14 квітня 2014 р. №405/2014). Так, відбувся офіційний початок АТО у Донецькій та Луганській областях.

Разом з цим не зважаючи на зусилля державного керівництва України щодо стабілізації ситуації політичним шляхом Росія не вживала відповідних кроків та продовжувала виступати дестабілізуючим чинником у прикордонних районах українського Донбасу. При цьому аналіз обстановки свідчив про подальше загострення відносин з Росією щодо забезпечення належного рівня прикордонної безпеки на спільних ділянках кордону. Російська сторона ігнорувала офіційні звернення України про чисельні факти порушення державного кордону та повітряного простору України. При цьому незаконні збройні формування місцевих колаборантів російських окупаційних адміністрацій «ДНР-ЛНР» діяли підступно, нехтуючи законодавством та міжнародним правом. Зазвичай вони вдавалися до партизанських методів ведення війни, артилерійських обстрілів місць дислокації прикордонників, мінування маршрутів руху прикордонних нарядів тощо (Біла книга, 2014, с. 13–14).

Взагалі, події, які стрімко, розгорталися на Донбасі навесні 2014 р. наочно продемонстрували, що в новітній історії українських прикордонників з'явився принципово новий супротивник – незаконні збройні формування із місцевих проросійських колаборантів та диверсійно-розвідувальні групи збройних сил Росії, які діяли методами асиметричних бойових дій та повністю підтримувалися з російської державної території. В таких умовах головним завданням Держприкордонслужби було збереження контролю над ділянками українсько-російського державного кордону, зокрема і в межах Луганської та Донецької областей.

Наприкінці травня – початку червня 2014 р. місцеві проросійські колаборанти здійснили відкриті збройні напади на відділи прикордонної служби «Дякове», «Станично-Луганське», військове містечко управління Луганського прикордонного загону. Крім того, склалася вкрай важка ситуація нав-

коло пунктів пропуску через державний кордон «Довжанський», «Ізварине» «Маринівка», «Успенка», «Червонопартизанськ», «Червона Могила». Там почастишали обстріли та відбулися збройні напади місцевих проросійських колаборантів на прикордонні наряди. Почастішали спроби захоплення пунктів пропуску незаконними збройними формуваннями. Контроль над пунктами пропуску на кордоні давав місцевим колаборантам можливість безперешкодно провозити на територію України значні партії зброї, боєприпасів та переправлення необхідних людських ресурсів для поповнення своїх злочинних угруповань (Литвин, 2019). Така ситуація потребувала значного посилення прикордонних підрозділів, що спонукало керівництво Держприкордонслужби до формування додаткових бойових резервів. 6 червня 2014 р. рішенням Голови Державної прикордонної служби України було створено тактичне угруповання (далі – ТУ) «Кордон». Головне завдання – забезпечити охорону та оборону державного кордону на рубежі Дмитрівка – Краснодар (Литвин, 2019, с. 252). Саме там почастишали спроби проривів з території Росії в Україну озброєних груп проросійських бойовиків та існувала загроза можливого збройного вторгнення російських збройних сил. Захищати кордон планувалося шляхом ведення позиційної та маневреної оборони.

14 червня за наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України (Наказ Адміністрації, 2014) для посилення підрозділів, які безпосередньо виконували бойові завдання на державному кордоні у Луганській та Донецькій областях розпочато формування та підготовка нових позаштатних прикордонних підрозділів – оперативно-бойових застав та мобільних прикордонних застав. Зокрема, оперативно-бойові застави: «Білгород-Дністровський», «Ізмаїл», «Луцьк», «Львів», «Могиливі-Подільський», «Мостиська», «Одеса», «Суми», «Черкаси», «Чернівці», «Чоп». Мобільні прикордонні застави: «Білгород-Дністровський», «Бортничі», «Могиливі-Подільський», «Мукачеве», «Одеса», «Оршанець-1», «Чернівці», «Чоп». У подальшому, протягом літа 2014 р. названі підрозділи було розсерджено вздовж українсько-російського державного кордону в межах Донецької та Луганської областей на найбільш загрозованих ділянках. Зокрема, в районах: Амвросіївки; Бірюкове; Гранітного; Дмитрівки; Довжанського; Дякового; Зеленопілля; Ізвариного; Краснодону; Красної Талівки; Мілового; Маріуполя; Маринівки; Новоазовська; Савур-Могили; Станиці Луганської; Успенки; Червоної Могили; Червонопартизанська; Юганівки.

Упродовж літа 2014 р. до складу ТУ «Кордон» входили штатні й позаштатні підрозділи Держприкордонслужби та надані підрозділи ЗСУ і Національної гвардії. Зокрема: підрозділи Донецького прикордонного загону; 2-га мотоманеврена група (Навчальний центр Держприкордонслужби); 7-ма мотоманеврена група (Західне регіональне управління); 5-та мотоманеврена група (Південне регіональне управління); зведений загін та бронегрупа Національної академії Держприкордонслужби; зенітно-артилерійський взвод (Навчальний центр Держприкордонслужби); підрозділи 10-го мобільного прикордонного

загону (Київ); надані підрозділи від 72-ї окремої механізованої бригади ЗСУ та зведений загін Національної гвардії. В оперативне підпорядкування ТУ «Кордон» було надано загін Морської охорони (Маріуполь). Метою якого було визначено охорону узбережжя Азовського моря. Загальна чисельність особового складу ТУ «Кордон» протягом літа 2014 р. коливалася приблизно від 1000 до 2500 осіб залежно від зміни обстановки та ротації прикордонних підрозділів. По такому ж принципу коригувалися і напрями основних зусиль із захисту ділянок українсько-російського кордону в межах Донбасу: Амвросіївка; Дмитрівка; Довжанський; Дякове; Зеленопілля; Маринівка; Новоазовськ; Успенка; Червонопартизанськ. (Органи (підрозділи), 2015, с. 19).

Станом на другу половину червня 2014 р. бойові резерви із ТУ «Кордон» зосередилися на ділянці українсько-російського державного кордону у межах Півдня Луганської та всієї східної ділянки Донецької областей. Активні бойові дії між прикордонниками та незаконними збройними формуваннями проросійських колаборантів розгорнулися в межах саме цієї ділянки. Варто відзначити, що впродовж липня та на початку серпня в результаті активних бойових дій доволі складна ситуація склалася в районах, Довжанського, Ізвариного та Червонопартизанська, де частина прикордонних резервів опинилася в оточенні незаконних збройних формувань, з якого довелося прориватися з боями (Назаренко, 2016, с. 23). Згодом, в українському суспільстві ті події отримали назви «Довжанського» та «Ізваринського котлів» (Хорошун, 2014). У районі Довжанського бойові дії вели прикордонники 5-ї мотоманевреної групи (складалася з підрозділів Південного регіонального управління Держприкордонслужби) (Нескорені, 2015). На ділянці Ізварине – Червонопартизанськ державний кордон захищала 7-ма мотоманеврена група (прикордонники з підрозділів Західного регіонального управління Держприкордонслужби).

Взагалі період другої половини червня – кінця серпня 2014 р. можна вважати часом найбільш інтенсивних бойових дій за контроль над українсько-російською ділянкою державного кордону. Прикордонники вели активні бойові дії на ділянці від Красної Талівки (Луганська область) до Новоазовська (Донецька область). Найбільш важкі бої точилися в районах: Амвросіївки; Довжанського; Ізвариного; Маринівки; Краснодону; Савур-Могили; Червонопартизанська.

Стосовно стану незаконних збройних формувань місцевих колаборантів, то на цьому питанні варто зупинитися окремо. Отже, у квітні – травні, коли в Луганській та Донецькій областях відбувся вихід суспільно-політичної ситуації з-під контролю органів державної влади України, спочатку утворилися розрізнені злочинні угруповання бойовиків чисельністю від кількох десятків осіб з різномірним легким стрілецьким озброєнням. Однак, надалі, протягом червня місяця їхня організація та озброєння, за підтримки із Росії, стрімко удосконалилася. Їхні угруповання збільшилися чисельно, отримали розвиток у бік військової організації та набули вигляду парамілітарних

угруповань з групової зброєю, мінометами, ствольною та реактивною артилерією, бронетехнікою, сучасними засобами зв'язку, розвідки та спостереження. У липні місяці прикордонникам вже довелося мати справу з чисельними, добре організованими незаконними збройними формуваннями, з централізованим управлінням, своїми районами базування та військовими арсеналами, де накопичилася важка зброя та бойова техніка (Серватюк, 2015). Незаконні збройні формування проросійських колаборантів намагалися забезпечити для себе стійке постачання зброї, бойової техніки та матеріально-технічних засобів через українсько-російський державний кордон. Основними напрямками для цього стали ділянки в районах Дмитрівки, Довжанського, Ізвариного, Маринівки, Успенки, Червонопартизанська. Тому у період липня – кінця серпня, саме на цих рубежах було зосереджено увагу прикордонного відомства України. Там прикордонні бойові резерви у взаємодії із підрозділами ЗСУ та Національної гвардії намагалися створити систему захисту кордону шляхом облаштування на прикордонних автошляхах спільних блокпостів, виставлення збільшених нарядів, засад та секретів, облаштування бойових позицій біля державного кордону на загрозованих напрямках прориву з боку Росії незаконних збройних формувань або підрозділів російської армії (Литвин, 2019). Як приклад, оперативно-бойові застави «Мостиська» та «Чернівці» було переведено в підпорядкування 3-му окремому полку спеціального призначення ЗСУ для ведення спільних бойових дій в районі Амвросіївки та Савур-Могили (Литвин, 2019, с. 318).

Друга половина серпня 2014 р., відзначилася в історії АТО так званою «Іловайською трагедією». Як відомо, місто Іловайськ мало вирішальне значення, як ключовий пункт на шляху постачання зброї та матеріально-технічних засобів для злочинного угруповання проросійських колаборантів у Донецьку. Для його ліквідації українським силам АТО необхідно було взяти під свій контроль перш за все саме Іловайськ. Так, 18-19 серпня кільком українським добровольчим батальйонам вдалося з боями увійти в місто та закріпитися в його західній частині. Цей наступ сил АТО призвів до чергової активізації російських збройних сил, який трансформувався в акт прямої військової агресії, коли у період 20-24 серпня з території Росії відбулося порушення державного кордону України. Це здійснили вісім російських батальйонно-тактичних груп на напрямках Амвросіївка, Кутейникове, Новоазовськ та Тельманове (Головко, 2021).

Про факти порушення російськими військами державного кордону України керівництво Держприкордонслужби неодноразово доповідало в штаб АТО. Зокрема, про це було зафіксовано в опублікованому Звіті парламентської слідчої комісії з розслідування подій під Іловайськом, де прямо вказувалося: «Напередодні параду в Києві, 23 серпня від Державної прикордонної служби України надійшла інформація про виявлення на території Сектору Д колон броньованої техніки, яка висувається з території Російської Федерації в напрямку населених пунктів Амвросіївка, Кутейникове» (Іловайська трагедія,

2014). Далі в цьому ж документі вказувалося, що інформація про виявлені колони російської техніки була розцінена штабом АТО, як паніка і залишилась без уваги і прийняття рішень (Лловайська трагедія, 2014).

Крім того, порушення державного кордону України російськими батальйонно-тактичними групами супроводжувалися з російської території масованими ракетно-артилерійськими обстрілами українських прикордонних підрозділів. Про критичність ситуації у своїх спогадах наголошував і тодішній Голова Державної прикордонної служби України М. Литвин: «З 22-го по 23 серпня інтенсивність обстрілів на лінії Амвросіївка – Успенка – Новоазовськ – Маріуполь постійно зростала. З території РФ вели вогонь з артилерії, мінометів і РСЗВ. Особливо небезпечна ситуація склалася 24 серпня, коли прикордонні підрозділи практично безперервно вели бойові дії» (Литвин, 2019, с. 319). Щодо можливостей прикордонників з протидії російським військам, коли вони порушували український кордон, то тут М. Литвин зазначав: «...як би на напрямку Амвросіївка – Успенка – Новоазовськ – Маріуполь перебували підрозділи й частини ЗСУ здатні прикрити прикордонників сучасною зброєю й технікою, то російські військові й незаконні збройні формування навряд чи ризикнули б ступати на українську землю. Особливо, якщо хоча б були ракетно-артилерійські підрозділи й частини» (Литвин, 2019, с. 321). Таким чином, не маючи важкого озброєння і техніки та через брак сил прикордонні резерви вимушені були тільки маневрувати на напрямках Амвросіївка, Успенка, Новоазовськ, Маріуполь, вступаючи в окремі бойові зіткнення з російськими диверсійно-розвідувальними групами та незаконними збройними формуваннями проросійських колаборантів. Окремо про стан прикордонних резервів на ділянці Амвросіївка – Успенка – Новоазовськ – Маріуполь М. Литвин зазначав: «Вранці 25 серпня доповів про ситуацію в АТО і свої висновки безпосередньо Президенту України. Єдине зауваження Президента на мої слова – чому прикордонники не застосовують по противнику протитанкові засоби (у нас їх не було за призначенням, функціями, штатом і табелем належності, а на звернення з цього приводу до того часу не реагували)» (Литвин, 2019, с. 322).

Висновки. Службово-бойову діяльність бойових резервів Держприкордонслужби у період весни – літа 2014 р. доцільно розділити на два етапи, кожний з яких відрізняються між собою суспільно-політичною обстановкою та інтенсивністю бойових дій.

Перший етап (березень-травень) – посилення охорони ділянок українсько-російського кордону в межах Луганської та Донецької областей. Службово-бойова діяльність бойових резервів Держприкордонслужби полягала: у веденні розвідувально-пошукових дій в контрольованих прикордонних районах з метою виявлення та знешкодження російських диверсійно-розвідувальних груп та незаконних збройних формувань місцевих колаборантів, а також контролю за пересуванням осіб через державний кор-

дон; протидії провозу на територію України зброї, боєприпасів, засобів терору тощо; посиленні прикордонних підрозділів, які безпосередньо несли службу на державному кордоні.

Другий етап (червень-серпень) – безпосередня участь резервів Держприкордонслужби в масштабних бойових діях за контроль над українсько-російським державним кордоном. Тепер їхня службово-бойова діяльність полягала в безпосередньому веденні активних бойових дій з незаконними збройними формуваннями місцевих колаборантів, пошуку та знешкодження у прикордонних районах російських диверсійно-розвідувальних груп. Проведення спеціальних розвідувальних заходів у визначених районах з метою: викриття можливих маршрутів проникнення через державний кордон з російської території озброєних найманців; виявлення місць зберігання зброї, боєприпасів, засобів терору тощо.

Бойові резерви Держприкордонслужби було сформовано як позаштатні підрозділи, з основною метою посилити прикордонні підрозділи, які охороняли українсько-російський державний кордон у східних областях України. Як наочно продемонстрували бойові дії впродовж весни – літа 2014 р., через відсутність у прикордонників штатного ракетно-артилерійського озброєння та в необхідній кількості бронетехніки, їхні бойові резерви виявилися здатними вести збройну боротьбу лише з диверсійно-розвідувальними групами та окремими незаконними збройними формуваннями місцевих російських колаборантів. Щодо протистояння регулярним підрозділам збройних сил Росії шляхом ведення проти них повномасштабних бойових дій, то прикордонники, прогнозовано, виявилися неготовими.

Повне закриття українсько-російської ділянки державного кордону у межах Донбасу від проникнення російських найманців та провезення зброї, необхідної місцевим колаборантам було надзвичайно ускладнено через ряд причин. Серед них: значна протяжність ділянки кордону в межах Луганської та Донецької областей, через що керівництво Держприкордонслужби було вимушене зосереджувати бойові резерви тільки на напрямках найбільш вірогідного руху порушників, якими були райони Довжанського, Ізвариного, Маринівки, Червонопартизанська; відсутність в прикордонних підрозділах артилерії та протитанкових засобів, що робило неможливим протидію російським військовим колонам важкої бронетехніки; через віддаленість районів дій прикордонних резервів від тилових логістичних центрів ускладнювалося їхнє ефективне матеріально-технічне забезпечення.

Список використаних джерел і літератури:

Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні-вересні 2014 року (підготовлено Генеральним штабом Збройних Сил України спільно з Центральним науково-дослідним інститутом Збройних Сил України). (2015). Київ, 24 с. URL: https://lb.ua/society/2015/08/13/313381_genshtab_vilozhil_analiz_voyni.html (дата звернення: 10.06.2023).

Аналітичне зведення про обстановку на державному кордоні та результати оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України. (2014). Адміністрація ДПСУ. Київ, 55 с.

Бенчук, В. О. & Трофимович, В. В. (2020). Загальна оперативна обстановка в зоні проведення АТО (серпень 2014 р.). *Військово-науковий вісник*, 38, 149–166.

Березовець, Т. (2015). *Анексія: островів Крим: хроніки «гібридної війни»*. Київ: Брайт Букс, 392 с.

Біла книга – 2014. (2014). *Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України*. Адміністрація ДПСУ. Київ, 102 с.

Бондаренко, А. (2020). Бойові дії в зоні АТО у вересні – грудні 2014 року. *Українознавство*, 3 (76), 115–123.

Головко, В. В. (2021). Збройна агресія Російської Федерації проти України. *Енциклопедія історії України*: Додатковий том (Кн. 1). Київ: Наук. думка, 773 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=zbrojna_agresija_rosijskoji_federatsiji_protu_ukrajiny (дата звернення: 13.06.2023).

Грицюк В. М., Пашкова, О. О., Покотило О. І., Сегеда, С. П. & Скрыбін О. Л. (2019). *Інформаційно-довідкові матеріали щодо хронології подій 2014–2019 років, які відбувалися в Автономній Республіці Крим та під час проведення антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил на Сході України*. URL: <https://kristti.com.ua/28250-2/> (дата звернення: 11.06.2023).

Іловайська трагедія. Повна версія звіту парламентської Слідчої комісії (Документ). (2014). URL: <https://glavcom.ua/media/o-00172688-a-00023466.jpg> (дата звернення: 15.06.2023).

Кабачинський, М. І. & Ананьїн, О. В. (2022). *Державна прикордонна служба України в антитерористичній операції: обставини та події 2014 року*: монографія. Хмельницький: НАДПСУ, 280 с.

Литвин, М. (2019). *Лінія розмежування*. Київ: Гамазін, 396 с.

Назаренко, В. (ред.). (2016). *Біла книга – 2015. Стратегічний бюлетень прикордонної безпеки України*. Адміністрація ДПСУ. Київ, 240 с.

Нескорені. Рік після «Довжанського». (2015). *Прикордонник України*, 29, 7.

Органи (підрозділи) Державної прикордонної служби України у системі оборони (охорони) державного кордону в умовах сучасного збройного конфлікту: інформаційно-аналітичні матеріали. Адміністрація ДПСУ. (2015). Київ, 29 с.

Руснак, І. (ред.). (2017). *Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014-2016)*. ЗСУ. Київ: МОУ, НУОУ, 250 с.

Серватюк, В. М. & Поліщук, М. М. (2015). Структура незаконних збройних формувань та особливості їхньої тактики дій на Південному Сході України. *Збірник наукових праць. Серія: військ. та техн. науки*, 1 (63). Хмельницький: НАДПСУ, 131–146.

Сиротенко, А. М. (ред.). (2020). *Воєнні аспекти протидії «гібридній» агресії: досвід України*: монографія. Київ: НУОУ, 176 с.

Хорошун, Ю. (2014). Командир Чернівецького прикордонного загону: захищались до останнього. URL: <https://pogliad.ua/news/chernivtsi/komandir-cherniveckogo-prikorodnogo-zagону-zahischalis-do-ostannogo-155078> (дата звернення: 12.06.2023).

Цевельов, О. Є. (2022). Досвід формування та застосування бойових резервів прикордонної служби, їх завдання в сучасних умовах. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ*, 1 (74), 27–36.

Цуриков, А. (2018). Характеристика незаконних збройних формувань, які діяли в окремих районах Донецької та Луганської областей у 2014 році. *Війна на Донбасі. 2014–2017 рр.*: зб. матеріалів III Всеукр. наук. військ.-істор. конф., 19 квіт. Київ: НВІМУ, 247.

Щодо формування резервів Державної прикордонної служби України для виконання завдань на ділянці державного кордону з Російською Федерацією. *Наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 14.06.2014 № 68.*

References:

Analiz vedennia antyterrorystychnoi operatsii ta naslidkiv vtorhennnia Rosiiskoi Federatsii v Ukrainu u serpni-veresni 2014 roku (pidhotovleno Heneralnym shtabom Zbroinykh Syl Ukrainy spilno z Tsentralnym naukovo-doslidnym instytutom Zbroinykh Syl Ukrainy) [Analysis of the Anti-Terrorist Operation and the Consequences of the Russian Federation's Invasion of Ukraine in August-September 2014 (prepared by the General Staff of the Armed Forces of Ukraine in cooperation with the Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine)]. (2015). Kyiv, 24 s. Retrieved from https://lb.ua/society/2015/08/13/313381_genshtab_vilozhil_analiz_voy.html [in Ukrainian].

Analitychne zvedennia pro obstanovku na derzhavnomu kordoni ta rezultaty operatyvno-sluzhbovoi diialnosti Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy [Analytical Summary of the situation at the state border and the results of operational and service activities of the State Border Service of Ukraine] (2014) DPSU Administration. Kyiv, 55 s. [in Ukrainian].

Benchuk, V. & Trofimovych, V. (2020). Zahalna operatyvna obstanovka v zoni provedennia ATO (serpen 2014 r.) [General operational situation in the ATO zone (August 2014)]. *Viiiskovo-naukovyi visnyk*, 38, 149–166. [in Ukrainian].

Berezovets, T. (2015). *Aneksiia: ostriv Krym: khroniky «hibrydnoi viiny»* [Annexation: Crimea: Chronicles of the “Hybrid War”]. Kyiv: Brait Buks, 392 s. [in Ukrainian].

Bila knyha – 2014 [White Paper – 2014]. (2014). *Stratehichnyi biuletyn prykordonnoi bezpeky Ukrainy*. Administratsiia DPSU. Kyiv, 102 s. [in Ukrainian].

Bondarenko, A. (2020). Boiovi dii v zoni ATO u veresni – hrudni 2014 roku. [Hostilities in the ATO zone in September-December 2014]. *Ukrainoznavstvo*, 3 (76), 115–123. [in Ukrainian].

Holovko V. V. (2021). Zbroina ahresiiia Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy [Armed aggression of the Russian Federation against Ukraine]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Dodatkovyi tom* (Kn. 1). Kyiv: Nauk. dumka, 773 s. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ei_u_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=zbrojna_agresija_rosijskoji_federatsiji_protuy_ukrajiny [in Ukrainian].

Hrytsiuk, V. M., Pashkova, O. O., Pokotylo, O. I., Seheda, S. P. & Skriabin O. L. (2019). Informatsiino-dovidkovi materialy shchodo khronolohii podii 2014–2019 rokiv, yakii vidbuvalysia v Avtonomnii Respublitsi Krym ta pid chas provedennia antyterrorystychnoi operatsii / operatsii Obiednanykh syl na Skhodi Ukrainy [Information and reference materials on the chronology of events in 2014–2019 that took place in the Autonomous Republic of Crimea and during the anti-terrorist operation / Joint Forces Operation in eastern Ukraine]. Retrieved from <https://kristti.com.ua/28250-2/> [in Ukrainian].

Ilovaiska trahediia. povna versiiia zvitu parlamentskoi slidchoi komisii (Document) [Ilovaisk tragedy. Full version of the report of the Parliamentary Investigation Commission (Document)]. (2014). Retrieved from <https://glavcom.ua/media/o-00172688-a-00023466.jpg> [in Ukrainian].

Kabachynskyi, M. I. & Ananin, O. V. (2022). *Derzhavna prykordonna sluzhba Ukrainy v antyterrorystychnii operatsii: obstavyny ta podii 2014 roku* [The State Border Guard Service of Ukraine in the Anti-Terrorist Operation: Circumstances and Events of 2014]: monohrafiia. Khmelnytskyi: NADPSU, 280 s. [in Ukrainian].

Litvin, M. (2019) *Liniia rozmezhuвання* [The line of demarcation]. Kyiv: Hamazin, 396 p. [in Ukrainian].

Nazarenko, V. (Ed.). (2016). *Bila knyha – 2015. Stratehichniy biuleten prykordonnoi bezpeky Ukrainy* [White book – 2015. Strategic bulletin of border security of Ukraine]. DPSU administration. Kyiv: Art Ekonomi, 240 s. [in Ukrainian].

Neskoreni. Rik pislia «Dovzhanskoho» [Invincible. A year after «Dovzhanskyi»]. (2015). *Prykordonnyk Ukrainy*. 29, 7. [in Ukrainian].

Orhany (pidrozdily) Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy u systemi oborony (okhorony) derzhavnogo kordonu v umovakh suchasnogo zbroinoho konfliktu: informatsiino-analitychni materialy [Department (subdivisions) of the State Border Guard Service of Ukraine in the system of defense (protection) of the state border in the conditions of modern armed conflict: information and analytical materials]. *Administratsiia DPSU*. (2015). Kyiv, 29 s. [in Ukrainian].

Rusnak, I. (Ed.). (2017). *Bila knyha antyterrorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy (2014–2016). Zbroini Sily Ukrainy* [White Paper on the anti-terrorist operation in eastern Ukraine (2014–2016)]. Kyiv: MOU, NUOU, 250 s. [in Ukrainian].

Servatiuk, V. M. & Polishchuk, M. M. (2015). *Struktura nezakonnykh zbroinykh formuvan ta osoblyvosti yikhnoi taktyky dii na Pivdennomu Skhodi Ukrainy* [The structure of illegal armed groups and peculiarities of their tactics in the South-East of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats. Seriia: viisk. ta tekhn. Nauky*, 1 (63). Khmelnytskyi: NADPSU, 131–146. [in Ukrainian].

Syrotenko, A. M. (Ed.). (2020). *Voieni aspekty protydiv «hibrydnyii» ahresii: dosvid Ukrainy* [Military aspects of countering “hybrid” aggression: the experience of Ukraine]. Kyiv: NUOU, 176 s. [in Ukrainian].

Khoroshun, Yu. (2014). *Komandyr Chernivetskoho prykordonnoho zahonu: zakhyshchalys do ostannoho* [The commander of the Chernivtsi border detachment: they defended themselves to the last]. Retrieved from <https://pogliad.ua/news/chernivtsi/komandir-cherniveckogo-prikordonnogo-zagonu-zahischalis-do-ostannogo-155078> [in Ukrainian].

Tsevelyov, O. Ye. (2022). *Dosvid formuvannia ta zastosuvannia boiovykh rezerviv prykordonnoi sluzhby, yikh zavdannia v suchasnykh umovakh* [Experience in the formation and use of combat reserves of the Border Guard Service, their tasks in modern conditions]. *Zbirnyk naukovykh prats Tsentru voienno-stratehichnykh doslidzhen NUOU*, 1 (74), 27–36. [in Ukrainian].

Tsurikov, A. (2018). *Kharakterystyka nezakonnykh zbroinykh formuvan, yaki diialy v okremykh raionakh Donetskoï ta Luhanskoï oblasti u 2014 rotsi* [Characteristics of illegal armed formations that operated in certain areas of Donetsk and Luhansk regions in 2014]. *The war in Donbas. 2014–2017: coll. materials of III All-Ukrainian of science military history conference*, April 19. Kyiv: NMHMU, 247. [In Ukrainian].

Shchodo formuvannia rezerviv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy dlia vykonannia zavdan na diliantsi derzhavnogo kordonu z Rosiiskoiu Federatsiieiu [Regarding the formation of reserves of the State Border Guard Service of Ukraine to perform tasks on the state border with the Russian Federation]. *Nakaz Administratsii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy vid 14.06.2014 № 68*. [in Ukrainian].

Отримано: 20.06.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.235–245
УДК 327.8:271

ЛОЗОВИЙ Віталій – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу суспільних процесів центру внутрішньополітичних досліджень Національного інституту стратегічних досліджень, вул. Пирогова, 7А, м. Київ, 01030, Україна (lozovyi_v@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>

LOZOVYI Vitalii – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher of the Department of Social Processes of the Center for Domestic Political Studies of the National Institute of Strategic Studies, 7A, Pyrogova Street, Kyiv, index 01030, Ukraine (lozovyi_v@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Лозовий, В. (2023). Історична політика Російської православної церкви щодо України як складова неоімперської геополітики Росії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 235–245.

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЩОДО УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА НЕОІМПЕРСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИКИ РОСІЇ

Анотація. Мета статті – визначити та проаналізувати основні історичні наративи Російської православної церкви (РПЦ), з'ясувати інтерпретації української історії як ідеологічного підґрунтя російської геополітики інтеграції пострадянського простору та інкорпорації України, показати використання історичної політики РПЦ як аргументу легітимації війни проти України. **Методологічною підвалиною дослідження** є принципи об'єктивності, історизму, системності та всебічності. Використано методи аналізу й синтезу, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний. **Наукова новизна** полягає у тому, що в статті вперше розглянуто проблему використання РПЦ історичної політики для формування ідеологічного базису щодо реалізації неоімперської геополітичної доктрини поглинання України Росією. **Висновки.** Ідеологеми самобутньої «російської цивілізації» та «русского міра» використовуються як теоретичне підґрунтя російської зовнішньої політики щодо України, і як обґрунтування нинішнього геополітичного протистояння із західним світом. Історична політика РПЦ базується на просуванні взаємопов'язаних концептів «Свята Русь», «історична Русь», «історична Росія», які мають на увазі великий цивілізаційний простір «русского міра», невідомою частиною якого є Україна.

Важливість України в історіософських побудовах РПЦ визначається тим, що з території сучасної України пов'язані витоки російської православної духовності та державності. Тому разом з Кремлем РПЦ реалізує неоімперський геополітичний проєкт «русского міра», спрямований на відновлення російської наддержави та інтеграції пострадянського простору. Його ідеологічним фундаментом є історико-релігійний концепт «Святої Русі», що має на увазі поглинання України Росією.

Твердження РПЦ про входження України в «історичну Русь», і відповідно, в «історичну Росію», заяви про один народ, єдину віру, спільну державу, наполягання на ка-

нонічності РПЦ над територією України, все це є базисом обґрунтування, що заперечує окрему ідентичність українців, легітимність автокефалії Православної церкви України, право на існування Української держави і дає підстави стверджувати, що спільне минуле детермінує її спільне майбутнє. Зазначені аргументи стали обґрунтуванням російської геополітичної експансії та агресії проти України.

Ключові слова: Україна, Російська православна церква, історична політика, геополітика, неоімперіалізм, «руській мір», «Свята Русь», «історична Русь», «історична Росія».

THE HISTORICAL POLICY OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH ON UKRAINE AS A COMPONENT OF THE NEO-IMPERIAL GEOPOLITICS OF RUSSIA

Abstract. *The purpose of the study* is to identify and analyze the main historical narratives of the Russian Orthodox Church (ROC), to find out the interpretations of Ukrainian history as the ideological basis of Russian geopolitics of the integration of the post-Soviet space and the incorporation of Ukraine, to show the use of the historical policy of the ROC as an argument for the legitimization of the war against Ukraine. **The methodological foundation** of the research is the principles of objectivity, historicism, systematicity, and comprehensiveness. The methods of analysis and synthesis as well as problem-chronological, historical-genetic, and historical-comparative methods have been used. **The scientific novelty** lies in the fact that, for the first time, the article examines the problem of the Russian Orthodox Church's use of historical policy to form an ideological basis for the implementation of the neo-imperial geopolitical doctrine of the absorption of Ukraine by Russia. **Conclusions.** The ideologues of the original "Russian civilization" and "Russian world" are used as the theoretical foundation of Russian foreign policy towards Ukraine and as a rationale for the current geopolitical confrontation with the Western world. The historical policy of the Russian Orthodox Church is based on the promotion of the interconnected concepts of "Holy Rus", "historical Rus", and "historical Russia", which imply the large civilizational space of the "Russian world", of which Ukraine is an integral part.

The importance of Ukraine in the historiosophical constructions of the Russian Orthodox Church is determined by the fact that the origins of Russian Orthodox spirituality and statehood are connected with the territory of modern Ukraine. Therefore, together with the Kremlin, the Russian Orthodox Church implements the neo-imperial geopolitical project of "the Russkiy Mir ("the Russian World")", aimed at restoring the Russian superpower and integrating the post-Soviet space". Its ideological foundation is the historical-religious concept of "Holy Russia", which implies the absorption of Ukraine by Russia.

The claims of the Russian Orthodox Church about the entry of Ukraine into "historical Rus" and, accordingly, into "historical Russia", the statements about one people, one faith, and a common state, insisting on the canonicity of the Russian Orthodox Church over the territory of Ukraine – all these are the basis of the justification that denies the separate identity of Ukrainians, the legitimacy of the autocephaly of the Orthodox Church of Ukraine, the right to the existence of the Ukrainian state and gives reasons to assert that the common past determines the common future. These arguments have become the rationale for Russian geopolitical expansion and aggression against Ukraine.

Key words: Ukraine, Russian Orthodox Church, historical politics, geopolitics, neo-imperialism, "Russian world", "Holy Rus", "historical Rus", "historical Russia".

Постановка проблеми. Історична політика є одним з потужних інструментів впливу держави та різних суспільно-політичних сил на колективні уявлення про минуле та сучасне, формування світогляду та ідентичності, просування своїх геополітичних інтересів. Під історичною політикою розуміють набір практик, за допомогою яких політичні сили або держави прагнуть затвердити певні інтерпретації історичних подій як домінуючі. Відтак історична політика Росії щодо України – це нав'язування українському суспільству своїх цінностей, свого бачення історичного минулого, витоків сучасного становища, і відповідно, перспектив майбутнього. Враховуючи те, що свою інтегративну геополітичну доктрину стосовно України РПЦ базує на аргументах з історичного минулого, а також значним поширенням маніпулятивних практик щодо історико-релігійних питань, дослідження проблеми антиукраїнської історичної політики РПЦ є надзвичайно актуальними.

Аналіз джерел та останні дослідження. Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли висвітлення у вітчизняній історіографії. У статті В. Яремчук (Яремчук, 2015) проаналізовано основні напрями новітньої релігійної експансії РПЦ в Україні, яка в умовах гібридної війни перетворилася на істотний чинник російської інформаційно-пропагандистської політики, спрямованої на легітимізацію агресивних дій Росії. П. Коновальчук (Коновальчук, 2018) визначив особливості пропаганди РПЦ як одного з дієвих інструментів ведення гібридної війни Росії в Україні та висвітлив умови відносин церкви з державою в реалізації імперської внутрішньої та зовнішньої політики російської влади. С. Здіорук (Здіорук, 2019) з'ясував загрози національній безпеці України, що їх несе РПЦ й зокрема УПЦ (МП), які є інструментом експансії «руського міра» в українському гуманітарному й політичному просторах. В. Балюк та М. Дорошко (Балюк, Дорошко, 2020) показали як Кремль та РПЦ використовують ідеологію «руського міра», провідником якої в Україні є УПЦ (МП) із метою реалізації імперської політики й утвердження в Україні домінації традицій московської церкви, як одного з вагомих чинників культурного та релігійного впливу. С. Шумило (Шумило, 2022) проаналізував основні ідеологічні постулати сучасної російської фундаменталістсько-войовничої доктрини «руського міра», що активно впроваджувалася РПЦ та ФСБ від кінця 1990-х рр. і послужила ідейним обґрунтуванням російської агресії проти України.

Мета статті – визначити та проаналізувати основні історичні наративи РПЦ, з'ясувати інтерпретації української історії як ідеологічного підґрунтя російської геополітики інтеграції пострадянського простору та інкорпорації України, показати використання історичної політики РПЦ як аргументу легітимізації війни проти України.

Виклад основного матеріалу. На початку XXI ст. Кремль проголосив курс на повернення Росією статусу наддержави і посилення геополітичних впливів, зокрема і в Україні. РПЦ разом з державою взяла активну участь у формуванні політики реінтеграції колишніх республік СРСР. Українські події 2004 р. ста-

ли консолідуючим чинником для влади і церкви навколо ідеї особливого шляху розвитку Росії та територій, які повинні входити у зону її виключного впливу. Для ідеологічного обґрунтування політики домінування на пострадянському просторі висунуто ідеологеми окремої «російської цивілізації» (РЦ) та «русского міра» (РМ). РПЦ формувала та просувала їх релігійне бачення. Це передусім, погляди на історію, висловлені патріархом Кирилом, які відображають доктринальне мислення РПЦ і визначають геополітику щодо УкраїнУ релігійній версії обґрунтування «російської цивілізації», констатувалося, що історично вона сформувалася навколо її етно-конфесійного ядра – руського (давньоруського) народу та православного християнства. Водночас стверджується, що в основі «русского міра» лежить православна віра, російська мова і культура, спільна історична пам'ять та спільні погляди на суспільний розвиток. Оскільки православна релігія та державність Росії беруть початок з Київської Русі, саме на Україну спрямований головний вектор історичних обґрунтувань геополітичної доктрини РПЦ. Щодо терміну «Київська Русь», то він книжного походження і є відображенням концепції про генеалогічну безперервність упродовж тривалого часу правлячого в Москві князівського роду. Сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь» (Моця, 1996). Термін «Київська Русь» фігурує в статті, оскільки його вживають ієрархи РПЦ у своїх історико-геополітичних концептах.

У контексті політики російського домінування РПЦ в особі патріарха Кирила та церковних інтелектуалів розробляє власну геополітичну модель – наднаціональний проект «Святої Русі». Геополітичне уявлення про «Святу Русь» виникло з інтерпретації минулого Хрещення Київської Русі у IX ст. як основоположного факту історії росіян та українців. РПЦ стверджує, що православна віра вийшла з «київської купелі хрещення» (Патріарх Московский, 2011) і поширилася на величезні простори Євразії. Акцент на спільному хрещенні свідчить про те, що релігія розглядається як основа «русского міра» та підґрунтя об'єднавчих процесів.

Геополітичний концепт «Святої Русі» був теоретично обґрунтований під час візиту патріарха РПЦ до України в 2009 р. Кирило стверджував, що центром, «південною столицею Святої Русі», «нашим Єрусалимом та Константинополем» є Київ (Словесна еквілібростика, 2009), а центром Києва – Києво-Печерська лавра. Цей центр має особливу сакральну вагу як: 1) місце великого історичного значення, звідки почалося християнізація східних слов'ян; 2) місце, звідки «пішла земля руська», джерело історичної спільності «святої Русі»; 3) місце особливої сакральності та духовного виміру, надприродної присутності на землі яким є Київсько-Печерська лавра. За висловом Кирила важливість Києва для православ'я у тому, що це не просто «місце пам'яті» для «Святої Русі», а й місце, де вирішуватиметься її доля.

У доктрині РПЦ важливими складовими розвитку уявлень про релігійний аспект самобутньої «російської цивілізації» та «русского міра» є діяльність Кирила і Мефодія та Володимира Хрестителя. Саме поява «Святої Русі» пов'язана з проповіддю 860-х роках у східнослов'янських землях святих

Кирила і Мефодія, яка заклала систему цінностей «нашого народу» (Проповідь Святійшого, 2020). Але головною віхою – є Хрещення Русі Київським князем Володимиром у 988 р. Саме ця подія найчастіше пов'язується із укладанням Руссю «завіту», «договору» з Богом, який і зробив Русь «святою», давши їй особливу, виняткову місію серед інших народів. Тобто, у контексті витоків «Святої Русі» основну увагу звернуто на постать її засновника та родоначальника, хрестителя східних слов'ян – князя Володимира. Він є ідеалом і зразком для всього сучасного людства, оскільки перетворившись з язичницького вождя на православного святого, князь Володимир «дав нам великий заповіт любові та єдності» (Проповедь Святейшого, 2009).

Активне використання постатей проповідників Кирила та Мефодія і князя Володимира пояснюється тим, що за твердженням ієрархів РПЦ з цих історичних діячів бере свій початок історія Росії як православної країни. Саме з Хрещенням Русі, коли вона стає християнською державою, Росія набуває своєї історичної суб'єктності, а не з закликанням варягів.

Таким чином, історичний факт Хрещення має важливе значення не лише для церкви, а й для сучасної політичної реальності. Християнізація розуміється як головна конститутивна ознака того, що поєднує сучасні Росію та Україну. З цього виводиться, що моральний обов'язок для них полягає в тому, щоб продовжувати цей шлях разом у майбутньому. РПЦ зазначає важливість постаті Володимира Святого не лише для історії, але й для сьогодення, адже «на Київських пагорбах» – вирішуватиметься історія Росії. РПЦ стверджує, що росіяни та українці один народ, у них спільні ключові релігійні діячі та святині, які є фундаментальними для їхньої спільної ідентичності. «Свята Русь» повинна «відродитися» та реалізувати «заповіт» князя Володимира про єдність, що розуміється як об'єднання Росії та України. Для підтримки своїх аргументів РПЦ стверджує, що й українські священнослужителі підтримували єдність. Ніби то Схіархімандрит Лаврентій Чернігівський радив своїм духовним чадам пам'ятати, що «Україна, Росія, Білорусь – разом ми Свята Русь!». Висловлюючи таким чином ідею триєдності давньої Руської землі, російські церковники вказують на існуванні і «триєдинного російського народу». Українські дослідники спростували цю фальсифікацію, адже прп. Лаврентій Чернігівський цих слів ніколи не казав (Шумило, 2023).

Отже, у баченні РПЦ основою «руського міра» є сакральне поняття «Свята Русь» і пов'язана з ним релігійна та етнокультурна спільність східнослов'янських народів, передусім росіян та українців.

РПЦ особливо зацікавлена у реалізації концепції «руського міра» оскільки її власна юрисдикція поширюється на кілька держав. Це виражається в ідеї «канонічної території», під якою розуміється територія виняткової правочинності Московського патріархату. Історично вона включає простір колишньої Російської імперії та СРСР, тобто туди обов'язково входить Україна. Отже, «руський мір» розуміється РПЦ як «канонічна територія», що склалася як історичний та геополітичний простір Київської Русі і який повинен інтегруватися з Росією.

Російська імперія, СРСР та Російська Федерація використали прийняття православ'я у 988 р., щоб претендувати на Київську Русь як на «першу російську державу», спадщина якої належить Росії. У своєму баченні «русского міра» РПЦ намагається створити свій власний великий історичний наратив та використати історію як стрижень формування православної ідентичності реалізуючи концепт «Святої Русі». Розпад СРСР на самостійні держави, формування у них власних національних ідентичностей та національних церков, що загрожувало російському домінуванню, привернуло увагу РПЦ. Тому важливою складовою просування ідеологемі «Свята Русь» є поняття ідентичності. Концепція «Святої Русі» була політично інструменталізована в контексті просування ідеології «русского міра» в Україні. Велике значення реалізації проєкту «Святої Русі» у тому, що у геополітичному просторі східного слов'янства (передусім в Україні) він мав на увазі процеси формування спільної колективної ідентичності – руської православної ідентичності. Зазначена ідентичність – це рішення болючого та важливого для росіян питання про окрему українську ідентичність, оскільки руські як православні мали включати в себе й українців. Ієрархи РПЦ стверджують, що «Свята Русь» є ядром релігійно-культурної ідентичності східних слов'ян, причому слово «русський» у них об'єднує три гілки «русських» людей (росіян, українців та білорусів). Звідси обґрунтування неподільності «русского міра» як єдиного простору трьох братніх народів «Святої Русі». Відповідно, «Росія, Україна, Білорусь – це і є Свята Русь!» (Митрополит Иларион (Алфеев, 2010). Підставою для такого включення вважаються історичні аргументи, а саме приналежність чи «залучення» тієї чи іншої території до народу «історичної Русі». Водночас заяві, що: «Ми єдиний народ – народ святої Русі... єдиної історичної Вітчизни, що називається Православною Руссю» (Проповедь патріарха, 2022) мають на увазі підкреслити, що у росіян та українців спільні витоки і має бути однакова ідентичність. Водночас спільна православна ідентичність поєднується з спільною національною ідентичністю як триєдиного російського народу, який раніш мав спільну державу, що дає підстави РПЦ та російській владі заперечувати існування окремого українського народу та окремої Української держави.

Отже, тему ідентичності РПЦ поставила в центр геополітичної об'єднаної програми. Однак, бачимо, що в заявах РПЦ немає полідовності: то стверджується про три «братські» народи, то про один народ. Домінує, звичайно ж, твердження про один народ, який, за логікою РПЦ, має об'єднувати єдина церква. Стверджується, що РПЦ і її філія в Україні УПЦ (МП) найчастіше залишається «єдиною ниткою», що сполучає воедино цивілізацію Русі. Тому російська церква та влада надзвичайно гостро реагують на постанови автокефальної Православної церкви України, характеризуючи це як замах на «духовну єдність» російського та українського народів.

У візії ієрархів РПЦ православна ідентичність «Святої Русі» сприятиме «новому типу інтеграції» на пострадянському просторі. «Руський мір» має об'єднати Росію, Україну та Білорусь навколо Російської православної церкви

та російської держави і стати ядром якогось різновиду Євразійського союзу. Як стверджував глава РПЦ, «руській мір» може бути організований на принципово нових засадах, які в майбутньому копіюватимуть інші країни, подібно до того, як тепер усі копіюють досвід європейської інтеграції (Патріарх Кирилл, 2010).

Як одну з центральних місій ідеології «русского міра» патріарх Кирило проголосив відновлення єдності історичного простору народів «Святої Русі». Просуваючи ідеологію «русского міра», РПЦ постійно апелює до термінів «Свята Русь» та «єдиний історичний простір народів святої Русі» як до якоїсь історичної реальності, хоча насправді це є лише своєрідна історіософська метафора, що декларує потребу об'єднання православних східнослов'янських народів під зверхністю Росії.

Крім концептів «Свята Русь» та «історична Русь» РПЦ застосовується концепт «історична Росія», який має на увазі території колишньої Російської імперії та СРСР. Показово, що патріарх Кирило назвав розпад Радянського Союзу «руйнуванням історичної Росії» і неодноразово стверджував, що радянський режим не суперечив «базовим цінностям» «Святої Русі» (Патріарх Кирилл, 2011). Це при тому, що СРСР як атеїстична держава заперечував релігію та репресував церкву.

Надалі В. Путін став вводити в політичний лексикон поняття «історична Росія», «велика Росія», що використовувалося для ідеологічного обґрунтування агресивної політики Кремля щодо розширення території Російської Федерації до кордонів «історичної Росії». Причому, виправдовуючи військові дії в Україні, він також покликався на релігійний вимір, коли говорив про нібито «переслідування» прихильників УПЦ (МП) (філії РПЦ) в Україні.

Виходячи з візантійської моделі «симфонії» держави і церкви, РПЦ тісно співпрацює разом з російськими владними структурами у вирішенні геополітичних проблем домінування. Патріарх Кирило заявив про небувалу гармонію у відносинах держави та церкви (Глава РПЦ назвав, 2023).

Кремль та РПЦ бачать Україну як частину свого політичного та релігійно-культурного простору, який потрібно захистити від впливу Заходу. Наміри України стати членом ЄС та НАТО вони розглядають не лише як геополітичну проблему, а й як загрозу духовній цілісності «русского міра». Євроінтеграційні прагнення України спонукають Кремль та РПЦ стверджувати, що це не самостійний вибір українського народу, а інспірований Заходом проєкт. У своїй проповіді патріарх РПЦ заперечував незалежність України як держави та натякнув, що країни Заходу намагаються переробити Україну, перетворити частину єдиної Русі на державу, яка протистоїть цій Русі, ворожій Росії. Це дуже суголосно з відомою тезою Путіна про Україну як західний проєкт «Антиросія». Патріарх Кирило, описав війну в Україні як апокаліптичну боротьбу між добром і злом, як боротьбу з бездуховним Заходом (Росія – «царство добра», 2020).

Просування ідеї «єдиної Русі», препарованих історичних фактів про спільну колиску народів вигідне російській владі, яка хоче захопити українсь-

кі території, і потрібно для виправдання російської агресії. РПЦ схвалила окупацію Луганської та Донецької областей російськими військами заявляючи, що це нібито «руська земля», а сьогодиншній Донбас є «форпостом руского міра» (Святейший Патріарх, 2022). Заяву про те, що єдність Донбасу та Росії є «священною реальністю» можна розцінювати як підтримку анексії українських територій та повномасштабного вторгнення Росії в Україну.

Важливою складовою риторики РПЦ є сакралізація війни. Це означає використання релігійних наративів і теологічних концепцій для виправдання злочинів нібито добрими намірами, які заохочує релігія. оскільки надає війні божественного змісту, малює її як справедливий похід проти «демонічних українців» («Священна війна», 2022). РПЦ активно сакралізує війну, патріарх Кирило у численних проповідях пояснював духовний чи «метафізичний» вимір війни як захисту від зла та зовнішніх ворогів історичної Русі. Він зобразив війну як боротьбу «за вічне спасіння» росіян.

У розумінні РПЦ та УПЦ (МП) низка взаємопов'язаних концептів «Свята Русь», «історична Русь», «історична Росія» мають на увазі не лише Росію, а великий цивілізаційний простір «русского міра», невід'ємною частиною якого є Україна, з якою пов'язані витоки російської православної духовності та державності. Тому Україна, за їх твердженнями, повинна обов'язково інтегруватися з Росією.

У виконанні РПЦ релігія виконує функцію ідеологічного обґрунтування політичних дій Кремля. Відтак російсько-українську війну можна кваліфікувати як політичний конфлікт із релігійною складовою. З початком російської повномасштабної агресії РПЦ бере активну участь у пропагандистській антиукраїнській кампанії поширюючи наративи у яких: 1) стверджує, що українці і росіяни один народ; 2) заперечує державність України; 3) саралізує війну; 4) виправдовує російське вторгнення.

Висновки. Ідеологеми самобутньої «російської цивілізації» та «русского міра» використовуються як теоретичне підґрунтя російської зовнішньої політики щодо України, і як обґрунтування нинішнього геополітичного протистояння із західним світом. Історична політика РПЦ базується на просуванні взаємопов'язаних концептів «Свята Русь», «історична Русь», «історична Росія», які мають на увазі великий цивілізаційний простір «русского міра», невід'ємною частиною якого є Україна.

Важливість України в історіософських побудовах РПЦ визначається тим, що з територією сучасної України пов'язані витоки російської православної духовності та державності. Тому разом з Кремлем РПЦ реалізує неоімперський геополітичний проєкт «русского міра» спрямований на відновлення російської наддержави та інтеграції пострадянського простору. Його ідеологічним фундаментом є історико-релігійний концепт «Святої Русі», що має на увазі поглинання України Росією.

Твердження РПЦ про входження України в «історичну Русь», і відповідно, в «історичну Росію», заяви про один народ, єдину віру, спільну державу,

наполягання на канонічності РПЦ над територією України, все це є базисом обґрунтування, що заперечує окрему ідентичність українців, легітимність автокефалії Православної церкви України, право на існування Української держави і дає підстави стверджувати, що спільне минуле детермінує й спільне майбутнє. Зазначені аргументи стали обґрунтуванням російської геополітичної експансії та агресії проти України.

Список використаних джерел і літератури:

Балюк В., Дорошко, М. (2020). Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*, (1), 5–11.

Глава РПЦ назвал лучшими в истории нынешние отношения церкви и государства. (2023). URL: <https://regnum.ru/news> (дата звернення: 5.05.2023).

Здіорук, С. (2019). Російська православна церква як механізм деструкції національної єдності в Україні. *Україна дипломатична*, (20), 628–637.

Коновальчук, П. І. (2018). Зміст та основні напрями пропаганди Російської православної церкви у контексті гібридної війни Росії проти України. *Стратегічна панорама*, (2), 31–36.

Митрополит Иларион (Алфеев) считает, что русские, украинцы и белорусы «составляют единый народ, который называется Святой Русью». (2010). URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/6886-mitropolit-ilarion-alfeev-schitaet-cto-russkie-ukraincy-i-belorusy-nesmotrya-ni-na-cto-sostavlyayut-edinyj-narod-kotoryj-nazyvaetsya-svyatoy-rusyu.html> (дата звернення: 4.05.2023).

Моця, О. П. (1996). Київська Русь: результати та перспективи досліджень. *Укр. іст. журн.*, 4, 41.

Патриарх Кирилл: «Мы определяем, что хорошо, а что плохо, исходя из ценностей Русского мира». (2010). URL: <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovyu/6648-patriarh-kirill-my-opredelyaem-cto-xoroshho-a-cto-ploho-isxodya-iz-cennostej-russkogo-mira.html> (дата звернення: 7.05.2023).

Патриарх Кирилл сожалеет о распаде Советского Союза (2011). URL: https://www.bbc.com/russian/russia/2011/11/111111_russian_patriarch (дата звернення: 10.05.2023).

Патриарх Московский и всея Руси Кирилл совершает визит на Украину. (2011) URL: <https://www.pravmir.ru/patriarh-moskovskij-i-vseya-rusi-kirill-sovershaet-vizit-na-ukrainu/> (дата звернення: 11.05.2023).

Проповідь Святішого Патріарха Кирила у день пам'яті рівноапостольних Мефодія та Кирила. (2020). URL: https://www-patriarchia-ru.translate.google.com/db/text/5641130.html?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc (дата звернення: 17.05.2023).

Проповедь Святейшего Патриарха Кирилла в Киево-Печерской Лавре в день памяти святого равноапостольного князя Владимира. (2009). URL: <https://lavra.ua/propoved-svyatejshego-patriarha-kirilla-v-kievo-pecherskoj-lavre-v-den-pamyati-svyatogoravnoapostolnogo-knyazyu-vladimira/> (дата звернення: 6.05.2023).

Росія – «царство добра». Як патріарх Кирило (Гундяєв) війну благословляв. (2022). URL: <https://glavcom.ua/columns/sergchapninyak-patriarh-kirilo-gundyajev-viynu-blagoslovlyav-855120.html> (дата звернення: 7.05.2023).

Святейший Патриарх Кирилл встретился с детьми Донбасса. (2022). URL: <http://www.patriarchia.ru/text> (дата звернення: 5.05.2023).

«Священна війна». Як РПЦ долучається до інформаційної агресії проти України. (2022). URL: <https://imi.org.ua/monitorings/svyashhenna-vijna-yak-rpts-doluchayetsya-do-informatsiynoi-agresiyi-proty-ukrayiny-i48945> (дата звернення: 7.05.2023).

Словесна еквілібристика Патріарха Кіріла: чи прикладе він до Росії те, що говорив про Україну? (2009). URL: https://risu.ua/slovesna-ekvilibristika-patriarha-kirila-chi-priklade-vin-do-rosiji-te-shcho-govoriv-pro-ukrajinu_n31095 (дата звернення: 3.05.2023).

Шумило, С. (2022). Ідея «русского мира» як теологія війни московського патріарха Кіріла: до постановки проблеми. *Сіверянський літопис*, (4), 126–134.

Шумило, С. (2023). Фальшиві «пророцтва» Чернігівського «архієпископа» херувима Дегтяря як підгрунтя воєвничих містифікацій московського патріарха Кіріла. *Сіверянський літопис*, (5-6), 157–166.

Яремчук, В. Д. (2015). Російська Православна Церква в інформаційно-пропагандистському конструкті політики РФ щодо України на сучасному етапі. *Наук. записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3 (77), 247–273.

References:

Balyuk, V., Doroshko, M. (2020). Relihiynny chynnyk u hibrnydniy viyni Rosiyi proty Ukrainy [The religious factor in Russia's hybrid war against Ukraine]. *Visnyk Kyiv's'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Mizhnarodni vidnosyny*, (1), 5–11. [in Ukrainian].

Hlava RPTS nazval luchshymy v ystoriy nyneshnye otnoshenyya tserkvy u hosudarstva [The head of the Russian Orthodox Church called the current relations between the church and the state the best in history]. (2023). Retrieved from <https://regnum.ru-news> [in Russian].

Zdioruk, S. (2019). Rosiys'ka pravoslavna tserkva yak mekhanizm destruktivnoyi natsional'noyi yednosti v Ukraini [The Russian Orthodox Church as a mechanism for the destruction of national unity in Ukraine]. *Ukrayina dyplomatychna*, (20), 628–637. [in Ukrainian].

Konoval'chuk, P. I. (2018). Zmist ta osnovni napryamy propahandy Rosiys'koyi pravoslavnoyi tserkvy u konteksti hibrnydnoyi viyny Rosiyi proty Ukrainy [Content and main directions of propaganda of the Russian Orthodox Church in the context of Russia's hybrid war against Ukraine]. *Stratehichna panorama*, (2), 31–36. [in Ukrainian].

Mytropolyt Ylaryon (Alfeev) schytaet, chto russkye, ukraintsy y belorusy «sostavlyayut edyny narod, kotoryy nazyvaet-sya Svyatoy Rus'yu» [Metropolitan Hilarion (Alfeev) believes that Russians, Ukrainians and Belarusians “make up a single people, which is called Holy Russia”]. (2010). Retrieved from <https://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/6886-mitropolyt-ilarion-alfeev-schitaet-chto-russkie-ukraintcy-i-belorusy-nesmotrya-ni-na-chto-sostavlyayut-edinyj-narod-kotoryj-nazyvaetsya-svyatoy-rusyu.html> [in Russian].

Motsya, O. P. (1996). Kyiv's'ka Rus'; rezul'taty ta perspektyvy doslidzhen' [Kievian Rus; results and perspectives of research]. *Ukr. ist. zhurn*, 4, 41. [in Ukrainian].

Patryarkh Kyryll: «My opredelyaem, chto khorosho, a chto plokho, yskhodya yz tsennostey Russkoho myra» [Patriarch Kirill: “We determine what is good and what is bad based on the values of the Russian world”]. (2010). Retrieved from <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/6648-patriarx-kirill-my-opredelyaem-chto-xorosho-a-chto-plokh-ixodya-iz-cennostey-russkogo-mira.html> [in Russian].

Patryarkh Kyryll sozhaleet o raspade Sovet-skoho Soyuzu [Patriarch Kirill regrets the collapse of the Soviet Union]. (2011). URL: https://www.bbc.com/russian/russia/2011/11/111111_russian_patriarch [in Russian].

Patryarkh Moskovskyy y vseya Rusy Kyryll sovershaet vyzyt na Ukrainu [Patriarch of Moscow and All Russia Kirill pays a visit to Ukraine]. (2011) Retrieved from <https://www.pavmir.ru/patriarx-moskovskij-i-vseya-rusi-kirill-sovershaet-vizit-na-ukrainu/> [in Russian].

Propovid' Svyatishoho Patriarkha Kyryla u den' pam'yati rivnoapostol'nykh Mefodiya ta Kyryla [Sermon of His Holiness Patriarch Kirill on the day of commemoration of Equal-to-the-Apostles Methodius and Cyril]. (2020). Retrieved from https://www-patriarchia-ru.translate.google/db/text/5641130.html?_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc [in Ukrainian].

Propoved' Svyateysheho Patryarkha Kyrylla v Kyevo-Pecherskoj Lavre v den' pamyaty svyatoho ravnoapostol'noho knyazya Vladymyra [Sermon of His Holiness Patriarch Kirill in the Kyiv-Pechersk Lavra on the day of commemoration of the Holy Equal-to-the-Apostles Prince Vladimir]. (2009). Retrieved from <https://lavra.ua/propoved-svyatejshego-patriarh-kirilla-v-kievo-pecherskoj-lavre-v-den-pamyati-svyatogo-ravnoapostolnogo-knyazya-vladimira/> [in Russian].

Rosiya – «tsarstvo dobra». Yak patriarkh Kyrylo (Hundyayev) vynu blahoslovlyav [Russia is the “kingdom of good”. How Patriarch Kirill (Gundyaev) blessed the war]. (2022). Retrieved from <https://glavcom.ua/columns/serghchapnin/yak-patriarh-kirilo-gundyajev-vynu-blagoslovlyav-855120.html> [in Ukrainian].

Svyateyshyy Patryarkh Kyryll vstretylsya s det'my Donbassa [His Holiness Patriarch Kirill met with the children of Donbass]. (2022). Retrieved from <http://www.patriarchia.ru/text> [in Russian].

«Svyashchenna viyna». Yak RPTS doluchayetsya do informatsiyanoi ahresiyi proty Ukrainy [«Holy war». How the roc joins the information aggression against Ukraine]. (2022). Retrieved from <https://imi.org.ua/monitorings/svyashchenna-vijna-yak-rpts-doluchayetsya-do-informatsiyanoi-agresiyi-proty-ukrainy-i48945> [in Ukrainian].

Slovesna ekvilibrystyka Patriarkha Kirila: chy pryklade vin do Rosiyi te, shcho hovoryv pro Ukrainu? [Verbal equilibrium of Patriarch Kirill: will he apply to Russia what he said about Ukraine?]. (2009). Retrieved from https://risu.ua/slovesna-ekvilibrystyka-patriarh-kirila-chi-pryklade-vin-do-rosiji-te-shcho-govoriv-pro-ukrainu_n31095 [in Ukrainian].

Shumylo, S. (2022). Ideya «russkoho mira» yak teolohiya viny moskovskoho patriarkha Kirila: do postanovy problem [The idea of «Russian peace» as Moscow patriarch Kirill's theology of war: to the statement of the problem]. *Siveryans'kyi litopys*, (4), 126–134. [in Ukrainian].

Shumylo, S. (2023). Falshyvi «prorotstva» chernihivskoho «arkhyepyskopa» kheruvyma Dehtyarya yak pidgruntya voyovnychkykh mistyfikatsiy moskovskoho patriarkha Kirila [False «prophecies» of chernigiv «archbishop» cherubim tar as the underground of warrior mystifications of Moscow patriarch Kirill]. *Siveryans'kyi litopys*, (5-6), 157–166. [in Ukrainian].

Yaremchuk, V. D. (2015). Rosiys'ka Pravoslavna Tserkva v informatsiyno-propahandyst-s'komu konstrukti polityky RF shchodo Ukrainy na suchasnomu etapi [The Russian Orthodox Church in the information and propaganda structure of the Russian Federation's policy towards Ukraine at the current stage]. *Nauk. zapysky IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 3 (77), 247–273. [in Ukrainian].

Отримано: 10.06.2023

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.246–255

КОПИЛОВ Сергій – доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kopylov@kpnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3634-5276>

Researcher ID ABG-4518-2020

KOPYLOV Sergiy – Doctor of Historical Sciences, Professor, rector, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 61 Ohienko Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (kopylov@kpnu.edu.ua)

ГАЗІН Володимир – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (hvv1969@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9456-623X>

HAZIN Volodymyr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32301, Ukraine (hvv1969@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Копилов, С., Газін, В. (2023). Історична публіцистика професора Володимира Газіна: рецензія на книгу Газін В. П. Історія в дзеркалі журналістики. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 312 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 246–255.

ІСТОРИЧНА ПУБЛІЦИСТИКА ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ГАЗІНА: рецензія на книгу Газін В. П. Історія в дзеркалі журналістики. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2019. 312 с.

У 2019 році у видавництві «Друкарня “Рута”» (м. Кам'янець-Подільський) вийшла книга «Історія в дзеркалі журналістики» званого українсько-го історика, доктора історичних наук, професора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Володимира Прокоповича Газіна (1936-2021 рр.). У ній зібрано 17 статей, які впродовж п'ятнадцяти ро-

ків (з 2004 по 2019 рр.) були опубліковані у всеукраїнському інформаційно-аналітичному тижневику «Дзеркало тижня» і неодмінно викликали реакцію читачів (від схвалення та захоплення до повного несприйняття, іноді з відвертими образами на адресу автора). Без сумніву, це є ознакою того, що надруковані студії не залишилися непоміченими, їх читали, вони викликали дискусію, емоції, їх запам'ятали...

Стосовно цієї збірки історичної публіцистики висловимо деякі міркування.

По-перше, усі матеріали стосуються суспільно значущих проблем, які не мають якогось терміну давності й жодним чином не втратили своєї актуальності. На історичних прикладах автор порушує питання суті демократії, багатопартійності, порівнює тоталітарних «близнюків» фашизм і комунізм, змальовує портрети діячів, які й визначили обличчя епохи (XX ст.), аналізує суть та прояви «русского мира», характеризує зміст ринкової економіки, порівнює її з тоталітарною більшовицькою командно-адміністративною системою, коментує проблеми I та II світових воєн тощо. Матеріали, безумовно, залишаються цікавими і для сучасного читача, змушують замислитися, поміркувати над сьогоденням, зіставити його з минулим.

По-друге, статті, представлені в книзі, хоча і відповідають усім критеріям журналістики (доступність, певний науково-популярний характер тощо), усе ж є продуктом фахового історика, спеціаліста з історії міжнародних відносин, одного з найавторитетніших українських «германістів» початку 2000-х років. Тому всі міркування та висновки автора ґрунтуються на достовірних історичних фактах, підтверджуються відповідними джерелами. У статтях подано надзвичайно глибокий аналіз, який часто й визначає їхню цінність, а висновки автора (з ними, звичайно, можна і не погоджуватися) спонукають до роздумів.

По-третє, рецензовані матеріали – це яскравий приклад історичної журналістики. У даному контексті можна застосувати термін «історична публіцистика».

Власне публіцистика, за визначенням фахівців, є специфічним видом творчої діяльності, тісно пов'язаним з мистецтвом, філософією, наукою, релігією, історією. До публіцистичних належать твори, присвячені актуальним проблемам щоденного суспільного й громадського життя. Публіцистика осмислює події та явища, спонукає до певних висновків, вчинків, акцентує увагу на буденних, на перший погляд, процесах, змушує бачити їх по-новому, помічати прихований зміст. Автор публіцистичного твору намагається висловлюватися емоційно, нестандартно, водночас – точно, популярно й дохідливо.

Через те, що предметом публіцистики є актуальні історичні явища й важливі проблеми поточного життя суспільства, той факт, що автором публіцистичних матеріалів є саме фаховий, авторитетний історик, дає можливість говорити про їхню унікальність і цінність. Адже історична освіта формує, на-

самперед, світогляд, уміння аналізувати сучасне з погляду в минуле, проводити паралелі та робити відповідні висновки. Фаховість історика змушує його дотримуватися принципів історизму та об'єктивності, не вдаватися до фальсифікування задля якихось сучасних ідеологічних трендів. У даному випадку тісне поєднання історичної науки й публіцистики (як літературного жанру) виражається в прагненні автора всебічно з наукової точки зору та використанням історичних методів дослідження осмислити порушену проблему, дати зважену й точну оцінку висвітленому явищу, довести до читача свою точку зору, переконати його не вибухом емоцій, не доказами, породженими почуттями, а конкретними цифрами, історичними фактами, логічними аргументами, покликаними на відповідні джерела. Глибокий аналіз соціальних проблем, свіжість думки й слова, достовірна аргументаційна база – це саме ознаки матеріалів, свого часу опублікованих в одному з найавторитетніших періодичних видань України, а нині представлених у рецензованому збірнику.

Володимир Прокопович Газін є одним з авторитетних українських фахівців з питань всесвітньої історії новітнього часу. Він – автор двох монографій: «Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 рр.): східно-європейські аспекти» та «Актуальні проблеми сучасності: історія і світова політика», а також у співавторстві з доктором історичних наук, професором Сергієм Копиловим низки посібників та підручників для студентів історичних факультетів закладів вищої освіти: «Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр.», «Новітня історія країн Європи та Америки 1945-1994», «Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2000», «Новітня історія країн Європи та Америки 1945-2002 роки»; «Новітня історія країн Європи та Америки на початку XXI ст.». Науковий та педагогічний досвід дав йому змогу виокремити дійсно суспільно значущі проблеми, проаналізувати їх з історичного погляду, зробити їх зрозумілими та цікавими для широкого загалу людей, здатних мислити.

Попри доволі широку тематику вміщених у збірнику статей В. Газіна, можна виокремити декілька блоків. Зважаючи на те, що автор є вченим-істориком, фахівцем з питань новітньої історії країн Європи та Америки, саме дана проблематика займає значне місце в його історичній публіцистиці. Зокрема цьому присвячені його статті «Вивчення всесвітньої історії в Україні: 20 років тупцювання на місці» (2011 р.) (с. 33–37), «Нелінійна вісь історії: останні 100 років» (2017 р.) (с. 211–218), «Велика війна: чи всі її уроки вивчило людство» (2018 р.) (с. 275–283).

В. Газін актуалізував питання необхідності утворення в Україні Інституту всесвітньої історії. Відсутність такого, на думку автора, є ознакою збереження старої, напівколоніальної структури організації історичної науки в Україні, «...яка в радянський період відповідала усталеній у тоталітарній державі формулі дозволеного. Як відомо, «патентованим» центром дослідження фундаментальних тем історії була Москва. «Меншим братам» залишалися дрібні, позбавлені національного змісту питання» (с. 33). Фактично

створення закладу з вивчення всесвітньої історії необхідно в умовах, коли Україна активно прагне стати членом міжнародного співтовариства «...з усією палітрою його зв'язків, вивчення та наукова оцінка яких мають бути поставлені на службу політиці, дипломатії, взагалі всьому українському суспільству» (с. 35).

Зазначимо, що серед історичної спільноти та в державних структурах було розуміння необхідності окремого Інституту всесвітньої історії. Стаття В. Газіна з'явилася у червні 2011 р., а вже у вересні того ж року даний заклад було офіційно створено.

Велике аналітичне дослідження «Велика війна: чи всі її уроки вивчило людство» було опубліковано до 100-річчя завершення Першої світової війни (1914-1918 рр.). На думку В. Газіна, дана війна, будучи першим тотальним конфліктом, цілком заслуговує епітету «велика», зважаючи на її масштаби (автор наводить дані, що «...в армії воюючих країн було мобілізовано 74 мільйони людей. У бойових діях брали участь 29 мільйонів» (с. 278)), а також наслідки. Як зазначав автор, «Результати війни були епохальними для переможців і сумними для всіх» (с. 281). З-поміж результатів Першої світової війни В. Газін окреслював той факт, що Європа опинилася в реаліях існування двох суспільно-політичних систем: демократичної та тоталітарної (Радянський Союз, нацистська Німеччина й фашистська Італія). Автор зазначає: «Чи міг новий версальсько-вашингтонський світовий порядок забезпечити мир в умовах розколу світу по лінії демократія-тоталітаризм, довільно проведених мирними договорами нових кордонів? Наскільки скоро тоталітарні держави перейдуть до здійснення своїх планів світового панування?» (с. 282–283). Врешті він доходить висновку, що Перша світова війна, не вирішивши багатьох проблем, заклала передумови Другої світової війни, та роздумує, чи сучасне людство зробило належні висновки з історії ХХ століття, яке вмістило у свій відтинок часу дві криваві світові війни? (с. 283).

Низку статей В. Газін присвятив проблемам, пов'язаним із Другою світовою війною. Ця тема була близька ще й тому, що він особисто був очевидцем цих подій, коли війна прокотилася через його рідне подільське село і на все життя в свідомості шестирічної дитини закарбувалися образи: солдати відступаючої «червоної» армії, німці, бої за село тощо. Тому дана тематика є в таких матеріалах: «1941-1945: від катастроф до перемог – важелі повороту» (2012 р.) (с. 42–46), «Війна у війні: кому було вигідно? Кривава карта Волині» (2016 р.) (с. 157–163), «Ой тумани moi, растуманы» (2019 р.) (с. 289–295).

У даному аспекті звертаємо увагу на проблему «волинської трагедії», яка сьогодні час від часу з'являється в медійному просторі України та Польщі, до неї долучаються історики та політики. Складається враження, що інформаційні викиди, активізація дискусії відбуваються у чітко визначені моменти з метою погіршення українсько-польських відносин. В. Газін пропонує на дану проблему подивитися під іншим кутом зору: не шукати, хто більше винний в обопільних етнічних чистках, що їх вчинили на Волині в 1943 р.

Українська повстанська армія (УПА) і польська Армія Крайова (АК), а замислитися, кому це було вигідно і ким це все було спровоковано. На думку автора, слід зважати, що польсько-українські зіткнення відбулися в умовах війни між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною ще й в глибокому німецькому тилу (коли німці за бажанням могли швидко навести там порядок). Учений наголошує, що за даних умов «німцям було вигідно зіштовхнути лобами українців (80% населення Волині) і поляків (15-17%), бо це істотно полегшувало їм боротьбу з силами, які завдавали вермахту чимало клопоту. У Москві теж були зацікавлені у ворожнечі й війні між поляками та українцями. Й. Сталін говорив не стільки про об'єднання всіх зусиль на боротьбу проти окупантів, скільки про власні повоенні плани в Центрально-Східній Європі, ключем до реалізації яких була Західна Україна... Для Москви було вигідно, якби ще до приходу Червоної армії на Волині відбулися зачистка польської етнічної групи і фізична ліквідація найбільш активної, національно налаштованої частини українців. Особливо це стосувалося знищення УПА, яка, абсолютно зрозуміло, не припинить боротьби за незалежність. Так само, як і Армії Крайової, що репрезентувала уряд Польщі у вигнанні, орієнтований на Захід, і могла завадити після війни утвердженню держави як про радянської і комуністичної» (с. 158–159). Яким чином це було здійснено? Тут Володимир Прокопович зазначає, що «...якщо німці, нацьковуючи поляків на українців і вбиваючи тих і інших, у досягненні своїх цілей використовували каральну систему, то Москва, здійснюючи те саме, – радянське підпілля і «сталінських командос» (с. 160). Саме останні часто були провокаторами українсько-польського протистояння, чинячи масштабні злочини то від імені поляків, то у формі вояків УПА.

Темі радянських партизан, які діяли на теренах України, присвячено окрему статтю «Ой тумани мои, растуманы» (слова з відомої пісні про радянських партизанів). На нашу думку, з-поміж інших дуже цікавих висновків автора, які він аргументовано подав у даній студії, заслуговують на особливу увагу дві тези. По-перше, це власне класифікація різних формувань, які себе називали партизанами. Такими були, як зазначав В. Газін, радянські партизани (з'єднання і загони С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, В. Бегми, М. Наумова та ін., що підпорядковувалися Головному штабу партизанського руху в Москві), бійці УПА, а також бригади А. Бринського і Д. Медведєва, сформовані на базі структур НКВС і НКДБ й заслані для нейтралізації діяльності ОУН-УПА в німецький тил. Часто останні слугували прикриттям і базою для засланців у німецький тил диверсійних груп та окремих виконавців, як це було у випадку з агентом НКДБ М. Кузнецовим. Насамкінець, як зазначає автор, «...мала місце й звичайна отаманщина, коли здорові й молоді чоловіки, щоб уникнути відправки на підневільну роботу в Німеччину і пережити часи лихоліття, відсиджувалися в лісі, жили на побори з місцевого населення, обіцяючи після війни все повернути» (с. 290–291). По-друге, вчений цілком справедливо ставить під сумнів власне масштаби та роль партизансь-

кого руху (особливо радянського) в Україні. Він зауважує, що в партизанських з'єднаннях та загонах практично не велася документація, відтак головною джерельною базою для сучасних дослідників стали звіти міфічних «підпільних обкомів» ВКП(б), які після війни за наказом з Москви писали їх про свою діяльність у роки війни. Ці сфальсифіковані й вигадані матеріали, що осіли в обласних архівах (згідно з тими звітами партійне керівництво областей і районів пішло в підпілля й формувало партизанські з'єднання та загони, масово піднімало трудящих на боротьбу з окупантами, звісно ж, очолюючи її та йдучи в перших рядах), прославляли героїзм і мужність комуністів – організаторів усіх перемог радянського народу, який мужньо боровся за «рідну владу» та створював картину неймовірного поширення партизанського руху, колосальних втрат вермахту від діяльності партизан (с. 292–293).

В. Газін як відомий український учений-германіст у своїй історичній публіцистиці не міг оминати власне німецької проблематики. Так, у статті «Уроки ваймарської історії», опублікованій у тижневику «Дзеркало тижня» ще у грудні 2004 року, він аналізує причини появи та поширення реваншистських настроїв у німецькому суспільстві періоду Ваймарської республіки, політику правлячих кіл Німеччини на невизнання правомірності створення сусідніх держав, таких як Польща, Чехо-Словаччина («потужна антипольська й античехословацька пропаганда, розгорнута відразу ж після війни, формувала у німців уявлення про нові держави як квазідержави, що з'явилися внаслідок «французьких підступів»» (с. 13)) та апелювання до німецьких меншин, що там мешкали, поширення думки, що за німецької влади їхнє життя було значно кращим, ніж за поляків, чехів, створення та підтримка різних сепаратистських партій та організацій, протистояння політиці колонізації та чехізації (відбувалася цілеспрямована підтримка німецької мови, культури, школи). В. Газін зазначав: «Під приводом захисту прав меншин Німеччина дедалі частіше втручалася у внутрішні справи незалежних держав... Економічна та фінансова допомога, міцні зв'язки з райхом, насадження ідеології реваншу сприяли відокремленню й відособленню німецьких національних меншин у господарському, культурному та політичному сенсі, появі специфічних німецьких анклавів, призначення яких – підточувати суверенні держави, руйнувати їх зсередини, «готувати» до поглинання Німеччиною» (с. 21). Така картина східної політики ваймарської Німеччини безпосередньо спонукала (у 2004 р.!!!) до спрямування уваги на політику росії, яку вона провадила по відношенню до незалежних держав, що утворилися після розпаду СРСР: «На жаль, аналогічну практику не здано в архів, хоча уроки й наслідки такої політики воляють, аби її не повторювати... Сумна статистика долі німецьких національних меншин повинна стати пересторогою для тих, хто, забуваючи уроки історії, роздмухує міжнародні конфлікти, розігрує федералістську карту з метою реалізації своїх імперських амбіцій» (с. 22).

Загалом, проведення історичних паралелей, порівняння сучасних політиків з їхніми «історичними близнюками», акцентування на необхідності

вивчення уроків минулого, без чого не можливим є досягнення успіху в сучасності – яскраві риси публіцистичного стилю В. Газіна. Так, у портреті А. Гітлера (статті «Тавровані Каїном. Гітлер – людина, фіорер, тиран у порівнянні» (2015 р.) (с. 107–121) та «Сталін і Гітлер: друзі – вороги» (2018 р.) (с. 263–269)) ми бачимо образ іншого, вже сучасного потворного злочинця путіна. Їхні зловісні ідеї та цілі породжені, зокрема, їхніми фізичними комплексами, від яких вони страждають, відсутністю достатньої якісної освіти, впливом безвідповідального оточення, безпросвітним дитинством та юністю (с. 108). Сьогодні, читаючи характеристику Гітлера та Сталіна, те, що їх об'єднує, ми знову бачимо й бункерного карлика з сучасного залісся: «Художник, що не відбувся, Гітлер, семінарист, що недовчився, Сталін, не вкладаються ні в схему стандартної пересічної людини, ні в образ людини-генія. Обидва прокляті своїми народами (хоча про РФ цього нині не скажеш). Обидва знищували своїх суперників... На рахунку обох – мільйони жертв... Для обох істотну роль у формуванні особистості відіграла низка злитих воедино чинників, зокрема важке дитинство й юність (поневірвання, пошуки роботи). Це характерно і для Гітлера/Шикльгрубера, і для Сталіна/Джугашвілі. У обох в інтелектуальному арсеналі – низька освіта, що не сприяло виробленню прагматичних і здорових поглядів на життя, суспільство та людей; оточення, завжди охоче підсипати негативу у вогонь образ невдахи; час, що сприяв видряпуванню таких людей на вершину влади (поразка у війні й революція); велике бажання організувати суспільний конфлікт і бути над ним, вирішуючи його єдино на користь своєї непогрішності» (с. 108). Сам же Володимир Прокопович портрет Гітлера підсумовує висновком, який цілком вписується в сьогоденішне розуміння суті ролі та завдань нашої боротьби проти неї: «Сьогодні, з надломом тоталітаризму на пострадянському просторі, спостерігається глибоке розчарування з приводу очікуваного швидкого виходу з комунізму і просування до демократії та ринку. Як наслідок – безвихідь, невпевненість і відчай живлять атавізми комунізму, плодять фашизм, реанімують зловісні тіні диктаторів, реалізуюючи запит на нацизм і сталінізм. І цей запит уже має наочне підтвердження – режим в. путіна (змінено авторами) скочується в нацизм російського штибу. Рішуче не зупинивши цей процес у нікуди, пострадянські суспільства надовго будуть приречені на несвободу й відсталість» (с. 121).

Інша важлива тема в історичній публіцистиці В. Газіна – «русскій мір», неоімперські потуги сучасної московії, а також російсько-українські відносини. Власне розгорнутий «діагноз» «руському міру» подано в статті «Русский мир»: нова реальність старого міфу», опублікованій у квітні 2011 р. «Червоною ниткою» проходить думка, що в цій ідеології, в тому московському баченні світу, де має постати відновлена політично, духовно, територіально російська імперія, немає жодного місця для України, незалежної, напівзалежної, чи навіть формальної. Це автор проголошує уже в перших рядках статті: «Проголошення незалежності та європейський вибір України у структурному, цивілізаційному, економічному, культурному і просторовому сенсах – це кінець Російської ім-

перії» (с. 27). Щодо самого «руського мира», то В. Газін акцентує увагу на окремих проблемах. По-перше, причини утвердження «руського мира» як ідеології, «яка обслуговувала культ самоізоляції у виокремленні і закріпленні її особливого способу буття між Європою та Азією» (с. 27). Серед них, на його думку, тривала відокремленість (осторонь морських та важливих сухопутних шляхів), що породила «...самобутність та характерний суспільний уклад», які були посилені кількастолітнім татаро-монгольським ігом. Внутрішнім чинником стала «...багатівікова консервація специфічного укладу соціуму, що перебував на узбіччі магістрального цивілізаційного процесу, а відтак був приречений на відсталість в усіх сферах життя» (с. 27). По-друге, московія упродовж всієї історії намагалася скористатися з досягнень європейської цивілізації (йшлося про елементарне запозичення, копіювання, викрадення, пограбування... посталала така собі «держава-мародер»). Водночас, як зазначає автор, «...знайомство з Європою завжди викликало в росіян двояке відчуття: захоплення і збентеження. Однак висновки були, м'яко кажучи, парадоксальні: «Все одно ми вищі за них... росіяни впевнені: «Вокруг враги. Все – враги... Мы – силачи. Украина – к ное!»». Риторика ворожого оточення породжує колективну ксенофобію... Досягнення кращого життя бачилося тільки на екстенсивному шляху, через захоплення нових територій. Багатство мало прирости то Сибіром, то Кавказом, то ще чимось. Що то за війна і перемога, коли не приєднано нових територій?» (с. 28). Зауважимо, що сьогодні ми вповні побачили і відчули настрої московського суспільства, від представників політичної еліти і до широких мас, «рускомировского» люмпену. По-третє, сучасна неоімперіалістична ідея, «...видозмінена, адекватна часові, аксіоматична за формою і змістом, базована на канонах, невідвладних дискусіям», як зазначає В. Газін, виявилася «...чимось усередненим між релігією та політикою... Немає нічого дивного в тому, що ідея, котра сьогодні стала теоретичним прикриттям імперської політики «збирання земель», пропагується насамперед вищим кліром Московського патріархату» (с. 29). По-четверте, вістря доктрини «руського мира» спрямоване саме проти України. «В її арсеналі – препарована історія колоніального статусу України у складі Росії після Переяславської ради 1654 року, нав'язування якої відбувається через написання спільних підручників, вихолощення і спотворення всього українського, спрямоване на позбавлення українців власної історії, без якої, як відомо, немає й народу» (с. 29–30).

Звичайно, до написаної у 2011 р. статті можемо віднести дещо критично з позиції жажливого та кривавого сьогоднішнього. Зокрема, автор дещо переоцінював рівень московського суспільства, вважаючи, що там відбуваються помітні зміни в його світобаченні та ставленні, зокрема й до України. Так, В. Газін вважав, що там «...починають розуміти, що Україна – незалежна держава, а українці – окремий народ», що «...в Росії назріває переконання, що відносини між пострадянськими державами вже ніколи не будуть такими, якими були колись» (с. 30). На жаль, сучасна війна та ставлення до неї в московському недосупільстві переконує нас в іншому. П'ята важлива теза полягає в тому, що в

територіальному сенсі «русский мир» – як його розуміють адепти – далеко виходить за межі власне росії. Він не має чітких обрисів. В уявленні багатьох росіян його кордони визначаються межами вживання російської мови, а особлива роль у його становленні належить російським національним меншинам і російськомовному населенню. «Інструментарій його реалізації – різноманітний: від створення переважаючого впливу в сусідніх країнах до обмеження їхнього суверенітету і встановлення повного контролю за їхніми просторами: економічним, політичним, інформаційним, конфесійним, мовним тощо» (с. 31). Сьогодні ми бачимо, що на шляху реалізації ідеї «русского мира» Москва не зупиняється перед використанням терористичних актів, методів «гібридної війни» та переходу до прямої збройної агресії з захопленням територій, знищенням цілих міст та сіл, вбивством десятків тисяч мирного населення.

В. Газін у 2011 р. з властивим йому переконанням, що демократія та здоровий глузд усе ж переможуть, висловлював сподівання, що «...на пострадянському просторі є виграшний варіант і для України, і для Росії, якщо остання через демократизацію та відмову від політики «русского мира» прискорить рух у бік Європи. Росія-держава, на противагу Росії-імперії, прагнучиме якомога швидше стати її частиною. У такому разі суверенітет і незалежність України, її європейський вибір – будуть в інтересах Росії» (с. 33).

Загалом дуже багато ідей знаного вченого-історика, які він висловлював у своїх публікаціях, торкалися суті актуальних проблем сучасності, їх зміст розкривався в контексті аналізу історичного минулого, а висновки спонукали читача до роздумів.

Книга, яка опублікована у 2019 році – унікальна за своєю структурою, змістом та наповненістю новими ідеями, аналітичними роздумами, історичними порівняннями. Статті, відповідно до жанру історичної публіцистики, легкі для прочитання і водночас максимально наповнені інформацією. Кожне речення – це звернення до читача, закликає його замислитися над тими проблемами, на яких акцентує увагу автор. Ураховуючи природну толерантність та демократизм, Володимир Прокопович Газін залишав можливості для дискусії, обміну думками, завжди поважав аргументи опонентів, якщо вони дійсно спиралися на серйозну базу.

«Історія в дзеркалі журналістики» в повній мірі розкриває характер історика-германіста, професора Володимира Газіна. У своїй науковій діяльності, поряд із роботою над дисертаціями, монографіями, підручниками, він з особливим захопленням ставився саме до історичної публіцистики, вважав, що завдання історика полягає не лише в роботі над академічними проектами, а над соціально-значимими, такими, що спрямовані не стільки на розкриття суті минулого, як на формування бази для майбутнього. Він щиро тішився, коли в тій чи тій газеті (чи всеукраїнські «Дзеркало тижня» та «День», чи представник місцевої преси «Подільнянин») з'являлася його стаття, читав коментарі (позитивні й негативні), захоплено розповідав, що, наприклад, одну

з його статей прочитав і прокоментував (вкрай негативно) перший український президент Леонід Кравчук. До речі, це було щось пов'язане з проблемою вступу України в НАТО. Володимир Прокопович був активним прихильником та пропагандистом цієї ідеї. Леонід Макарович дотримувався іншої точки зору. Сьогодні історія розставила всі крапки над «і».

Переконані, що дана книга може бути цікавою і для пересічного читача, і для професійного історика, і для представників журналістської праці. Це яскравий приклад того, як слід писати, як порушувати актуальні проблеми, як, перебуваючи на історичній ниві, робити цей світ кращим, підштовхувати суспільство до прогресу, до змін задля побудови суверенної, демократичної та правової України.

Отримано: 27.05.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-40.255–263

ФІЛІНЮК Анатолій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (afilinyuk@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2659-114X>

FILINYUK Anatoliy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ukraine's History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (afilinyuk@)ukr.net)

ГРИГОР'ЄВ Роман – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (numizmat555@yahoo.com)

ORCID <https://orcid.org/0009-0003-5039-452X>

HRYNORIEV Roman – PhD-student of the Department of Ukraine's History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 14 Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (numizmat555@yahoo.com)

Бібліографічний опис статті: Філінюк, А., Григор'єв, Р. (2023). Художній театр на Поділлі в 1864-1921 рр. у контексті розвитку музичного мистецтва: рецензія на книгу Кушка Н. Музична Вінниця. Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2020. 480 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40), 255–263.

**ХУДОЖНИЙ ТЕАТР НА ПОДІЛЛІ В 1864-1921 рр. У КОНТЕКСТІ
РОЗВИТКУ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА:**

**рецензія на книгу Кушка Н. Музична Вінниця. Вінниця:
ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2020. 480 с.**

Україна сьогодні перебуває більш як півтора року в умовах повномасштабної гібридної російсько-української війни, яка чи не найгостріше за останнє тисячоліття поставила руба питання самого факту подальшого існування нашої державності та української нації. Національна ідентичність та самобутність українців, яку тотально заперечує Російська Федерація, лягла в основу екзистенційного конфлікту, що розпочався задовго до 24 лютого 2022 року. Звернувшись до історичної ретроспективи, ми можемо зробити висновок, що як нині, так і впродовж минулих віків, наріжним каменем українського етногенезу була й залишається культура.

Важливу роль у цьому процесі ще з античних часів відігравав театр – мистецтво синтетичне, в якому поєднуються різні сфери культурного буття людства. Зважаючи на перебіг історичних процесів, у регіонах сучасної України культура розвивалася у відмінних умовах і з різною інтенсивністю. Що ж до Поділля, то одним із визначних мистецьких центрів краю та всієї України була і залишається Вінниця.

Серед широкого спектру літератури, виданої останніми роками та присвяченої тематиці розвитку художньої культури, зокрема театрального мистецтва на Поділлі, особливу увагу привертає науково-документальне видання «Музична Вінниця» вінницької дослідниці, музикознавця, викладача-методиста Вінницького фахового коледжу мистецтв ім. М. Леонтовича Наталії Кушки. Як зазначає сама авторка, вона упродовж багатьох років досліджувала музичну історію Вінниці в архівах, музеях та бібліотеках, результатом чого і стало дане видання, що стало плодом багаторічної копіткої роботи в архівах і книгозбірнях. Воно композиційно складається зі вступу, дев'яти розділів (названих «частинами»), додатків, де вміщено примітки, іменний покажчик, джерела, покажчик змін назв вулиць і список скорочень.

Книга побудована за проблемно-тематичним підходом й ґрунтується на основі принципів об'єктивності, історизму, науковості, системності та всебічності. Про це ґрунтовно підкреслюється у вступній частині, що має назву «Поштовх (напрямок і жанр, а також трохи філософії)» і містить ключові методологічні підходи до розкриття обраної теми. Відправним у цьому є трактування авторкою поняття «хронотоп», яке дозволило розглядати культуру, в тому числі мистецтво, у поєднанні часу й місця, взаємообумовлення та взаємопроникнення. В її розумінні, «мистецький хронотоп – явище складне, багатопланове. Це така категорія у мистецтві, яка мусить допомогти знайти «точку золотого перетину» у характеристиці Вінниці на рівні взаємовідносин простору і часу, визначити тип нашого міста, як соціально-мистецького явища і вияснити історичні етапи процесів його утворення» (с. 6). Використання

хронотопу дозволило розв'язати такі найважливіші завдання дослідження щодо визначення образу та типу міста. Адже слово *typos* (грец.) «означає в одному випадку зразок, модель, форма чогось», а віншому, власне у мистецтві, – «узагальнений образ, втілюючий характерні риси великої групи людей певної епохи чи соціального прошарку». Виходячи з цього тлумачення, у виданні використовується слово «тип» для розуміння та осмислення тих явищ у музичній історії Вінниці, «які не просто характеризують її як звичайне провінційне українське місто серед багатьох таких, а також і як феномен з усіма неповторними, специфічними, притаманними лише йому рисами». До того ж, враховується світова практика, «яка показує, що щось може засновуватись, а протягом століть руйнуватись, занепадати, розвиватись, відроджуватись, переіменуватись, мати різний статус у різні часи... Але всі ці події є історією одного конкретного явища» (с. 6).

Акцентуючи увагу на ролі та місці простору і часу в музичній історії Вінниці, музикознавиця виділяє: по-перше, музикантів й творців музики, форми музикування, концерти та організації, які їх ініціювали й організували, музичну освіту та її заклади, окремі події, нарешті, слухачів і глядачів; по-друге, історичний аспект, тобто, як ті чи інші явища виникали, розвивались, змінювались, які стали риси збагачувались новими (с. 6). В узагальненому плані музичний хронотоп Вінниці представлено як «опис музичних подій у часі та просторі історії міста, співвіднесені з історією світової музичної культури» (с. 7).

Водночас Н. Кушка вживає поняття «архетип» культури, що у поєднанні з хронотопом створила можливість знайти глибші виміри тих процесів, які обумовлюють і творять цілісність музичного образу Вінниці (с. 7). Розмірковуючи про музичний поступ подільського міста, дослідниця звертає увагу на традиції та новаторство в музичному житті, музичній освіті, музичній стилістиці тощо. Говорячи про діалектику традицій і новаторства в царині музичної культури, авторка висловлює переконання, що «для плідного діалогу конче треба аналізувати грандіозний досвід багатівкової музичної культури, накопиченої людством, щоб виявити основні тенденції, напрямки. Здобутки, які слід розвивати, і помилки, які не варто повторювати» (с. 8).

Ознайомлення з текстом вступної частини дозволяє також пересвідчитись у тому, яке місце в книзі відводиться джерелам. На переконання Н. Кушки, тільки на основі архівних документів і матеріалів, спогадів, періодики тощо можна робити об'єктивні висновки про те, що нами успадковане та на якому підґрунті будувати нове. Покликаючись на власний досвід із цієї проблеми, вона особливо підкреслює, що «дуже часто ми за нове приймаємо те, що колись давно існувало. Часто минуле ще має велику і не розтрачену енергію, яку варто використовувати і надалі» (с. 8).

Зі вступу стають зрозумілими хронологічні рамки дослідження музичної історії Вінниччини, які охоплюють період від давніх часів до звільнен-

ня краю від фашистської окупації. Бо ж повоєнна епоха потребує подальшого вивчення.

Варто відзначити широкий масив документальних джерел, на яких базується праця. Її основу складають фонди Державного архіву Вінницької області (загалом, авторка проаналізувала майже 350 справ із 47 фондів, серед яких частина опублікована вперше), а також більше 100 опублікованих документальних видань. Висвітлюючи історію театрального життя Вінниці, Н. Кушка також послуговується матеріалами досліджень Ю. Сіцинського, О. Волосатих, Л. Корній, Е. Бистрицької, О. Логінова, Л. Семенко, В. Воловика Ю. Кочурської, М. Михайлова, Т. Чубіної та ін. мистецтвознавців та істориків. Інформацію, вміщену в третьому розділі, авторка також доповнює матеріалами з відкритих джерел, часописів («Подольские губернские ведомости», «Юго-Западный край», «Киевлянин», «Слово Подоліи», «Винницкая жизнь», «Подольское слово», «Україна», «Маяк», «Шлях» тощо), рецензій театральних критиків другої половини XIX – початку XX ст. (значна частина з яких друкувалися анонімно або під псевдонімами (як-то згаданий авторкою «Маestro» – оглядач просвітянської газети «Шлях»). Щоправда, все таки варто виділити прізвища В. Мазаракій, М. Ренненкамф, М. Бонч-Томашевський, Ільницький (без ініціалів), Ю Шкрумеляк та ін.), спогадів актриси М. Велізарій, диригента О. Кошиця та інших видатних діячів вітчизняної культури. Розповідь супроводжується 55 світлинами з державних архівів і приватних колекцій. Матеріал «живий», факти перемишуються фрагментами з біографій, спогадами, авторськими висновками (місцями іронічними), розповідями про інтриги і протистоянням між владою та антрепренерами, дирекцією театру й акторами.

Рецензована книга є науково-документальним виданням та представляє собою цілісний і систематичний виклад розвитку музичного життя Вінниці з найдавніших часів до середини XX ст. у контексті царини культурного поступу Поділля і всієї України, чільне місце в якій посідає театральне мистецтво. Прикметним є наголошення в першій частині праці на витоках розвитку театрального мистецтва в Україні, зокрема на Поділлі, пов'язаного з містом-державою Ольвією на березі Південного Бугу (нині с. Парутине Очаківського району Миколаївської області), що виростало у першій чверті VI ст. до н. е. на правому березі ріки біля впадіння в Дністровсько-Бузький лиман. Ольвія відзначалася високим суспільним розвитком, у центрі якої була площа, поруч з якою функціонували храми, театри, стадіон для змагань атлетів (с. 11). У другій частині видання, присвяченій музичній освіті, крім іншого, зазначено, що у XVIII ст. поміщики в своїх маєтках утримували хори, оркестри і театри. В них співали і грали обдаровані кріпаки та вільні музиканти – переважно з Польщі, Австрії, Німеччини (с. 19).

Безпосередньо розкриттю театрального життя Вінниці присвячено третю частину «Театр і музика» (с. 63–201), однак у хронологічних межах нашого дослідження найбільший інтерес представляють 60 сторінок книги (с. 72–132).

Висвітлення авторкою подій у вивчених нами хронологічних межах можна умовно розділити на три ключові періоди: діяльність місцевих труп та гастрольюючих театрів у різних приміщеннях до побудови у Вінниці власного стаціонарного театру (друга половина XIX ст. – 1910 р.); робота міського театру в останні роки існування Російської імперії (до Першої світової війни, 1910-1914 рр.); театр у Вінниці в часи «Великої війни» та Національно-визвольних змагань (1914-1921 рр.).

Аналізуючи історичне полотно розвитку театру у Вінниці в 1860–1921 рр., Н. Кушка вводить події у всеукраїнський театральний контекст, проводить компаративні паралелі з розвитком художнього театру у різних регіонах тогочасних українських земель, Російської імперії та країнах Європи. Авторка дає ґрунтовний огляд репертуару вінницьких та гастрольних театрів (від драматичних вистав до легких водевілів і п'єс-пародій авторства європейських (в російському та українському перекладах), російських, а пізніше – й українських драматургів), багато уваги приділяє діяльності антрепренерів, очільникам театральних труп, гастрольним колективам, відгукам публіки та рецензіям на вистави у тогочасній періодиці. По фрагменту з різних джерел відновлює дані про місцеві акторські трупи (інформації про яких у вільному доступі вкрай мало) та оркестри, зупиняється на найбільш знакових постатях акторів, режисерів, музикантів і диригентів, художників-декораторів й архітекторів, які зробили значний внесок у розвиток Вінниці-театральної. Аналізує авторка ставлення міської влади до театру, розповідає про меценатів та роль громадських організацій (таких як Товариство тверезості, Літературно-артистичне товариство тощо) у розвитку театрального життя міста.

У своєму дослідженні Н. Кушка аналізує звіти, відомості, розрахунково-платіжні документи, на основі яких робить цілком об'єктивні висновки про прибутки та видатки театрів, заробітну плату акторів, вартість оренди концертних залів у Вінниці тощо), до дрібниць вивчає облаштування інтер'єрів, сцени, глядацьких зал вінницьких театрів, декорації та костюми. Робить авторка припущення про місцезнаходження перших театральних будівель Вінниці (до моменту побудови професійного стаціонарного театру за проектом архітектора Г. Артинова у 1910 р.), розповідає про спроби влаштувати театр, які не увінчалися успіхом. Зокрема, Н. Кушка дослідила, що другий поверх міської управи упродовж 1891-1909 рр. використовували для проведення концертів і вистав. Театри діяли у парку ротмістра Толстого (Літній театр), приміщеннях Народного дому, Психіатричної лікарні (сучасна обласна психоневрологічна лікарня ім. О. Ющенка), будинку купця С. Шабанова, та інших будівлях.

Істотним є акцентування Н. Кушки на поєднання театру з іншими видами мистецтва та упровадження технічних нововведень, у тому числі: кіномистецтва з театром мініатюр, демонстрація у театрах фільмів (у тому числі і з використанням інноваційної для початку XX ст. техніки – кінетофона Т. Едісона, який поєднував кінопроектор з фонографом як прообраз звукового кіно).

У контексті буремних подій нашого сьогодення, нового змісту набуває розповідь авторки про функціонування театру в часи Першої світової війни та Національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Зокрема, у своїй монографії дослідниця аналізує репертуар вінницького та гастрольних театрів воєнної доби. В її розкритті, місцева труппа зосереджувалася головним чином на легких комедіях, водевілях, оперетах, фарсах і скетчах. «Психологічний самозахист, своєрідна ніша, куди можна було б заховатися від жорстокостей навколишнього світу», – так коментує Н. Кушка зміну тематики постановок вінничан. Однак, не всіх містян влаштовував новий репертуар театралів. Як і зараз, тоді у суспільстві точилися гарячі дискусії про доцільність «веселих спектаклів» під час війни (суперечки особливо яскраво відображені у рецензіях місцевих театральних критиків). З актуального до сьогодні – вінницькі актори та гастрольні колективи давали благодійні концерти для солдатів діючої армії та проводили збори коштів на потреби війська (що стало продовженням традиції благодійних концертів для інвалідів, сиріт та інших представників соціально незахищених верств Вінниці). Не оминуло театр і питання мобілізації. Якщо на початку «Великої війни» музиканти один за одним писали до міської управи заяви про включення до складу театрального оркестру (що, за припущенням Н. Кушки, могло бути пов'язане з небажанням потрапити до армії), то уже під кінець Першої світової – в розпал Української революції керівництво театру жалілося на брак кадрів через мобілізацію в армію. Характерно, що після встановлення у Вінниці комендантської години (з 21:00) саме квиток на театральні постановки перетворювався для місцевих мешканців на перепустку для пересування містом у вечірній час.

Не зважаючи на часту зміну влади у Вінниці, театр і сфера культури в цілому залишалися у переліку пріоритетних питань (в першу чергу, як справедливо доводить авторка, через наміри поставити Мельпомену на службу агітпрому). Тому неодноразово армійське керівництво різних протиборчих таборів намагалось підпорядкувати вінницький театр своєму відомству. Однак, попри таку увагу можновладців, у період війни та революції вінницькі артисти перебували в особливо скрутному фінансовому становищі (що, на жаль, традиційно для сфери культури воєнної доби).

Після Жовтневого перевороту й встановлення своєрідного двовладдя у Вінниці, більшовицьке керівництво розглядає Народний дім в якості майданчика для «культурно-просвітницької мети широких народних мас», на противагу міському театру, який «служить місцем видовищ і розваг буржуазних елементів». При Раді робітничих і селянських депутатів створюється театральна комісія, що завідувала майном та регулювала репертуар. У театрі організовано «самоврядування», призначається «наглядач» та встановлюється обмеження на вартість квитка. Знову подається огляд репертуару. За більшовиків ґатунок вистав значно знижується, п'єси були «нашвидкоруч зліплені з тогочасної «попси» самими акторами», – зазначає Н. Кушка.

Не втратило актуальності й питання українізації театру (особливо в періоди встановлення у Вінниці влади Української Народної Республіки та Гетьманату). В часи УНР авторка описує чергове поживавлення театрального життя вінничан, для яких, немов ковток свіжого повітря, стають доступними якісні українські вистави та постановки за творами вітчизняних і європейських драматургів. Відбуваються гастролі Королівської угорської фронтової трупи, американської єврейської трупи, московських театрів та інших творчих колективів. Приділено увагу питанню сценічного самовираження представників різних національностей: окрім української та російської, у Вінниці формуються єврейська професійна та польська аматорська трупи.

З точки зору висвітлення питання про функціонування у Вінниці і на Поділлі театру цінність представляє четверта частина книги «Вінниця концертна» (с. 202–230). Передусім, йдеться про підкреслення, що музика лунала з театральних імпровізованих сцен міста, із кінця XIX ст. концертно-театрального залу зі сценою та артистичними вбиральнями побудованого приміщення міської управи. Власне, цей зал слугував місцем діяльності Літературно-артистичного товариства. Зі спорудженням у 1910 р. міського театру в складі його творчого колективу став функціонувати оркестр, яким диригував його засновник і керівник А. Гуммель. Цілком справедливим є твердження авторки про те, що «зрештою міський театр і стає центром концертного руху в місті» (с. 204), який «надалі буде консолідувати артистичні сили» (с. 206). В театрі виступали не лише місцеві інструменталісти та вокалісти, а й гастролери, що відвідували місто з концертами. Із наведеної хроніки дізнаємося, що в театрі проходили святкові концерти, гастролі багатьох знаменитих митців, у тому числі виконавиці побутових пісень Лідії Русланової, незрівняної італійської оперної трансформістки, артистки з трупи театральних мініатюр Фішзона Стелли Марте тощо.

У цьому відношенні важливою у книзі є п'ята частина «Вінниця хорова» (с. 231–235), в якій обґрунтовується положення органічний взаємовплив розвитку театрального і хорового мистецтва та наводяться факти про те, що на сцені Вінницького театру неодноразово виступали різні хорові капели. З іншого боку, хорові капели запрошували до участі в театральних концертах. У театрі відбувалися спектаклі-концерти.

Виятково цінним у праці є значний ілюстративний матеріал, адже текст супроводжує понад п'ятдесят світлин із зображенням учасників культурного, а отже і театрального життя, архітектурних будівель культурної сфери, різноманітних документів і матеріалів, що посилює достовірність фактів й олюджує всю сюжетну лінію дослідження.

Особливий інтерес у книзі викликають матеріали дев'ятої частини «Музична Вінниця в особах. Вибрані біографічні додатки». У ній вміщено фактичний матеріал про плеяду діячів театрального мистецтва з покликаннями на джерела та літературу, в тому числі про оперного співака Станіслава Більського (с. 302–303), оперного режисера Миколу Боголюбова (с. 303–305),

співачок сестер Марію, Параскеву і Софію Бондарчук (с. 305–306), актора і режисера театру Михайла Бонч-Томашевського (с. 306), актора Олексія Ватулю (с. 307–308), музиканта і культурного діяча Сергія Вишневича (с. 310), актрису і педагога Любов Гаккебуш (с. 313–314), співака, хорового диригента і композитора Олексія Годзяцького (Сніжинського) (с. 315), артиста, балетмейстера і педагога Олександра Горського (с. 317), скрипаля, піаніста і диригента Антона Гумемеля (с. 319–320), диригента, композитора-аматора і співака Григорія Давидовського (с. 321–324), танцівницю і педагога Айседору (Ісідору) Дункан (с. 329), соліста-кобзаря, диригента і конструктора інструментів Василя Ємця (с. 331–332), актора Войцеха Зелінського та його дружину акторку Пауліну-Євразину (с. 333–334), родину музикантів Артура, Гірша і Леоніда Зіссерман (с. 334–335), актора, режисера і диригента Сергія Каргальського (Слинько) (с. 335–336), піаніста, композитора і педагога Ігнаці (Ігнатія) Козловського (с. 337–339), хорового диригента, етнографа і педагога Олександра Кошиця (с. 340), хорового диригента, композитора і педагога Богдана Крижанівського (с. 341–342), актора і співака Родіона Ланського (с. 344), хорового диригента, композитора-аматора Бориса Левитського (Левицького) (с. 348–350), актрису, антипренера і театральну діячку Тетяну Леонтовську-Едуардс (Ухтомську) (с. 352–354), оперну співачку Марію Литвиненко-Вольгемут (с. 354–355), Ніну Певну (Антоніну Мошкович) (с. 381), музикантів-оркестрантів Бориса, Ісаака, Михайла і Натана Поляков (Зун) (с. 383–384), співачку Софію Савченко (с. 393–394), акторів, співаків і педагогів подружжя Вільгельмину і Казімежа Скібінських (с. 398–399) і багатьох інших.

Доволі насичена інформація міститься в підрозділі «Примітки», якому відведено 21 сторінку (с. 408–429). Ознайомлення з ними дозволяє поглибити уявлення про генеалогію театру у Вінниці, його зв'язки з багатьма театральними колективами України, географію та особливості театального життя на Поділлі і в Україні, творчий шлях і долю багатьох акторів, музикантів і танцівників міста.

З викладеного в книзі матеріалу впливають історичні паралелі із сьогоденням, чітко не проведені авторкою (адже видання побачило світ у 2020 р.), однак їх дуже легко домислити самому читачеві.

Однак видання не позбавлене і деяких недоліків. Зокрема, у вступі відсутня інформація, яка б орієнтувала читача в сутності та специфіці викладу матеріалу. Доцільним було б супроводжувати великий фактичний матеріал рефлексією автора. Ознайомленню з текстом видання дещо заважає перевантаження покликаннями на джерела та літературу з повними вихідними відомостями, тоді коли вони представлені в окремому розділі «Джерела». Вочевидь, доцільно було б завершити дослідження прикінцевими короткими узагальненнями та висновками. Бажано було б також виокремити в списку опубліковані й архівні джерела та наукову літературу, а також оформити їх за сучасними вимогами.

Підсумовуючи, можна із упевненістю констатувати, що дослідження Наталії Кушки «Музична Вінниця» стало важливим історіографічним фактом в Україні у царині висвітлення музичного мистецтва великого подільського міста у взаємозв'язку і взаємозалежності з різними сферами культурного життя України та європейської спільноти. Книга представляє собою цінне зібрання чітко структурованої та професійно систематизованої наукової інформації з опорою на архівні та інші джерела, проливаючи світло на малодосліджені питання розвитку музики і театрального мистецтва на Поділлі у період 1864-1921 рр. Викладений у праці комплекс фактичного матеріалу, почерпнутий із опублікованих та архівних джерел, буде важливим для дослідників історії культури Поділля та України фахівцям мистецтвознавства в осмисленні духовно-культурної спадщини й цивілізаційного поступу українського народу.

Отримано: 07.06.2023

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 40

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 30.06.2023 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 15,4. Обл.-вид. арк. 20,3.
Тираж 100. Зам. № 1046.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.